GT

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

90/5

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

1. évfolyam, 5. szám. 1990. november

Főszerkesztő: Thoma László

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Megjelenik kéthavonta

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet igazgató
Kiadja a Szakszervezetek Gazdaság-
és Társadalomkutató Intézete
Budapest, II. Tárogató út 2-4.
1525 Bp. Pf. 40.

ISSN 0865-7823

TARTALOM

Gazdaság

Ékes Ildikó: A magyar gazdaság átalakulása - szociális problémák..... 5

Társadalom

Molnárné Venyige Júlia: A fiatalok munkanélküliségének megelőzési lehetőségei..... 27

Politika

Rathmanné Túry Mária: Együttműködés és versengés (osztrák tapasztalatok)..... 52

Participáció

Prugberger Tamás: Rendszerváltás és a magyar munkajog átalakítása..... 72

Kelet-Európa

Alain Touraine: "Szolidaritás". Egy társadalmi mozgalom elemzése..... 95

Klaus Reiff: A "Szolidaritás" éve: A munkásszakszervezet népi mozgalommá válik (II. rész)..... 116

Módszer

Totth Gedeon: Szocio-kulturális áramlatok elemzése és a marketing..... 128

Dokumentum

Rácz Sándor és társai perének vádirata (1957) (Folytatás)..... 135

Szerzőink:

Ékes Ildikó közgazdász, tudományos osztályvezető, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete

Molnárné Venyige Júlia közgazdász, tudományos kutató

Prugberger Tamás jogász, tanszékvezető egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

Alain Touraine egyetemi tanár, Franciaország

Klaus Reiff német újságíró, diplomata

Totth Gedeon közgazdász, egyetemi adjunktus

Ékes Ildikó

A magyar gazdaság átalakulása – szociális problémák*

A gazdaság a számok tükrében

Az utóbbi két-három évben jelentős politikai és gazdasági változások mentek végbe az országban. A gazdaságiakat a politikai változások erősen meghatározták. Ennek első jeleként, az Európában való csatlakozás jegyében, és még a nagyobb politikai változásokat megelőzően, törvényileg megreformálták az adórendszert, bevezették a személyi jövedelemadót és a hozzáadott értékadót, részben ennek következményeként megszüntették – a korábban meglehetősen idegen testként a gazdaságba beoperált – VGM-ek létezését és az átalakulási törvénnyel módot adtak a magán – (vagy önmagát annak minősítő) szektor fejlődésének, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Az ezek után bekövetkező politikai változások mentén gazdasági vonalon a magánszféra fejlődése, a privatizáció, a tulajdonreform, a korábbi gazdaságirányítási eszközök, módszerek (tervalku, bérszabályozás, import megkötések és hasonlók) kiiktatása kerültek előtérbe. Ezeknek pedig a gazdaság egész fejlődésére gyakorolt hatása szükségszerűen nagy és nem mentes az ellentmondásoktól.

1988-ban és 1989-ben a *bruttó hazai termék* stagnált. Ezen belül az *iparban* megtermelt érték mindkét évben csökkent (1988: 98,5 százalék, 1989: 96,6 százalék), a mezőgazdaságban 1988-ben nőtt (107,9 százalék) 1989-ben viszont már szintén csökkent. A csökkenés oka a termelési érték csökkenése, ami részben a létszám csökkenésének a következménye, miközben a *termelékenység* minimálisan nőtt, illetve stagnált.

Ehhez képest 1990. I-III. negyedévében az ipar bruttó termelési értékének volumene már 90 százalékra (értékesítés 87,4 százalékra) csökkent, és a foglalkoztatottak számának lényeges fogyása ellenére (91,5 százalék) az egy foglalkoztatottra jutó termelés (a termelékenység) 98,3 százalékra esett vissza.

* A tanulmány a Lukács Alapítvány kutatásainak keretében készült.

1. sz. táblázat

Az ipar főbb mutatói
(a vállalati rend szerint működő szervezeteknél)

%

	Bruttó termelés	Foglalkoztatottak átlagos száma	Egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelés
	előző év = 100 %		
1988	100,0	97,4	102,7
1989	96,6	96,0	100,6

Forrás : Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1989.

Ebben a termeléscsökkenésben a *nagyvállalatok* szerepe volt a döntő. A 300 főnél többet foglalkoztató vállalatok termelése ugyanis 12,0 százalékkal csökkent, miközben az 50 és 300 főt foglalkoztatóké csaknem 20 százalékkal, a náluk kevesebb létszámúaké pedig – a KSH becslése szerint – két és félszeresére nőtt. Ez utóbbiak súlya azonban olyan elenyésző (2-3 százalék), hogy a náluk bekövetkezett növekedés nem tudta kompenzálni a nagyállalatoknál keletkezett kiesést. Mindez azonban szükségszerű velejárója a nagyvállalatok lebontására való törekvésnek. Főként azért is, mert a *kis- és középvállalatok* létesítéséhez szükséges magántőke kevés (részben az elmúlt éveknek a reálbért és ezáltal a megtakarítást csökkentő politikája miatt) és bátortalan is a befektetéseket illetően, a jelenlegi nem túl stabil, inflatórikus feltételek miatt. A *külföldi tőke* pedig éppen az utóbb említett okból inkább a gyors megtérülést biztosító ágazatokat preferálja.

Mindezzel együtt ide kívánkozik egy megjegyzés a számokkal kapcsolatban. Nevezetesen az, hogy az ún. egyszerűsített statisztikai adatszolgáltatásra kötelezett kisebb vállalkozások tényleges adatairól éppen az adatszolgáltatás jellege miatt nem igazán megbízhatóak az információk. A KSH is becslésekre kényszerül hagyatkozni. Mivel pedig az ebbe a körbe tartozó vállalatok száma nő, emelkedik az adatokban levő bizonytalansági faktor súlya. Vagyis az említett arányok a korábbiaknál évről-évre nagyobb plusz-mínusz értékhatárok között igazak pusztán e miatt, feltételezve, hogy a nagyvállalatok könyvviteli csúsztatásai nem nagyobbak az előző időszakokénál. Amire persze nem szabad mérget venni.

Az *ágazati szerkezetet* tekintve, a vizsgált időszakban folyamatos a visszaesés az energetikában; az alapanyag-termelésben 1988-ban még volt növekedés, 1989-ben már csökkenés kezdődött és idén ez már drasztikussá vált; végül a feldolgozóiparban az 1988. évi stagnálás után szintén folyamatos termeléscsökkenés állt be.

2. sz. táblázat

Az ipari termelés fejlődése ágazatonként

	Alapanyag termelés	Energetikai ter melés	Feldolgozóipar
1988	103,3	97,9	100,0
1989	96,4	97,8	96,3
1990. I-IX. hó	83,2	95,5	90,0

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1989 és KSH Tájékoztató 1990. november 6.

Ezen belül az alapanyagtermelésben a bányászat termelése évek óta folyamatosan csökken, idén 20,0 %-kal; a feldolgozóiparban a gépipar termelése már tavaly is, idén pedig jelentősen, 15,6 százalékkal visszaesett; az élelmiszeripar termelése 1988 óta folyamatosan csökkent, idén azonban a feldolgozóiparon belül a legkevésbé (2,2 százalékkal).

Ennek alapján tehát azt lehet mondani, hogy egyfajta *strukturális átrendeződés* az iparon belül legalábbis megkezdődött.

A *termelékenységi mutató* (az egy főre jutó bruttó termelési érték alapján) az említett folyamatosan csökkenő tendencia mellett, ágazatonként különböző volt. 1988-ban még kisebb-nagyobb mértékben szinte minden ágazatban – a villamosenergia-ipart és az élelmiszeripart kivéve – nőtt. 1989-ben a bányászatban, a villamosenergia-iparban némi növekedés, a kohászatban és építőanyagiparban már inkább stagnálás, a többi ágazatban lényegében csökkenés következett be. 1990-ben a termelékenység már csak a bányászatban emelkedett, az építőanyagiparban és az élelmiszeriparban lényegében nem változott, a többi ágazatban tovább csökkent.

A *külkereskedelmi forgalom* eközben 1988-ban – a rubelelszámolású kivitel stagnálása, a nem rubelelszámolású reláció jelentős növekedése mellett – nőtt; 1989-ben – a rubel reláció csökkenésével és a nem rubel reláció kisebb mértékű növekedésével – stagnált; 1990-ben – a rubelelszámolású forgalom további jelentős csökkenést és a nem rubel reláció a háromnegyed évben elég jelentős nagyarányú növekedést mutat. A külkereskedelmi forgalom összetételének alakulása lényegében a politikai reorientációt tükrözi vissza.

A *mezőgazdaságban* a GDP 1988-ban jelentősen (107,9 százalék) nőtt, majd 1989-ben már csökkenésnek indult, ez várhatóan folytatódik idén. Ezt részben a mezőgazdaság csökkenő műtrágya- és vetőmag-vásárlásából, részben az ipari és kereskedelmi vállalatok felé történő értékesítések merséklődéséből (háromnegyed év alatt 89,3 százalék) lehet prognosztizálni. Az is igaz viszont, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek exportja az

importkiadást jelentősen meghaladó bevételt hozott január és július között.

Az *építőiparban* a GDP 1988-ban jelentősen csökkent (94,5 százalék), majd 1989-ben némi növekedés következett be (101,5 százalék). A vállalatok ez évre a helyzet romlásával számoltak az év elején.

A *közlekedés* GDP-je minimális növekedést mutatott 1988-89-ben (100,7, illetve 102,1 százalék).

A kedvezőnek tűnő iparszerkezeti és külkereskedelmi átrendeződés mellett azonban a *foglalkoztatás* tekintetében már negatív tendenciák mutatkoznak meg. Az nyilvánvaló volt, hogy a kívánt változtatások foglalkoztatási hatásai sokak számára kedvezőtlenek lesznek. A csődbe ment vállalatok munkásai az utcára kerülnek, és sokan kényszerülnek majd, főleg a nagyvállalatok, létszámcsökkentésre. Mindezek következtében várható volt a *munkanélküliség* növekedése a struktúraváltás alatt.

A munkanélküliség nagyobb mértékű, gyors kialakulását korábban nemcsak az akadályozta, hogy a vállalatok csődbe menését a hitelezők (bankok és vállalatok) nem szorgalmazták, hanem az is, hogy a vállalatoknál elég jelentős tartalék volt a munkaerőfelhasználás csökkentésére, elbocsátások nélkül is. Az ún. "vatta" munkaerő kiiktatásán túl, a nyugdíjasok alkalmazásának csökkentése, illetve a VGM-ek (1988-tól már amúgy is kívánatos) felszámolása – főként a nagyobb vállalatoknál – elegendő mozgásteret adott ahhoz, hogy a kényelmetlen munkaerő–elbocsátást a vállalatok elkerüljék. Amikor erre mégis sor került, azt a – korábbi iparpolitikai szempontok követése alapján létesített – vidéki üzemegységek leépítésével kezdték meg. Ennek még mindig nem volt igazán jelentős hatása a munkanélküliség szempontjából, mert az ilyen vidéki üzemegységekben gyakori és nagyarányú volt a bedolgozók foglalkoztatása. Ők általában a háztáji gazdaságokban dolgozó második keresők (zömében nők) voltak, akiknek a keresetkiesése a család számára ugyan gondot jelentett, azonban többnyire eszükbe sem jutott emiatt magukat munkanélküliként kezelni, munkaközvetítőhöz fordulni; és főként újrakezdési támogatást, munkanélküli segélyt (amikor már volt) igényelni, illetve átképzési programhoz csatlakozni. Vagyis, a munkaerő-piacra való eseménytelen belépésükhöz hasonlóan szivárogtak ki onnan, visszatérve a háztartás körüli munkákhoz, illetve esetleg a háztáji gazdaságban való nagyobb arányú munkavégzéshez.

Mindezek ellenére 1989-ben már több mint 12 ezren részesültek munkanélküli segélyben, és az állást keresők száma ennek több mint kétszerese, 28 484 fő volt. Ezen belül a legnagyobb számban és arányban a segédmunkások kerestek állást, de szellemi foglalkozásúak is több mint 5000-ren kényszerültek álláskeresésre. Ezek a számok és arányok 1990-ben tovább nőttek. Az elmúlt időszakban hónapról-hónapra emelkedett az állást keresők és a munkanélküli segélyben részesülők száma. Szeptemberre már elérte a

munkanélküliek száma az aktív népesség 1 százalékát. A helyzetet súlyosbítja, hogy az álláskínálat szakmai és területi összetétele jelentősen eltér a kereslettől.

A *foglalkoztatásra* általában az a jellemző, hogy a folyamatos létszámcsökkenés mellett a nagyobb szervezetektől a kisebb szervezetek felé áramlanak a dolgozók, miközben a kisebb szervezetek száma is gyorsan nő. Nagyrészt azonban itt nem új szervezetek keletkezéséről van szó, hanem a nagyobb vállalatok önfelszámolásáról, vagyis arról, hogy a *vállalatok a saját egységeiket, részlegeiket önállósítják,* kft-vé, leányvállalattá alakítják, mert így mód van a veszteségektől való szabadulásra, a tőke kimenekítésére, újabb vezetői posztok teremtésére és többnyire a dolgozók, főként a vezető beosztásúak sokkal jobb megfizetésére.

Ennek ellenére úgy tűnik, a kisebb vállalatoknál – legalábbis az anyagi ágakban – a *keresetek növekedési üteme* némileg lassabb, mint a nagyobb vállalatoknál. Az is igaz persze, hogy a sok új szervezet miatt sok a kreált bázis, és az induló keresetek is sokszor magasabbak, mint a nagyobb szervezeteknél. Ezzel együtt az 1990. I. félévben az 50-300 főt, illetve a 300 főnél többet foglalkoztató szervezetekben elért átlagos nettó keresetek között nincs lényeges különbség. A bruttó átlagbérek a szellemi foglalkozásúaknál alig különböznek szervezeti nagyság szerint nézve, viszont a bruttó keresetcknél már lényeges különbséget mutat az átlag is. A fizikai foglalkozásúaknál a nagyobb szervezetek biztosítanak jobb kereseti lehetőséget, elsősorban a magasabb bérek révén.

3. sz. táblázat

A teljes munkaidősök bérei, keresetei 1990. I. félévében szervezeti nagyság szerint (anyagi ágak)

(1989. I. félév = 100 %)

	Fizikai dolgozók			Szellemi foglalk.			Összes dolgozó		
	Br.bér	Br.ker.	Net.ker.	Br.bér	Br.ker.	Net.ker.	Br.bér	Br.ker.	Net.ker.
				50-300 fős szervezetek					
Ft	8911	9601	7747	15424	19303	13432	10549	12041	9177
%	120,7	118,8	116,4	129,9	124,1	122,5	124,0	121,5	119,1
				300 fő feletti szervezetek					
Ft	9809	10214	8187	15051	16946	12222	11135	11917	9208
%	122,4	123,5	119,5	127,8	131,8	126,5	124,4	126,6	121,9

Forrás: Az anyagi ágak munkaügyi jellemzői 1990. I. félév. KSH, 1990. augusztus.

A nettó keresetek átlagos növekedése ebben a szférában azonban elég jelentősen elmarad a *a fogyasztói árak* emelkedésétől, amely az év első hat hónapjában 25,7 százalékos volt. Ez a növekmény – szükségszerűen – nem tartalmazza a lakosság pénzügyi terheinek növekedését, illetőleg a korábban kedvezményes vagy ingyenes juttatások szűküléséből származó tehernövekedést.

Az SZGTI által ez év májusában készített reprezentatív adatfelvétel* szerint a megélhetési költségek növekedését a válaszadók legnagyobb hányada 30-40 százalék közöttire becsülte. Jelentős volt az ennél nagyobb értékeket említők aránya is.

Az árak és keresetek alakulásán túl azonban a *drágulás struktúrája* is jelentősen hat a lakosság egyes rétegeinek helyzetére. Az említett keresti átlagok mögött ugyanis egyre differenciáltabb jövedelmű és fogyasztói szokásokkal bíró családok húzódnak meg. Sokak számára a fogyasztás abszolút mértékben determinált. Lehet mondani, hogy nem rendelkeznek ún. diszkrecionális (szabad rendelkezésű) jövedelemmel, mert az alapvető cikkek a teljes jövedelmet lekötik. Így nem elhanyagolható kérdés, hogy az utóbbi tíz évben éppen azoknak a termékeknek az árai mentek fel a leginkább, amelyeket a leggyakrabban vásárolunk, és amiknek a megvásárlásában viszonylag kisebb a mozgástér. Néhány példát hozunk a 4. sz. táblázatban arra, hogy 1980-ban, illetve 1990-ben bizonyos javak árai – a megvásárláshoz szükséges munkabérért ledolgozandó munkaórákban kifejezve – hogyan alakultak.

Az árnövekedés és az árarány-változás tehát folyamatosan azok rovására megy végbe, akik jövedelmi és fogyasztási lehetőségeiket tekintve szűkebb mozgástérrel rendelkeznek.

Ebben a vonatkozásban a *nyugdíjasok* az egyik legkiszolgáltatottabb réteget képezik. Eddig a jobb egészségi állapotban levők, a munkabíróbbak a nyugdíj melletti munkavállalással tudtak javítani a helyzetükön. 1988-ban még az inaktív háztartások csaknem felében folytattak valamilyen jövedelemkiegészítő tevékenységet. Az utóbbi két évben – a munkaalkalmak szűkülésével – természetesen az ő jövedelemszerzési lehetőségeik sokkal gyorsabban csökkentek, mint a munkához jutás általában. E mellett a 80-as évek elején, közepén szokásos nyugdíjemelkedési automatizmus is (amely már az egyszámjegyű infláció mellett is alacsony 2 százalékos volt) megszűnt.

* A felmérés részletes eredményei várhatóan 1990 decemberében önálló kötetben jelennek meg.

4. sz. táblázat

	1980	1990. I. negyedév
	(ledolgozandó munkaóra)	
Sertéshús, kg	3,60	4,80
Baromfi, kg	2,10	2,60
Marhahús, kg	3,50	3,40
Tej, l.	0,27	0,40
Tea, kg	8,10	3,80
Alma, kg	0,41-0,53	0,55
Narancs, kg	1,16	1,22
Férfiing, 1 db	6,50	7,20
Férfi zokni, 1 pár	0,90	1,00
Leányka pamutruha, 1 db	6,50	25,20
Fiú acryl pulóver, 1 db	4,80	7,30
Pamutszövet, 1 m	1,60	2,60
Gyapjúszövet	19,20	13,2 0
Fiú félcipő, szintetikus talp, 1 pár	10,00	17,20
Szappan, 150 gr	0,17	0,40
Mosópor, 3 kg	5,10	4,40
Színes film, 1 db	3,60	3,40
Hűtőszekrény, 1 db	167,00	148,00
Porszívó, 1 db	73,00	60,00
Háztartási szén, 500 kg	8,1-14,70	17,80
Fűtőolaj, 1000 l	122,00	210,00
Napilap	0,05	0,09

Forrás: Simán Miklós: Árarányokról. Kézirat, 1990. szeptember.

Mivel a nyugdíjasok fogyasztása általában inkább csak az alapvetőbbnek számító javakra terjed ki, az utóbbi években pedig éppen az élelmiszereknél az átlagot meghaladó volt az árak emelkedése, az inaktív háztartások fogyasztói árindexe is rendre meghaladta, meghaladja az átlagosat.

A helyzet romlása a legnagyobb mértékűvé azoknál vált, akik nem kifejezetten kisnyugdíjasok voltak, mert a kis nyugdíjaknak a karbantartásáról az utóbbi években is folyamatosan gondoskodott a társadalombiztosítás. A magasabb nyugdíjjal rendelkezők viszont, bár relatív helyzetromláson mennek keresztül nyugdíjuk értékét tekintve, azonban kapcsolatrendszerük révén a kiegészítő jövedelmük fenntartását, esetleg növelését többnyire el tudják érni. Így az infláció és a nem indexált nyugdíj, valamint a munkaerőpiacról kiszorulás terheit elsősorban a nyugdíjas középréteg szenvedi el.

Ráadásul úgy, hogy a kis nyugdíjak karbantartása kapcsán olyanok is utolérik (esetleg elhagyják) őket, akiknek a nyugdíja a rövid munkaviszony következtében volt alacsony.

Az *aktívak körében* a legrosszabb helyzetbe – a már említett munkanélkülivé válók és segélyre szorulók (főként, ha az a családfő) mellett – az átlagkereset körül elhelyezkedő, városi, kétgyermekes családok kerültek.

A már említett SZGTI felmérés szerint ugyan a nagyobb, többgyermekes családok jelezték legnagyobb arányban a helyzetük romlását, azonban ez szubjektív megítélés, illetve egyfajta viszonyítás, ami nem zárja ki a másik állítást. 1990. I. félévében a nettó átlagkereset (az anyagi ágakban) 21,5 százalékkal, míg a fogyasztói árindex csaknem 26 százalékkal nőtt. Ez a nettó átlagkereset 9.200 Ft-ot tett ki. Ha mindkét kereső ennyit visz haza, a két gyermekre kapott családi pótlékkal együtt alig éri el az egy főre jutó jövedelem a létminimumot. Városban pedig nem nagyon van mód jövedelemkímélő megoldásokra (állattartás, növénytermesztés).

Ez tehát akkor is nagyon súlyos anyagi problémák jelzője, ha – mivel a létminimum egy főre számított érték – annak bizonyos tételei (pl. rezsi) a nagyobb családokban összességükben kevesebbet tesznek ki.

Szerkezetátalakítás - társadalmi hatások

1. *A magán- és a külföldi tőke várható arányai és ennek történelmi, politikai okai*

1982-ben a gazdaságpolitika az ún. új gazdálkodási formák engedélyezésével egy *nyitó lépést* tett a magántőke, a *magángazdaság felé*. Az elgondolás – látszólag – lényegében az volt, hogy az állampolgárokat fokozatosan mind nagyobb arányban vállalkozóvá lehet tenni, egyrészt, ha a működési engedély kiadása az állampolgároknak egyszerűen ezen jogukból ered és nem kell annak megszerzéséért hosszas procedúráknak alávetniük magukat; ha a tőkével egyáltalán nem rendelkező dolgozók a vállalati gazdasági munkaközösségekbe szerveződve, egy ideig a vállalat védőernyője alatt, majd egyre több külső munka vállalásával önállósodnak; idővel a munkaeszközök bérlőivé válnak és a vállalattól lassan elszakadnak.

Az elképzelés nem volt gyökeresen új. Nyugat-Európában viszonylag gyakori, hogy a veszteséges üzemrészektől az üzem dolgozóinak való bérbeadással szabadulnak meg a tulajdonosok. Így igyekeznek elkerülni a nagyobb elbocsátásokat. Az elgondolás mögött meghúzódó valódi értelem azonban az volt, hogy a folyamatossá váló *infláció idején* módot adjanak az egyéneknek is arra, hogy – ha képesek – több munkával védjék ki annak negatív

hatását; illetőleg a vállalati vezetőknek, hogy a számukra fontos dolgozói csoportokat – a szűk keretek közé szorított bérnövelési lehetőségek mellett – valami módon *meg tudják fizetni.* A lehetőség a magántőkét nem nagyon mozgatta meg, a VGM-ek pedig lényegében vállalati bérmunkavállaló csoportokként működtek megszűnésükig.

A *külföldi tőke* bevonása felé csak később, a nyolcvanas évek közepe, vége felé történtek meg a kezdeményező lépések. Elsősorban az 5 millió Ft, illetve 20 százalékos külföldi tőkebevonás esetében adott jelentős nyereségadó-kedvezménnyel. Bár ez már nagyon puha feltételeket teremtett a tőkebevonáshoz, viszont a bürokrácia megtette a magáét e folyamatok fejlődésének akadályozásában. Hiszen az államnak – a KGST konvertibilis rubel elszámolási rendje miatt – nem volt valódi érdeke a nagyobb arányú idegen tőkebeáramlás. Az ugyanis mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a külföldiek a magyarországi beruházásokon keresztül elsősorban a szovjet, de legalábbis a többi KGST-ország piacára való bejutást próbálják elérni. A fennálló külkereskedelmi elszámolási rend következtében ez viszont azt jelentette volna, hogy az országnak jelentős (tartós) aktívuma keletkezett volna a többi KGST-ország, illetve a Szovjetunió felé, miközben a másik oldalon a külföldi tőkés folyamatosan vonta volna ki, a profitok repatriálásával, a jövedelmet az országból.

Ezzel együtt is a nyereségadó-kedvezmény némi mozgást hozott a folyamatokba. Miközben a hetvenes években évente átlag 1-2 vegyesvállalat alakult, a nyolcvanas évek elején pedig 6-8, addig 1985-86-ban már 18-18, 1987-ben pedig már 37 ilyen vállalat jött létre.

A külföldi tőkebefektetés értéke a nyolcvanas évek elején évi 200 millió Ft körül mozgott. 1985-86-ban ez 1200 millió körülire változott, míg 1987-ben a nagyobb számban alakuló vállalatok ellenére 800 millióra esett vissza.

A *közelmúlt* időszakának változásaira a folyamatok felgyorsulása volt a jellemző.

Ami a *magántőkét* illeti, gazdasági részvételének fokozódását elsősorban a főállású kisiparosok számának emelkedése mutatja, amely két év alatt (1988-1989-ben) több mint 20 százalékkal növekedve 100 ezer fölé emelkedett.

Az egyéb magánszervezetek súlyának növekedése inkább csak feltételezhető a magángazdasági típusú szervezetek számának gyors szaporodásából, hiszen – amint erről már szó volt – a kft.-k, rt.-k szaporodása sok esetben pusztán a nagyvállalatok osztódását és nem a magántőke-beruházás gyarapodását mutatja.

5. sz. táblázat

A jogi személyiségű gazdálkodó szervezetek száma
(az időszak végén)

	1988	1989	1990. I. félév
Összesen	10811	15235	23257
Ebből:			
Vállalat és tröszt	1986	2001	2007
Leányvállalat	391	398	401
Közös vállalat	309	327	293
Egyesülés	78	105	186
Rt.	116	307	520
Kft.	451	4485	12159
Mg. és halászati tsz., mg. szakszövetkezet	1333	1333	1341
Egyéb szövetkezet	2439	2510	2569
Kisszövetkezet	3108	3233	3224
Társulás	534	470	491

Forrás: KSH Tájékoztató, 1990. augusztus 6.

Az APEH adatai szerint azonban már 1989-ben a 300 fő alatti vállalkozások száma meghaladta a 200 000-et. Ezek a megoszlását mutatja a 6. sz. táblázat.

6. sz. táblázat

A 300 fő alatti vállalkozások száma (1989-ben)

	Darab
Vállalat, szövetkezet	1777
Kisvállalat, kisszövetkezet	3372
Társas kisvállalkozás	23810
Egyéni vállalkozó összesen	187473
Összesen	216432

Forrás: Piaci vállalkozások területi jellemzői. APEH 1990. május.

A *külföldi tőkeérdekeltségű* gazdálkodó szervezetek száma és a külföldi tőkeberuházás értéke az utóbbi 2-3 évben hatalmas fejlődésnek indult, amiben a korábbi nagyon alacsony arány is szerepet játszik. Hiszen az 1990. I. félévében létrejött külföldi és vegyes vállalatok törzstőkéjéből például csak 7,5 a devizában megjelenő rész. A növekedés azonban nyilvánvalóan dinamikus, ha azt vesszük számításba, hogy 1974 és 1988 között alapított vegyesvállalatok külföldi tőkerészesedése alig több mint 12 milliárd Ft-ot

tett ki. Ha azonban ezeket a számokat – a rosszul, vagyis aláértékelt – mintegy 5 000 milliárd Ft-os nemzeti vagyonhoz viszonyítjuk, látható azok csekély összgazdasági jelentősége, még akkor is, ha eme új tőkebevonáson kívül külföldi tőkeérdekeltség például a már működő gazdálkodók részvényeinek felvásárlása útján is megjelent a gazdaságunkban.

Az elmondottakból levonható következtetés, hogy sem az 1980-as évek elején, sem a közelmúltban a magán, illetve a külföldi tőke bevonására tett intézkedések nem voltak nagyon hatásosak. A magán és külföldi tőke szerepe a gazdaságban jelentéktelen, nem lehet a tőketulajdoni szerkezet átalakulásáról beszélni. Ennek gyökerei – a már említett bürokratikus akadályokon túl – messzire nyúlnak. A *magántőkét* az elmúlt évtizedekben a "húzd megereszd meg" állami magatartás tartózkodásra szoktatta. *Viszonylag hosszú stabil bánásmódra van szüksége* ahhoz, hogy valódi méreteit megmutassa. (A közeljövőben egy része inkább még csak a csendestársi szerepre vállalkozik majd.) Ha egyáltalán hajlandó lesz valódi erejét megmutatni, az már szorosan összefügg majd egyrészt a külföldi tőke gazdaságunkhoz való viszonyulásával (annak nagyobb arányú jelenléte bátorítóan hathat), másrészt a középosztálynak – az infláció hatására alakuló – további helyzetével. Az inflációval lépést tartani nem tudó keresetek ebben a körben a megtakarítástól vonják el a pénzt. Figyelmeztető jel, hogy az SZGTI felmérése szerint a családok mintegy 60 százaléka nem tudott idén megtakarítani, és csaknem 40 százaléknak kellett idén már a megtakarításához hozzányúlnia.

A tőkeerő megmutatásának éppen a jelenlegi infláció, illetve az amiatt széles körben romló reálpozíciók azért is gátat szabnak, mert ez rontja a közhangulatot a vagyonosodás jeleit mutatókkal szemben. Természetes, hogy aki befektetéseiből magas jövedelemre tesz szert, azt élvezni is akarja, vagyis a személyes kényelmét fokozó javakra, szolgáltatásokra költ. Az is természetes viszont, hogy ez sokak irigységét vonja maga után akkor, amikor széles rétegeknek a napi megélhetés is gond. Ez pedig azzal a gazdaságilag irracionális következménnyel járhat, hogy a még tőkével bíró réteg nem lesz érdekelt egy bizonyos határon túli befektetésben, hiszen annak gyümölcseit – az ellenséges közhangulat miatt – már nem tudja élvezni.

E mellett két további szempontra is figyelemmel kell lenni.

1. A jelenlegi magyar belső viszonyok nem igazán kedveznek a külföldi tőke bejövetelének, ha a gazdasági racionalitásokat nézzük. A magas és növekvő infláció általában elbátortalanítja a külföldi beruházót. A közhangulat meglehetősen labilis. Ezt sem szereti a külföldi beruházó. Az infrastruktúra elhanyagolt, technikai felszereltségünk alacsony színvonalú, amit nem feltétlenül kompenzálnak az alacsony bérek. A kormányzat a külföldi beruházásokhoz ambivalensen viszonyul. Már megkötött szerződéseket felülbírál, megkötendő szerződéseknél – sokszor helyesen – vizsgálatokat indít, ami a

befektető szempontjából ugyanolyan akadályként jelenik meg, mint a korábbi adminisztratív kötélhúzás, miközben az sem szűnt meg teljesen.
2. Helyünk és kapcsolataink a világban meghatározóak abból a szempontból, hogy kik és mely országokból ruháznak be nálunk. Erős német (és osztrák) kapcsolatainkat ma (és még pár évig) a német újraegyesülés és az ebből származó lehetőségek jobban érdeklik, mint a magyar befektetések. Emellett pontosan a hozzánk befektetni kívánók nagyrészt családi kapcsolatokon nyugvó beruházási szándékait az itthon élő családtagok hangulati elemei is befolyásolják. Ha ez javul, a befektetési hajlandóság is nőhet, ám rohamos fejlődésre számítani a közeli jövőben illúziónak tűnik.

2. *A tőkeszerkezet foglalkoztatási hatásai*

Úgy tűnik – a már ismertetett számokból is –, hogy ezen a vonalon csak a nagyvállalatok leépülése, leépítése a meghatározó. Vagyis miközben van egy – nem túl gyors – leépítés, részleges önfelszámolás, ezzel nem áll szemben egy erőteljes, más irányú fejlődés, amely az egyik helyen feleslegessé váló munkaerőt magához vonzaná. Ennek persze nálunk legalább akkora akadálya a hiányzó vonzóerő, mint – annak megléte esetén lenne – a lakóhelyhez kötöttség (a bérlakások hiányában), a meglévő és az igényelt, szakmai képzettségi struktúra közötti eltérés, illetve a régi beidegzettség (munkához való jog az adott településen).

Ezekhez társul egy további probléma. Nevezetesen az, hogy a *magán és külföldi tőkebevonás foglalkoztatási szempontból nincs átgondolva.* Az elmaradottabb területeken ugyanis a világ minden fejlettebb országában adókedvezményekkel bátorítják a tőkebefektetést, a kereskedelem kiépítését. Nálunk – miközben nyilvánvaló, hogy a legnagyobb foglalkoztatási problémák (hiszen már most is megmutatkoznak) a legfejletlenebb régiókban lesznek – nem épült be az adórendszerbe olyan hatékony eszköz, amely ezeken a területeken a befektetést bátorítaná, miközben arra – az említett bérlakáshiány (vagyis röghöz kötöttség) miatt – sokkal nagyobb szükség lenne, mint a fejlettebb vagy annak minősített országokban.

A magánvállalkozások területi megoszlása már az eddigiekben is ennek a jegyében alakult.

1989-ben – miközben a legnagyobb foglalkoztatási gondok Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj–Zemplén megyében voltak – a 300 fő alatti vállalkozások a legnagyobb számban és létszámmal Budapesten és Pest megyében működtek.

7. sz. táblázat

A 300 fő alatti vállalkozások számának és létszámának területi megoszlása

	Vállalkozások száma		Vállalkozások létszáma	
	db	%	fő	%
Budapest	46802	21.6	218426	27.6
Baranya	8940	4.1	27902	3.5
Bács-Kiskun	11158	5.2	41827	5.3
Békés	8683	4.0	28973	3.7
Borsod-A-Z.	10671	4.9	37399	4.7
Csongrád	11249	5.2	34468	4.4
Fejér	8640	4.0	27317	3.5
Győr-Sopron	9335	4.3	33623	4.3
Hajdú-Bihar	9026	4.2	34051	4.3
Heves	7013	3.2	22200	2.8
Komárom-E.	6196	2.9	18987	2.4
Nógrád	3923	1.8	17250	2.2
Pest	22104	10.2	61917	7.8
Somogy	8738	4.0	31828	4.0
Szabolcs-Sz-B.	9617	4.4	36969	4.7
Szolnok-J.	7992	3.7	24809	3.1
Tolna	5743	2.7	23249	2.9
Vas	5740	2.7	22687	2.9
Veszprém	7442	3.4	20596	2.6
Zala	7420	3.4	26506	3.4
Összesen	216432	100.0	790984	100.0

Forrás: Piaci vállalkozások területi jellemzői. APEH, 1990. május.

A tőkeszerkezet módosulásának így várhatóan az lesz a hatása, hogy miközben a magukat a piachoz igazítani igyekvő állami vállalatok – fölösleges (főként vidéki) ballasztjaiktól megszabadulni igyekezve – csökkentik a létszámukat, amihez idővel gyárbezárás, csőd is társul, még inkább növelve a munkanélküliek számát, aközben – főként vidéken – nem lesz olyan jelentős magán és külföldi tőkeberuházás az országban, ami ezt a munkaerőt egy másik struktúrába átcsoportosítaná. A nagyarányú munkanélküliség pedig – leginkább a szociális védőháló hiányában – az országot nemkívánatos, leszálló pályára viheti, az Európához való felzárkózás helyett.

3. *A különféle tulajdonú tőkék eltérő nyereséghozama*

Gazdaságunk sajátos – ám nem új – jelensége, hogy *a befektetett tőke hozama* nemcsak attól függ, hogy azt hol (milyen gazdasági szférában) fektették be, hanem attól is, hogy a befektetett tőke kié. Azaz állami vagy szövetkezeti befektetőről, magán tőkésről, netán külföldi magántőkésről van szó. Ez az állítás köztudott, mégsem igazán bizonyítható statisztikusan. Részben azért nem, mert a jövedelmezőbb formák mindig is elzárkóztak a statisztikák elől. (A magánszektorra vonatkozó adatok a statisztikában az elmúlt évtizedekben nagyrészt becslések alapján készültek.) Részben pedig azért, mert az összehasonlítást számos tényező akadályozza, illetve torzítja. (Az állami vállalatokra kötelezővé tett számos – az árra, bérre stb. vonatkozó – előírás a magánvállalkozásra például nem volt kötelező.)

A magánszféra elnyomott volt évtizedekig (miközben a korlátozott piaci belépés lehetősége fantasztikus támogatást jelentett a bentlévők számára), eközben az állami vállalatok preferáltak voltak (bár a számtalan szabályozó és megkötés hatalmas bilincseket rakott rájuk). Vagyis a pálya, ahol és ahogyan játszottak és játszanak ma is, teljesen különböző. Ezért teljesítményeiket, azok piaci elismertségét eléggé nehéz és csaknem tudománytalan összemérni. Az eltérő minőségű pályák fenntartásának igényét jelzi a gazdasági vezetés részéről a külföldi tőke vonatkozásában a vegyesvállalatoknál adott nyereségadó-kedvezmény.

Amit erről a kérdésről a tavalyi év adóbevallásaiból meg lehet tudni, az a következő. A 300 fő alatti vállalkozások hozzáadott értéke 145,7 milliárd Ft volt. (Ez a statisztika által számolt GDP-nek több mint 8 százaléka.) Ebből a vállalatok, szövetkezetek 59,9 milliárdot, a kisvállalatok, kisszövetkezetek 54,6 milliárdot, a társas kisvállalkozások 12,2 milliárdot és az egyéni vállalkozók 19,0 milliárdot termeltek meg. (A számok megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes szervezeteknél eltérő mértékű a jövedelem eltagadhatóságának foka.)

A *vagyonarányos eredmény* már tükrözi a jobb értékesülés irányát.

8. sz. táblázat

Hozzáadott érték (termelői áron) / vagyon

	%
Vállalat, szövetkezet	36
Kisvállalat, kisszövetkezet	142
Társas kisvállalkozás	176
Egyéni vállalkozó	124
Összesen	65

E mutató területi megoszlásait nézve elég nehéz azonban megmagyarázni a nagyfokú budapesti és Pest megyei koncentrációt. Miközben ugyanis a vál-

lalatok és szövetkezetek vagyonarányos hozzáadott értéke az említett alacsony átlagos szint mellett viszonylag szűk sávban szóródik (32 és 42 százalék között, Budapesten pedig éppen az átlagon helyezkedik el a mutató), addig a többi szervezeti formánál jelentős eltérések vannak, és Budapest, illetve Pest megye nem mindig a legjobb hozamot jelentő hely. A kisvállalatok, szövetkezetek esetében a szóródás 92 és 195 százalék között mozog. Ebből Pest megye 195, Fejér megye 187 és Budapest 168 százalék. A társas kisvállalatoknál a mutató értéke 142 és 390 százalék között ingadozik. Ebből 390 százalék Nógrád megye, 285 Tolna, 25o Bács-Kiskun megye, Budapest csak 142, Pest megye pedig 225 százalék. Végül az egyéni vállalkozásoknál a két szélső érték 92 és 149 százalék. Ebből Nógrád 149, Fejér 145, Budapest 141 és Pest megye csak 94 százalék. Éppen ezért valószínű, hogy a *vállalkozások kisebb számának – vidéki körzetekben* – inkább a *tőkeerő hiánya,* illetve az infrastrukturális ellátatlanság az oka.

Az infláció jövedelemelosztó hatása és ennek szociális feszültséggócai

Az infláció legnagyobb problémája – szerintem –, hogy a jövedelmet úgy csoportosítja át, hogy attól a szegények még szegényebbek, a gazdagok pedig gazdagabbak lesznek, miközben a gazdasági folyamatok kiszámíthatatlansága miatt a gazdaság szétzilálódik. A *szegényektől a gazdagok felé történő jövedelemátcsoportosítás* fennáll a világgazdaság egészét tekintve a nemzetek között és egy adott ország lakosságán belül is.

Nemzetközi viszonylatban ez a jövedelemátcsoportosítás úgy valósul meg, hogy a gazdagabb orssz ág inflációja első lépésben javítja a külkereskedelemben a cserearányokat a szegényebb országok számára. Mivel azonban a fejlett országok soha nem engedik az inflációt túl soká növekedni (példa erre a hetvenes évek olajválsága utáni infláció-kezelő gazdaságpolitika), mihamarabb antiinflációs politikába fognak a kormányok. Ennek hatására – részben a munkanélküliség növekedése miatt is – szűkül a belső összkereslet, vele együtt a szegényebb országok termékei iránti kereslet is. Emiatt azok árai csökkennek. Ezen árcsökkenés következtében viszont a gazdag országokban élők megélhetési költségei általában csökkennek, ami mérsékli az inflációt (mert visszafogja a bérkövetéleseket és azok országon belüli termelési költségnövelő tovagyűrűzését). A szegény országokban viszont az árcsökkenés miatti cserearány-veszteséget a termelők, a belső áraik emelésével, a hazai lakosságtól szokták visszaszerezni. Tehát a gazdag országok inflációs terheik egy részét a – velük kereskedő — szegényekre hárítva mintegy megosztják azokkal.

A lakosságon belüli jövedelemátcsoportosítás – az előbb említett nem-

zetközi erőviszonyokhoz hasonlóan – szintén a társadalmi hierarchiában alul elhelyezkedők kárára valósul meg. A társadalmi hierarchia magasabb szintjein lévők – és ez nem hazai sajátosság – mindenkor jobban képesek saját érdekeiket, ezen belül a jövedelemhez kapcsolódókat is érvényesíteni. E csoportok – az eloszthatóó javak egy pillanatban adott korlátai miatt – jövedelemnövelő törekvésüket szükségszerűen csak a többiek rovására képesek realizálni. *Minél hosszabb ideig tart az infláció – a kalkulációs bizonytalanság – annál jobban megizmosodik a fölül lévők önvédelmi reflexe és az alul levők megvámolása. Ezért – is – nem engedik a fejlett országok túlzottan sokáig szabadjára az inflációt, hiszen tudják, hogy e jövedelemátcsoportosítás egyre súlyosabb szociális (és gazdasági) problémák előidézőjévé válik. E problémákat az államnak (a kormánynak) annál nehezebb helyrehoznia, minél hosszabb volt a periódus.*

E két alapproblémán túl az infláció jövedelemátcsoportosító hatása további gondok forrása. Az átcsoportosítás a gyengébbtől az erősebb felé történik, vagyis a vállalatoktól a költségvetéshez, a lakosságtól is a költségvetéshez, illetve a válllalatokhoz és – ami furcsán hangozhat az "erősebb-gyengébb" kitétel miatt – a jó vállalattól a rosszhoz. Ez utóbbinál azonban tekintetbe kell venni, hogy a szocialista országokban nagyrészt az államon múlott, hogy amely vállalat volt rossz vagy jó (burkolt támogatások stb.), az állam erőteljes gazdasági beavatkozása miatt (államközi szerződések stb.) mindenképpen nagyon fontos volt a költségvetéshez való ágazati, vállalati viszony. S egyelőre még nem történtek olyan alapvető arányváltozások a tőkestruktúrában, hogy a közeljövőben – legalábbis bizonyos mértékben – ne kellene számolni a korábbi problémákkal.

1. *A jövedelemátcsoportosítás vállalatok (vállalkozások) között*

Mint említettük, inflációs időszakban folyamatos jövedelemátcsoportosítás van az erősebbtől a gyengébb felé. Az, hogy a vállalatok között melyik (volt) erősebb, nehezen definiálható még ma is. A magánszektor most deklarált prioritása messze nem jelenti azt, hogy az az erősebb. Ezzel szemben a magánszektor az ún. "nagyon elnyomott időszakában" a legnagyobb személyes jövedelmek realizálását tette lehetővé. Természetesen a magas vállalkozói (és személyes) jövedelmek sem elérhetők minden vállalkozó számára. A hozzájutás nagyban függ – a vállalkozó rátermettségén, profilválasztásán, befektethető tőkéjén túl – a vállalkozó kapcsolataitól, térbeli elhelyezkedésétől, a vele kapcsolatba kerülő államigazgatási szervekkel és vállalatokkal szembeni erő- és alkupozíciójától, az általa választott szervezeti formától. (Amint erről a magánvállalkozások tavalyi vagyonarányos hozzáadottértékarányainál már szó volt.)

A *vállalatok közötti jövedelemátcsoportosítás* általában leginkább a közvetlen és közvetett állami támogatások révén valósul meg. Inflációs időszakban felborulnak a korábbi kialakult arányok és mértékek. Azonos mennyiségű termeléshez jóval nagyobb támogatás is igényelhető a beszállítók árainak az értékesítési árnál nagyobb arányú emelkedésére való hivatkozással. Hiszen az amúgy is mesterséges árak miatt az áremeléseknek nincs piaci racionalítása, tovagyűrűző hatásaik követhetetlenné válnak. Ahhoz, hogy a szükséges támogatást meg tudja adni az állam, növelnie kell az elvonásokat. A támogatási rendszerünk miatt bekövetkező átcsoportosításokat azonban meglehetősen nehéz lenne nyomon követni, hiszen azok a vállalatok is fizetnek adókat, amelyek támogatást kapnak. Tehát sok esetben a vállalat önmaga adóit kapja vissza. Ez – végül – mégis jövedelemátcsoportosítást jelent, hiszen a visszakapott támogatás miatt a vállalat adóterhei – normatív elvonás esetén – alacsonyabbak, mint az átlagos. A helyzetet azonban tovább bonyolítja, hogy – legalábbis az elmúlt években – sokszor azért szorultak a vállalatok támogatásra, mert a szocialista államközi szerződések az értékesítési árakat számukra előre megszabták, miközben a felhasznált anyagoknál érvényesítették velük szemben a világpiaci-árkövető rendszert. Vagyis, amennyiben a felhasznált anyagokhoz a világpiaci árnál kedvezőbb áron jutottak hozzá, akkor KÜTEFÁ-t kellett fizetniük. *Inflációban* ezek a bonyolult elszámolások a többszöri mesterséges számítások, korrekciók miatt szinte lehetetlenné teszik annak megállapítását, *honnan hová történik* a jövedelmek átcsoportosítása.

Ami e folyamatokról *statisztikusan* mégis elmondható – a Gazdaságkutató Intézet tanulmánya* szerint –: az iparban a nettó támogatás 1988-ban jelentősen, 1989-ben kismértékben csökkent. Ezek együttes hatására, aránya az eredményből 15 százalékról 5 százalékra esett vissza. Emellett folytatódott, sőt erősödött a kívánatos struktúraváltással ellentétes jövedelemátcsoportosítás a fajlagosan alacsony hozzáadott értéket termelő energetikai és alapanyagtermelő iparba. Az energetikai szektorban például – a beruházások megváltozott finanszírozásával összefüggően mérséklődő elvonások hatására – a szénbányászatban az eredmény a háromszorosára nőtt.

Az inflációnak a vállalati jövedelmet erősen befolyásoló további hatása, hogy az export fenntartása, illetve ösztönzése érdekében időről-időre *le kell értékelni a nemzeti valutát*. Ráadásul az "exportösztönzés" miatt akkor is alkalmazzák a leértékelést, ha – amint a nemzetközi jövede-

* Az iparvállalati nyereség és befolyásoló tényezői 1989. GKI 1990 július.

lemátcsoportosításnál írtuk – a magyar ipari termékek ára az őket importáló országban csökken, mert ott az inflációt akarják leszorítani. A leértékelés a vállalatokat – termelésük importigényességétől és a termelés exporthányadától függően – eltérő módon érinti. Az említett elemzés az iparban 1989-ben elért nyereséget nagyrészt ennek tulajdonítja. Eszerint 1989-ben az ipar értékesítési árszínvonala mintegy 15 százalékkal, az alkatrészeké és anyagoké ennél mérsékeltebben emelkedett. A nyereség így lényegében árnyereség volt. Ágazati struktúrában nézve ennek zömét a kohászati, vegyipari és élelmiszeripari gazdálkodó szervezetek realizálták. Az árnyereségnek több mint a felét a nem rubelelszámolású exportnak (illetve a leértékelésnek) tulajdonítják.

1989-ben – ezek szerint – a gazdálkodó szervezetek eredményében (a jövedelmi differenciálódásban) az értékesítési reláció – a leértékelések hatására – döntő volt. Az átlagos nyereség (kb. 5 százalék) a vállalatok között úgy oszlott meg, hogy a belföldi értékesítésnél az átlag körül alakult. A konvertibilis értékesítésnél ennek mintegy 2,5-szerese, a rubelelszámolású kivitelnél viszont, 6,5 százalékos bevétel-arányos veszteség realizálódott.

A vállalatok közötti jövedelemátcsoportosítás igazi nyertesei azonban a növekvő infláció és a vele együtt alkalmazott pénzszűkítő politika következtében – úgy tűnik – *a bankok*, a pénzügyi szféra.

9. sz. táblázat

A bankszféra nyeresége és jövedelmezősége 1987-1989

	Eredmény md Ft	Vagyonarányos nyereség (%)
1987	30,5	49,1
1988	38,3	47,4
1989	53,8	56,0

Forrás: Nyilas András: Első számú közellenség: az infláció. 1990. Kézirat.

2. *Jövedelemátcsoportosítás a vállalatok és az államháztartás (költségvetés) között*

Az infláció jövedelemátcsoportosítása a vállalatoktól (az államháztartás) a költségvetés felé *az adók százalékos meghatározottsága miatt* nő. Az említett inflációs árnyereség egyik élvezője a költségvetés, hiszen a növekvő árakból (nominálisan) egyre többet kell befizetni. Az inflációt valamelyest követni próbáló bérek utáni társadalombiztosítási járulék is nő. A növekvő termelői árakra eső ÁFA is folyamatosan emelkedik, bár ezzel az ÁFA visszaigényelhető jellege miatt a jövedelemátcsoportosítás végső fokon nem a vállalatok, hanem a lakosság rovására megy végbe.

Az infláció hatására tovább nőnek az államháztartás (a költségvetés) kiadásai. Azért, hogy emiatt ne növekedjen a deficitje, vagy az *adóterheket növeli* (természetesen nem feltétlenül csak a vállalatokét), *vagy leértékel*, hogy nőjenek az exportbevételek és azzal a költségvetési bevételek is. Ennek jövedelemátcsoportosító következményei már ismertek.

3. *Jövedelemátcsoportosítás a vállalatok és a lakosság körében*

Ennek legnyilvánvalóbb módja a *folyamatos áremelés* – főként a nagy tömegeket érintő alapvető termékeknél –, amelyekkel a bérek, nyugdíjak nem képesek lépést tartani. A másik – kevésbé ismert – jövedelemátcsoportosítási mód, amikor a vállalatok *rosszabb minőségű termékeikkel*, azok rövidebb élettartamával, a nem megfelelő alkatrészellátással, az árun feltüntetett súlynak nem megfelelő mennyiséggel stb. vonnak ki pénzt a lakosság zsebéből. Látszólag ezek nem jelentős összegek, azonban már a nyolcvanas években – a Belkereskedelmi Kutató Intézet meghatározott termékkörre épülő vizsgálata – több milliárdot kitevő lakossági megkárosítást, egyénektől a vállalathoz történő jövedelemátcsoportosítást mutatott ki. Az ilyen típusú átcsoportosításoknál az infláció a negatív tendenciák felerősítőjévé válik. Egyre gyakoribb panasz a fogyasztók részéről, hogy az árak emelkedése egyben a minőség romlásával is párosul.

A lakosság azonban nem csak a vállalatok termékeinek fogyasztója, a lakosság tagjai egyben e *vállalatok dolgozói* is. Ebben a minőségben is *osztozkodás* folyik a lakosság és a vállalatok között a jövedelmeken. A munkabérek növekedése elé azonban ebben az osztozkodásban a vállalatok korántsem állítottak – a legközelebbi múltban sem – olyan kemény akadályokat, mint a tőkés országokban szokás. Az is igaz viszont, hogy a munkavállaló mint fogyasztó sem próbálta, tudta a vállalati áremeléseket azonnali béremelésként realizálni. Vállalati szinten a béralkukban általában nem jelent meg a béremelési követelést alátámasztó érvként az a tény, hogy a vállalat emeli az árait, helyette mindig az általános árszínvonal-emelkedés életszínvonalat rontó hatása szerepelt. Vagyis a vállalatok azáltal is képesek voltak magukhoz jövedelmet átcsoportosítani a lakosságtól – természetesen az inflációval emelkedő arányban –, hogy *ár- és béremeléseik* között nem volt szükségszerű kapcsolat. Sőt, a bérszabályozás adta korlátok a kettőt kifejezetten elszakították egymástól.

A *sajátosan "szocialista"* jelleg ebben az elszakítottságban úgy is megmutatkozott, hogy a vállalatok viszont önmaguk "rovására" is végeztek, végezhettek jövedelemátcsoportosítást. Tehát romló gazdasági jövedelmezőség, csökkenő eredmény, illetve akár veszteséges helyzet sem akadályozta a vállalatot abban, hogy béreket emeljen. A munkavállalók egyéni helyzete

sokban azon múlott, hogy a vállalat vezetője milyen gondolkodású volt, illetve az államigazgatással szemben milyen alkupozícióban volt. Így alakulhattak, alakultak ki jelentős bérdifferenciák azonos szakmai képesítésű, munkakört ellátó személyek között, olyan differenciák, amit nem magyarázott semmilyen szokványos jellemző (ágazat, területi elhelyezkedés stb.).

A témával kapcsolatban megemlítendő, hogy az infláció mértékének jelentős növekedését 1988-ra arra alapozva prognosztizálta az akkori gazdaságpolitikai vezetés, hogy a *bevezetésre kerülő SZJA a munkaerő árát* nagyon meg fogja növelni és ezt majd a vállalatok áremeléssel kompenzálják. Az tény, hogy a kétszámjegyű inflációs növekedés valóban bekövetkezett 1988-ban (1946 óta először).

A Gazdaságkutató Intézetnek az adórendszer hatásait vizsgáló elemzéséből * azonban az derült ki, hogy a munkaerő a vállalat számára nem drágult meg kiemelkedő mértékben. Az anyagi ágakban a termelési költségeken belüli súlya továbbra is 20 százalék körül maradt. Tekintetbe véve azt, hogy a korábbi béradók és kereseti adók már adózott nyereségből lettek kifizetve, vagyis a bér ilyen módon korábban is drága (kétszeresen adózott) áru volt. Ez tehát nem indokolhatta az 1988-as inflációt, hiszen a termelési költségek ugyan 7,2 százalékkal emelkedtek, de annak csak 20 százalékát tette ki a bér. A reálbér 5 százalékpont körüli csökkenése mellett a korábbinál is nagyobb inflációs nyereségen pedig a vállalatok és a költségvetés osztozott.

4. *Jövedelemátcsoportosítás a költségvetés és a lakosság között*

Az 1988. évi adórendszer – azon belül is a személyi jövedelemadó – bevezetése a lakossági jövedelmek nagyobb arányú átcsoportosítását tervezte a költségvetés felé.

Az igazi jövedemátcsoportosítást és inflációgerjesztést az okozta, hogy – az ígéretekkel ellentétben – *az ÁFA nem volt ársemleges.* A termelői árak nem csökkentek le olyan mértékben, hogy a végső értékesítési fázisban rájuk terhelődő ÁFÁ-val ne növelték volna a fogyasztói árszínvonalat. 1989-ben a költségvetésbe ÁFA címen beáramló adók közel kétszeresét tették ki a korábbi nekik megfelelő fogyasztói forgalmi adóknak (126,6 md Ft, a 63,5 md Ft helyett). A fogyasztási adó is a tervezett 39,8 százalék helyett 43 százalékkal növekedett. Ez részben szintén az ÁFA bevezetésével volt összefüggésben, mert – elsősorban adótechnikai okok miatt – bizonyos termékeknél (pl. benzin) a fogyasztási forgalmi adó helyettesíti az ÁFA-t.

* Az 1988. évi adóreform közgazdasági értékelése. GKI 1989. szeptember.

Az is igaz viszont, hogy a fogyasztási adó befizetésének emelkedését nem lehet- neve ellenére - egyértelműen lakosságtól történő jövedelemátcsoportosítás növekedésének tekinteni, a benzinben például közlekedési vállalatok, mezőgazdasági tsz-ek is megfizetik a fogyasztási adót. Igaz, a növekvő közlekedési és élelmiszerárakban végül ezt is a lakosság fizeti.

Az általános árszínvonal-emelkedés továbbá azáltal is átcsoportosít jövedelmet a lakosságtól az államháztartás felé, hogy azonos vagy romló minőség mellett - az inflációnál nagyobb mértékben - felértékeli a tartós javak, ingatlanok értékét. Így az infláció mértékétől nagyban függ a vámok, illetékek évenként befizetett összegek nagysága.

5. *Jövedelemátcsoportosítás a lakosságon belül*

Az elmúlt években folyamatos *kereset(jövedelem)-átcsoportosítás* ment végbe a *közepes és alacsony keresetűektől (jövedelműektől) a magas keresetűek (jövedelműek) felé.* Ez törvényszerűen következik abból, hogy a magas keresetűek, jövedelműek zöme olyan pozícióban van, hogy képes jövedelme nominális növekedését legalább az inflációhoz igazítani, míg az alul levők általában erősen keresetkorlátosak. Ha tehát a reálbér (jövedelem) átlagosan csökken, akkor a magasabb jövedelműek jövedelmeik szintentartásával az átlagosnál nagyobb mértékben rontják a többiek reálpozícióit.

Az átcsoportosításról bizonyos mértékig képet lehet nyerni az *1986-1988 közötti kereseti rétegződés* alapján. 1988-ban a 12 000 Ft-ot vagy annál többet keresők számítottak magas keresetűnek a statisztika szerint. Ők akkor a teljes munkaidőben foglalkoztatottak 4,6 százalékát tették ki. Az ide tartozók az akkori bér- és bérjellegű kifizetések 6,2 százalékát vették kézhez. 1988-ban a 12 000 Ft-nak megfelelő reálértékű kereseti határ - az áremelkedést és a bruttósítást figyelembe véve - 18 000 Ft körül volt meghúzható. Ekkor is a teljes munkaidőben dolgozók 4,6 százaléka rendelkezett 18 000 Ft vagy annál magasabb keresettel. A sávok középértékeivel, illetve a 30ezer Ft feletti havi keresetűeknél 40 000 Ft-os átlaggal számolva 1988-ban ez a 4,6 százaléknyi csoport a bér- és bérjellegű jövedelem 7,6 százalékát vitte haza. Vagyis 1,4 százalékponttal többet, mint két évvel korábban. Bruttó összegekről lévén szó, ha ennek az összegnek 40-50 százalékát adóba ki is fizette (a legmagasabb 800 ezer Ft feletti adósávba eső jövedelem átlagos adóterhe 1988-ban 45 százalék körül mozgott), akkor is csaknem 1 százalékpontnyi jövedelmet csoportosított át ez a kör magához. Emellett 1988-ban a 4,6 százaléknyi kör a fogalkoztatotti létszám csökkenése miatt (nem sokkal, de) néhány ezer fővel kevesebb munkavállalót jelent. Tehát, egy főre számítva ennél nagyobb volt az átcsoportosítás mértéke. Ennek következtében viszont az átlagos reálbér-romlással szemben ebben a körben a reálbér nőtt, a fog-

lalkoztatottak fennmaradó több mint 95 százalékánál viszont az átlagosnál jobban csökkent.

Ennek a *jövedelmi átrendeződésnek* a felerősödését mutatják *az adóbevallások* is, illetve a jövedelmek abból leszűrhető differenciálódása. A legfelső tízezerhez tartozók átlagjövedelme 1988-ban 880 ezer Ft, 1989-ben már másfél millió körül volt. Tehát ők egy év alatt 70 százalékkal tudták növelni átlagosan a jövedelmüket, miközben a bevallott éves átlagjövedelem az előző évinél (1988) csak 23 százalékkal volt magasabb. Tekintve, hogy ebben a növekedésben az előbbiek magas növekedési üteme is benne van, nélkülük az átlagos növekedés még kisebb ütemű volt. A növekedési ütem eltérése azonos összeg mellett is nagyarányú forintbeli különbséget ad. Enynyire különböző viszonyítási alapok esetén természetesen még nagyobb a realizált plusz és a mínusz.

Erre utal az is, hogy nőtt a legalul és legfelül elhelyezkedő egyötöd jövedelemtömege közötti távolság, minthogy 1989-ben a legmagasabb jövedelmű (közel egymillió adóalany) adóköteles személy jövedelemtömege 6,4-szerese volt a legalsó egyötödének, miközben ez az arány 1988-ban még csak 5,1-szeres volt.

Végül meg kell jegyezni, hogy az utóbbi időben ez a jövedelemátcsoportosítás került leginkább az érdeklődés középpontjába. Ez szükségszerű következménye annak, hogy a jövedelmek újraelosztásának (differenciálódásának) ebben a vonatkozásban sokkal inkább vannak látható jelei, mint a többi említett esetekben. Ráadásul ez ma a fogyasztási javak szélesebb körének elérhetőségével sokkal demonstratívabban jelenik meg, mint korábban. Mégis – legalább – a szakembereknek nem szabad azt figyelmen kívül hagyniuk, hogy az infláció egyéb jövedelemátcsoportosító vonatkozásai is (végső fokon) a lakosság helyzetében okoznak kedvezőtlen változásokat. Történjen bár az átcsoportosítás közvetlenül a lakosság és vállalatok, illetve költségvetés, vagy pedig a vállalatok és/vagy a költségvetés között. Az infláció okozta szociális problémák kezelésének tehát nem lehet az a megoldása, hogy annak csak a leglátványosabb gondjait próbálják orvosolni. A kérdés komplex megközelítést igényel. *A tovagyűrűző hatások miatt egyáltalán nem lehetetlen, hogy a lakosságot viszonylag távolról érintő inflatórikus problémák megoldása (pl. vállalkozói adók, hitelkamatok) a lakosságra terhelődő inflációs nyomás csökkenését is magával hozza, növelve a gazdasági hatékonyságot.*

Molnárné Venyige Júlia

A fiatalok munkanélküliségének megelőzési lehetőségei

(A középiskolai képzés általánossá tétele, várható költségei)

A nemzetközi tapasztalatok áttekintése

Nálunk ma egyértelműen követendő példának tekintett nyugat-európai országok az elmúlt másfél-két évtizedben gazdasági-társadalmi válság-szituációt éltek át. Ennek háttere a gyökeres gazdasági szerkezetváltás kényszere – amely ezekben az országokban ki is váltotta a szükséges átrendeződést.

A legszembetűnőbb talán a tercier ágazatok előretörése és ezzel párhuzamosan a primer ágazatok visszaszorulása – amely eltérő formában és bizonyos időeltolódással ment végbe a különböző országokban. A sokarcú tercier szférában az egészségügyi, oktatási, szociális területek és a személyi szolgáltatások bővültek, ugyanakkor a mikroelektronikai forradalom eredményei alapján új információs és távközlési infrastruktúra épült ki. A hagyományos termelőágazatok közül szinte csak a vegyipar és a gépkocsigyártás tartotta meg pozícióit, rendkívül gyorsan fejlődött viszont az elektronikai és elektrotechnikai ipar. A folyamattal szükségszerűen együtt járó emberi-társadalmi problémák kezelésére az egyes országok *gazdaság eszközrendszert alakítottak ki.* Lényegében sikerült is a válságos helyzeteket megoldani és az esetenként kirobbanással fenyegető társadalmi feszültségeket kordában tartani – sőt a gazdaságot fejleszteni és a lakosság túlnyomó többségének jólétét növelni.

A válság-szituáció egyik összetevője *a munka szerepének módosulása,* a munkavállalók helyzetének jelentős megváltozása. A modernizálás, a racionalizálás mindig is létszám-leépítéssel járt, de gyakran új munkahelyeket is teremtett. Ma az utóbbi háttérbe szorult, és a *modernizáció nagy tömegű embert tett munkanélkülivé,* úgy tűnik, tartósan. (Ebbe az irányba hatott még, hogy az 1970-es években léptek munkába a II. világháború után született népes korosztályok.)

Több jel arra mutat, hogy az *1980-as évek elejétől minőségileg új helyzet alakult ki a fejlett országokban a munkanélküliséget tekintve.* Ennek leginkább látható jele a *munkanélküliek arányának jelentős növekedése, és az, hogy a ráta 1981-től kezdődően folyamatosan magas.* 11 fejlett nyugat-európai ország közül 1983-ban – a válság mélypontján, illetve a fellendülés kezdetén – öt országban volt a munkanélküliség rátája 10 százalék felett, és ugyanez volt a helyzet 1987-ben is, az általános fellendülés 4.-5. évé - ben. * Az EGK-hoz tartozó országok átlaga is meghaladta a 10 százalékot ebben az évben. Vagyis a munkanélküliség a gazdasági fellendülés éveiben is magas szinten maradt, bár az 1983-as csúcshoz viszonyítva 1985-88 között csökkent.

A másik új jelenség *a munkapiac szegmentációjának növekedése,* a munkanélkülivé válás esélyének egyenlőtlenebbé válása. A ma is fejlődő iparágakban, illetve a szolgáltatás bizonyos területén dolgozó magasan kvalifikált dolgozók helyzete viszonylag biztos, míg a képzetlenek, kezdők és idősebbek kiszorulnak a munkapiacról. Például a brit munkaerőpiac – egyes vélemények szerint – két részre tagolódik: az elsődleges vagy külső szféra a nagy szervezetek, a fejlett technika világa, ahol sok a szervezett dolgozó és gyakoriak a monopóliumok. Itt a munkahelyek többsége stabil, jó a kereset és kedvezőek az előrehaladási lehetőségek is. A másodlagos vagy külső szférában kisebbek a gazdasági egységek, munkaigényes a technológia és kevésbé fejlett a technika, kevesebb a szervezett dolgozó is. A cégek versenyben vannak és nem elég stabilak. Itt tehát bizonytalanok a munkahelyek, alacsonyabbak a keresetek és gyakori a szakmaváltás kényszere.

Mások is megfigyeltek hasonló tendenciákat. Egy ILO jelentésben** szerepel, hogy egyre gyakoribb jelenség a munka alkalmivá válása sok országban. Terjednek a hagyományostól eltérő, bizonytalan munkák, a részidős foglalkozások, a teljes munkaidős, biztos munkahelyek száma csökken.

A munka világában jelentkezik az a változás is, hogy a hagyományos, egy szakmára való felkészülés egyre kevésbé biztosítja a folyamatos munkalehetőséget, vagyis új követelmények jelennek meg az oktatási rendszerrel kapcsolatban is. *Átfogó, polivalens képzésre van szükség,* amely az alapképzettség mellett több szakma alapismereteit is megadja.

Vizsgált témánk szempontjából jelentős az az általános tapasztalat, hogy a magas munkanélküliség kialakulásában általában nem az elbocsájtások játszanak főszerepet, hanem az, hogy a csökkenő számú munkahely miatt

* Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1989.
** Ism. a Munkaügyi Szemle 1989/1. száma.

egyre nehezebben tudnak betörni a munkapiacra az "újak" – mindenekelőtt a fiatalok. Ezt igazolja a következő adatösszeállítás:

Fiatalok (25 év alattiak) munkanélkülisége
(fiatalok az összes munkanélküli százalékában, néhány európai országban)

	1980	1987
Ausztria	33,3	30,3
Belgium	39,4	34,0
Dánia	29,9	22,8
Egyesült Királyság	46,6	33,6
Finnország	34,8	28,5
Franciaország	42,1	37,2
NSZK	27,2	22,7
Olaszország	62,3	54,3

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1989.

Bár úgy tűnik, hogy 1980-87 között csökkent a fiatalok aránya a munkanélküliek között (amiben bizonyára szerepe van a megfelelő intézkedéseknek) ez a korcsoport még mindig erősen túlreprezentált a munkát keresők között. Hasonló jelenség figyelhető meg nálunk is a kialakulóban lévő munkanélküliségben: 1988 végén 38 százalék volt a 20 éven aluliak aránya a munkaviszony nélkül munkát keresők között* (ugyanakkor ez a korosztály csak mintegy 6 százalékot képvisel az aktív keresők között).

A munka világában jelentkező problémák kezelésére, mérséklésére a nyugat-európai országok tulajdonképpen két fő módszert dolgoztak ki: törekedtek a *munkanélküliség megelőzésére,* illetve *a már munkanélkülivé váltakat sokoldalúan segítették* (munkaközvetítés, átképzés, munkanélküli segély). A szerkezetváltással együttjáró problémák áthidalásának egyik fontos eszköze volt az *egész oktatási rendszer fejlesztése is.* A hatvanas években az általános képzési rendszer, a hetvenes-nyolcvanas években a szakképzési rendszer expanziója volt jellemző. Ennek *két fontos célja volt.* Egyrészt a felnövekvő új nemzedéknek *olyan képzést adni,* amelynek birtokában *alkalmazkodni tudnak a gazdasági szerkezet változásaihoz,* és jobban használhatóak a gazdaság számára is. De nem titkolt cél volt az is, hogy a potenciálisan munkanélküli *fiatalokat értelmesen "parkoltassák"* az iskolában,

* M. Venyige Júlia: Munkanélküliség Magyarországon 1990. február. (Kézirat)

mert a képzés olcsóbb, mint a munkanélküli segély. A nagylétszámú évjáratokat a képzési rendszer bővítésével vezették le.

A fejlett országok képzési rendszere nagyon különböző, mégis adódnak közös tapasztalatok. Például a skandináv és a délkelet-ázsiai országokban döntően az egységes alap- és középfokú képzés vezetett eredményre: jól képzett, továbbtanulásra hajlandó és képes munkavállalókat neveltek. Ugyanezen országokban lényegében általánossá vált a tanulás 18 éves korig, például Svédországban a fiatalok mintegy 90, Japánban 98 százaléka jár iskolába 16-18 éves kora között. Ugyanakkor Nyugat-Európában inkább az *oktatási formák változatossága* jellemző, és az iskolaköteles korból kilépőknek több országban csak 40-70 százaléka vesz részt teljes idejű oktatásban. (Melléklet: 1. sz. tábla)

A táblázatból kitűnik, hogy míg Belgiumban az iskolaköteles korból kilépők 91 százaléka teljes időben tanul tovább, Dániában ez az arány csak 36 százalék és a világ egyik gazdaságilag legfejlettebb országában, az NSZK-ban is csak 40 százalék. A talán legnagyobb kulturális hagyománnyal rendelkező Angliában is alig magasabb: 42 százalék. A többi fiatal tanonc-képzésben vesz részt, dolgozik vagy munkanélküli (az iskolaköteles kor általában 16 éves korig tart – Olaszországot kivéve, ahol alacsonyabb – és az elvégzendő osztályok száma 8-10).

A szakértők között ma is folyik a vita, hogy ki kell-e terjeszteni az oktatás idejét, vagy a 16 éves korig történő képzés minőségi javítására szükséges törekedni. Vagyis *a fő vitapont: a 16-18 éveseket be kell-e vonni a kötelező oktatásba* vagy a munkaerő-piacon hagyni érvényesülni (az utóbbi esetben betanító tanfolyamokon sajátítanák el a szükséges konkrét ismereteket).

A fejlett országok oktatási rendszereinek számos különbsége ellenére két dolog azért közös. Egyrészt: *a sokféle lehetőség és az átjárhatóság a különböző formák között.* (Ahol egységes tanterv van – pl. Svédországban –, ott a felsőbb osztályokban – a 2-3 kötelező alaptárgy mellett – rendkívül sok lehetőség között választhatnak a fiatalok, fakultáció, esetleg magán-órák formájában.) Másrészt: bármilyen is a középfokú oktatás rendszere, az 1980-as években jellemző az a törekvés, hogy *minél tovább bent akarják tartani a fiatalokat az oktatásban* – az előbb említett "értelmes parkoltatás" céljából.

A gazdaságilag fejlett országok iskolarendszeréhez tartozik, hogy számos országban két- vagy egyfokozatú, az iskolától független vizsgarendszert működtetnek. A vizsga életkorhoz kötött – általában 15 és 18-19 életévnél esedékes – és 2-4 alapvető tárgyra terjed ki. Célja kettős: egyrészt a fiatal felkészültségének mérése és ennek alapján további tanulmányainak, illetve foglalkozás-választásának orientálása. Másrészt viszonylag objektív módon minősítheti, mérheti az iskolai oktatás hatékonyságát.

Néhány gondolat a magyar középfokú oktatásról

Magyarországon a munkaképes korú népesség iskolai végzettsége – legalábbis formálisan – nem tekinthető alacsonynak az 1980-as években. Az 1984-es Mikrocenzus szerint az aktív keresők körében az átlagosan elvégzett osztályok száma 10,2 volt, ami valószínűleg a nemzetközi összehasonlítás próbáját is kiállja. (A nemzetközi összehasonlítás egyébként – az oktatási rendszerek nagy különbségei miatt is – rendkívül nehéz.) Ma ennél biztosan jobb a helyzet, hiszen a munkába lépő új nemzedék iskolázottsága és az oktatási rendszerben megszerzett szakképzettsége magasabb színvonalú, mint az aktív keresők átlagáé és különösen a munkából kiváló idősebb nemzedéké. Így a *demográfiai csere folyamatos javulást eredményez a munkaerő-állomány összetételében.*

Az aktív keresők és az ifjúsági munkaerőforrás megoszlása iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	Aktív keresők (1984)	Ifjúsági munkaerőforrás (1988)
8 általánosnál kevesebb	10,5	5,3
8 általános	35,0	20,0
középfokú szakmunkásképző, szakiskola	20,7	39,3
középiskola	23,9	24,9
felsőfokú tanintézet	9,9	10,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: 1984. évi Mikrocenczus, Statisztikai Évkönyv 1988.

Különösen szembetűnő az alacsonyan iskolázott és szakképzettség nélküli munkavállalók arányának (8 általánost és ennél kevesebbet végzettek) különbsége.

A gazdaság és az oktatás szoros kapcsolata vitathatatlan, bár távolról sem olyan leegyszerűsítetten közvetlen, mint az nálunk ma gyakran megfogalmazódik. E kapcsolat értelmezésében hosszú időn át az a felfogás dominált, hogy az *oktatás fő feladata a gazdaság szolgálata*, tehát az, hogy az ifjúságot mind jobban, pontosabban készítse fel a társadalmi munkamegosztásba, a gazdaságba történő bekapcsolódásra.

A fejlett országok gyakorlata azonban azt bizonyította, hogy *az oktatás nem tud "kész" szakembereket produkálni*, hogy a viszonylag magasan iskolázott fiatalokat is nehezen fogadja be a gazdaság, zökkenőkkel illeszkednek be a társadalmi munkamegosztásba. (Ez az egyik tényezője annak, hogy a

munkanélküliség a fiatalok között a legmagasabb). Az ún. szocialista országokban ez a probléma sokáig nem került felszínre; az extenzív fejlődés, a munkaerő-hiány, az alacsony bérek, a szervezetek gazdasági racionalitás által nem korlátozott növekedése és a teljes foglalkoztatást szorgalmazó politika együttesen oda vezetett, hogy *minden fiatal talált magának többé-kevésbé megfelelő munkahelyet.* Valójában azonban csak *látszólagos volt a fiatalok munkába állásának zavartalansága.* Jelzi ezt a *képzettség igen alacsony szintű hasznosítása,* a nagyarányú szakmaelhagyás, és az olyan anomáliák, hogy bár jónéhány szakmában legalább két évtizede tömeges és elfogadható színvonalú képzés folyik és az elérhető keresetek – legalábbis relatíve – jók, ennek ellenére nincs elegendő szakember.

Az utóbbi időben tért hódít az a felfogás, hogy az oktatás nem a gazdaság "szolgálólánya", hanem az ún. humánszféra egyik legfontosabb összetevője, amely emberi erőforrások "termelésével", emberek fejlesztésével foglalkozik. Ebből következően feladata nem egyszerűen a gazdaság igényeinek kiszolgálása, hanem az ember sokoldalú fejlesztése, képességeinek kibontakoztatása oly módon, hogy több területen és változó körülmények között is meg tudja állni a helyét általában a társadalomban, s ezen belül a gazdaságban is.

Ez utóbbi követelmény – t.i. a változó körülményekhez történő alkalmazkodás, a továbbtanulásra, a szakmaváltásra való felkészültség és készség – különösen előtérbe került az utóbbi időben. És az már valóban kétséges, hogy ennek mennyire felel meg a magyar oktatás – különösen a középfokú oktatás, amellyel szemben ez a követelmény különösen erős.

A középfokú oktatásban *a szakmunkásképzés dominál.* Jól mutatják ezt a következő számok:

1988-ban az általános iskolát végzők 95 százaléka (142 ezer fő) tanult tovább, a következő megoszlásban:

gimnáziumban	21,1 százalék
szakközépiskolában	28,8 százalék
szakmunkásképzésben	46,8 százalék
egyéb intézményben	3,1 százalék

Forrás: Statisztikai tájékoztató a középfokú oktatásról 1988/89. Művelődési Minisztérium.

Vagyis a fiatalok közel fele a szakmunkásképzésben tanul tovább (a legtöbb szakmában az általános iskola után három évig). A rugalmas alkalmazkodást garantáló általános és szakmai alapműveltség megszerzése szempontjából a szakmunkásképzés különösen problematikus. Ennek több oka van: így az általános iskolai oktatás nem megfelelő volta, és az a tény, hogy a szakmunkásképzésbe a gyengébb eredményt elért fiatalok mennek, akiknél gyakran

még a legalapvetőbb ismeretek is hiányosak. Az is gond, hogy a szakképzésben nagyon alacsony a közismereti és szakmai-elméleti tárgyak óraszáma. Mindezen túl a szakmunkásképzés magán viseli az elhibázott gazdasági szerkezet, sőt a tévesnek bizonyult ideológia lenyomatát, hiszen a nyolcvanas évek végéig ipar-, sőt vas- és fémiparcentrikus volt (még 1988-ban is a 187 ezer szakmunkástanuló közel 70 százaléka ipari, építőipari szakmát tanult, az ipari szakmák aránya 57, a vas- és fémipariaké 30 százalék volt. *) Ideológiai jellegű összefüggés az, hogy a hatvanas évek óta a szakmunkás-képzés keretében folyt a favorizált ipari munkásosztály újratermelése – meglehetősen alacsony műveltségi szinten.

E képzési mód problematikus voltára utal – nézetem szerint – az igen magas lemorzsolódás, s még inkább a nagyarányú szakmaelhagyás a végzettség megszerzése után.

Jónéhány hiányszakmában még a szakképzettséget frissen megszerzők is vonakodnak elhelyezkedni, mint az a következő adatok érzékeltetik.

A pályakezdők elhelyezkedése néhány hiányszakmában 1986-ban

Szakma	Az adott szakképzettséggel rendelkező pályakezdők (fő)	ennek megfelelő foglalkozásban elhelyezkedők aránya (%)
Hegesztő	410	84,9
Esztergályos	1947	80,9
Géplakatos	3059	74,4
Ács-állványozó	324	96,0
Kőműves	1560	94,4
Víz- és gázvezeték szerelő	922	85,0
Bútorasztalos	856	90,3
Szövő	207	86,5
Szarvasmarhatenyésztő	263	57,4

Forrás: Pályakezdés Magyarországon 1985-86-ban. MIK.

Itt csak azok a hiányszakmák szerepelnek, ahol viszonylag nagyobb létszám végzett. De olyan szakmák is vannak, ahová már tanulókat toborozni is nehéz, és a kislétszámú fiatal jelentős része sem az adott szakmában helyezkedik el (pl. az olvasztároknál 75, kéményseprőknél 45 százalékos a szakmának megfelelő elhelyezkedés).

* Forrás: 1988. évi Statisztikai Évkönyv.

Kérdés, hogy mi okozza ezt a jelentős szakma-elhagyást, ami már a pályakezdésnél megmutatkozik? Az biztosra vehető, hogy nem a bér a döntő, hiszen ezekben a szakmákban indulásnál is meghaladja 10-20 százalékkal az átlagost, a későbbiekben elvárható kereset pedig relatíve jónak mondható.

Az első elhelyezkedés után is *folytatódik a szakmából történő lemorzsolódás.* Egy 1980 körül végzett vizsgálat azt mutatta, hogy a szakmunkásvizsgát követő 5 év alatt a fiatalok csaknem egynegyede más pályán helyezkedett el, mint amire kiképzést kapott. *

Jelen dolgozatnak természetesen nem célja a középfokú oktatási rendszer bírálata. A szakmunkás-képzésre csak azért tértem ki kissé részletesebben, mert ez az ifjúság nagy létszámát átfogó és minden jel szerint korszerűtlen, elavult oktatási forma.

Egy általánosan érvényes problematikus vonást azonban mégis kiemelek, és ez az oktatási rendszer *merevsége*. 10-15 év oktatási adataira visszatekintve szembetűnő, hogy az oktatás szerkezete, belső arányai szinte teljesen változatlanok. Nemigen hatottak rá sem a többé-kevésbé mégiscsak változó munkaerő-szükségletek, sem az egyes évjáratok erősen ingadozó száma, de még az oktatást ért bírálatok, a változtatásra vonatkozó koncepciók sem. Meghatározó maradt a 60-70-es évek fordulóján kialakult intézményrendszer.

Ifjúsági munkanélküliség és a középfokú képzés

A középfokú képzésnek nálunk is azt a funkciót kellene betöltenie, amit a fejlett nyugati országokban az utóbbi 10-15 évben ellát: 1) sokoldalúan megalapozott, korszerű ismereteket adó képzést nyújtani a 14-18 év közöttieknek, amelyeknek birtokában vagy felső fokon (fél-felső-fokon) tanulnának tovább, vagy képesek lennének egy (vagy több) konkrét szakmát rövid idő alatt elsajátítani, begyakorolni (illetve egy részük már szakmával kerülne ki az oktatásból); 2) értelmesen "parkoltatni" a fiatalokat, vagyis a 18 év alattiakat távoltartani a munkaerőpiactól. Másszóval: előbb általánossá, majd kötelezővé tenni a 18 éves korig történő tanulást – mindenki számára, aki képes rá.

Ami az első célkitűzést illeti: nyilvánvaló, hogy a középfokú oktatás reformjának olyannak kell lennie, hogy ebben a vonatkozásban is lehetővé tegye a Nyugat-Európához történő felzárkózást. A gazdaság átalakulása, a

* V.ö. Kozma Tamás: Közös középiskolák felé? Társadalmi Szemle 1982/10.

piacgazdaság kialakulása egyébként ki is fogja kényszeríteni az ilyen irányú változást, és jobb volna a szükségszerűségnek elébe menni.

Nem, mintha a magyar közép- (és felső-fokú) oktatás általában gyenge, alacsony színvonalú lenne. Erről szó sincs! Hogy sok tekintetben állja a versenyt a nyugati országok hasonló intézményeivel, azt alátámasztja az a tény, hogy az utóbbi évtizedekben számos Magyarországon érettségizett vagy diplomázott ember ért el sikereket a nyugat-európai országokban, illetve Amerikában. (Magam csak a szakmunkás-képzést tartom nagymértékben elavultnak, ipar-centrikussága miatt, és azért, mert alacsony általános műveltségi szintet ad.) De *oldani kellene a középfokú képzés merevségét, átjárható, rugalmas rendszerré kellene alakítani,* amely arra is alkalmas, hogy a különböző helyekről lemorzsolódókat újra magához vonzza, és számukra elfogadható módon és formában képezze tovább. (Ehhez persze fel kellene adni az "egységesség" sokáig szinte szentségként tisztelt elvét. A középfokú oktatásban egyébként igen magas a lemorzsolódás: a nyolcvanas évek elején a szakmunkásképzés 3 éve alatt 20-21 százalék, a szakközépiskolákban 4 év alatt 16-17 százalék, a gimnáziumokban 14-15 százalék volt.)

Vannak olyan ismeretek, amelyek a mi közép- és felsőfokú oktatásunkból teljesen kimaradnak, és amelyekre az új gazdasági körülmények között szükség lesz. Ilyen a felsőfokon a menedzserképzés, középszinten pedig a piaci, illetve üzleti ismeretek (például a kereskedelmi szakmunkásiskolát végzettek felkészültsége, illetve magatartása ebből a szempontból siralmas).

A pedagógusok egy részének komoly fenntartásai vannak azzal kapcsolatban, hogy mindenki – vagy legalábbis a túlnyomó többség, legalább 90 százalék – 18 éves koráig tanuljon. Véleményük szerint a fiatalok számottevő része egyszerűen nem képes a magasabb osztályokban elvárható ismeretek elsajátítására. És ez a vélemény nem nélkülöz minden alapot. Azoknak a száma, akik az utóbbi években a 8 általános elvégzése nélkül lépnek ki a munkapiacra, évente 6-7 ezer fő volt – és ez magasnak tekinthető. Hiszen ma a 8 általános elvégzését lehet annak a minimumnak tekinteni, amely – formálisan és tartalmilag is – megad egy olyan ismeretszintet, amely lehetővé teszi az egyén számára a társadalomban való eligazodást, a munkához elengedhetetlen alapvető ismeretek elsajátítását és – megfelelő tehetség és ambíció esetén – a szakmai és általános műveltség magasabb szintjére történő továbblépést. Aki tehát 15-16 éves korára nem tudja elvégezni a 8 általánost, annak kevés esélye van arra, hogy jól beilleszkedjen a társadalmi munka szervezetébe, és fokozottan fenyegeti a társadalom perifériájára való sodródás veszélye.

Ennek ellenére sem várható, hogy a közeljövőben minden fiatal elvégzi a 8 általánost. Ez egyrészt a retardáltak számának növekedésére vezethető vissza, másrészt arra, hogy még mindig vannak társadalmunkban olyan cso-

portok, amelyeknek életmódja még az általános iskola sikeres befejezéséhez sem biztosít megfelelő hátteret a gyermekeknek. És ez a háttér ma is újratermelődik – még az sem vehető bizonyosra, hogy szűkítetten.

Az általános iskolai oktatást az utóbbi időben sok bírálat éri. A nyolcadik osztályt eredményesen befejező gyerekek jelentős részének alapvető ismeretei is hiányosak, sem a középiskola, de különösen a szakmunkásképzés – ahova a gyengébb bizonyítványúak kerülnek – nem tud megfelelően építeni az itt megszerzett tudásra. Mindenesetre *a középfokú képzés kiterjesztése,* továbbfejlesztése *nem képzelhető el az általános iskolai oktatás alapos reformja nélkül.* Feltétlenül el kellene érni, hogy az általános iskolát sikerrel elvégzettek a legfontosabb tárgyakból olyan szilárd alapismeretekkel rendelkezzenek, amelyre a középfokú oktatásnál építeni lehet.

Van azonban még egy kérdés, amely – véleményem szerint – akadályozza az oktatás sikerét, mérsékli a tanulók szorgalmát. Igaz, a társadalom egy részében – különösen a szülők között – nagy presztízse van a magasabb iskola elvégzésének. Széles társadalmi rétegek törekvése, hogy gyermekeik többre vigyék, mint ők, és ezt a magasabb iskola elvégzésével látják biztosítottnak. (Bizonyos szempontból ezt úgy is meg lehet fogalmazni: a szolgáltatás – majdnem – ingyenes, tehát a lehető legtöbbet kell belőle igénybe venni.) Ugyanakkor olyan társadalmi közegben élünk (éltünk?), amely nem értékeli igazán a tudást, a szakmai hozzáértést.

A nálunk kialakult és működő *társadalmi munkaszervezet nem igényli igazán, sőt nem is képes hatékonyan felhasználni a jól képzett embereket. Erősen akadályozza a szakemberré, specialistává válást az, hogy ebben az egyén nincs igazán érdekelve.* Nálunk valójában sem anyagi, sem egyéb szempontból *nem jelent igazán perspektívát az, hogy valaki jó szakember legyen.* Ezt a szituációt a gyermekek, illetve a fiatalok érzékelik az iskolában és otthon, így többségük nem becsüli sokra az iskolában megszerezhető tudást. A tudásra, a szakértelemre építő, erőfeszítésre késztető piacgazdaságban változhat ez a helyzet, amely pozitívan hat majd vissza az oktatásra is.

Ami a második funkciót, a fiatalok "értelmes parkoltatását illeti", ez Magyarországon is egyre fontosabbá válik, tekintettel a munkanélküliség növekedésére. A mai társadalmi munkaszervezet nem is tudja igazán hasznosítani a 18 év alatti fiatalok munkaerejét. (A családi gazdaság inkább képes erre, de nem valószínű, hogy ez a szektor jelentőssé váljon a közeljövőben.) *A fiatalok munkanélkülisége* közismerten jóval felülmúlja a felnőttekét. Tartós munkanélküliség esetén a fiatalok eltávolodnak a munkát központi értéknek tekintő életszemlélettől; a tétlenség a személyiség torzulásaihoz, a lumpen rétegekhez való sodródáshoz, a társadalmi beilleszkedés

nehézségeihez vezet. A fiatalok tartós és tömeges munkanélkülisége *a politikai stabilitást veszélyeztető tényezővé is válhat.*

Igen "fajsúlyos" érvek szólnak tehát amellett, hogy a *kötelező oktatást ki kell terjeszteni a 18. életévig,* vagyis, hogy *a fiatalok 12 évi tanulás után lépjenek ki a munkaerő-piacra,* illetve tanuljanak tovább felső- vagy fél-felső fokon.

Kérdés, hogy *lehetséges-e ez a közeljövőben, illetve milyen feltételek mellett lehetséges?*

Először lássuk a pedagógusok egy részének ellenvetését, hogy a fiatalok számottevő része nem képes olyan viszonylag magas szintű ismeretek elsajátítására, amely 18 éves koráig hasznosan lekötné az idejét. Úgy vélem, ez az érvelés a mai körülményekre, a mai iskolarendszerre vonatkoztatva részben igaz. De nem tudjuk, hogy sok gyermek gyenge általános iskolai eredményében milyen szerepe van a túlzott "egységes" követelményeknek, amely már az általános iskola első osztályaiban elveszi a gyengébbek vagy csak kissé késve fejlődők kedvét a tanulástól, ismétlődő kudarc-élményekkel terhelve meg őket. A merev, nem elég sokoldalú, nem "átjárható" középfokú oktatásnak is szerepe lehet benne, hogy sokan lemorzsolódnak, kudarcot vallanak. Vagyis: az általános és középfokú oktatás reformja, alkalmazkodása az életkori adottságokhoz bizonyára jelentősen csökkentené a nagyon gyenge tanulók arányát. Továbbá: a világ számos országában van olyan oktatási rendszer, amelyben a fiatalok 90-98 százaléka 18 éves koráig tanul. Nem valószínű, hogy nálunk sokkal gyengébb lenne az "emberanyag". Végül: a fiatalok több mint 70 százaléka ma is legalább 17 éves koráig tanul, ami azt bizonyítja, hogy igenis képesek a tanulásra. (A fogyatékosok növekvő számától el kell tekinteni; az ő oktatásuk minden fejlett országban külön iskolákban történik.)

Összefoglalva: *az általános- és középiskola alapos reformja, korszerűsítése az egyik feltétele annak, hogy a fiatalok túlnyomó többsége 18 éves koráig tanuljon.*

A másik kérdés: *mibe kerülne egy ilyen változás a társadalomnak* (a költségvetésnek) *és a családoknak?*

Mielőtt azonban erre válaszolnék, úgy vélem, szükséges röviden felvázolni egy konkrétabb elképzelést az alap- és középfokú oktatás elképzelhető, célszerűnek látszó rendszeréről. Az alapelvek:

– az oktatás legyen sokszínű – különösen a középfokú oktatás. A különböző formák átjárhatók legyenek. Az érettségiig mind 4+8, mind 8+4 éves formában lehessen eljutni. Feltételezem, hogy az állami oktatásban uralkodó marad a 8+4-es forma,

– az általános iskola alsó 4 osztálya (elemi) fokozatosan vezesse át a 6 éves gyermeket az iskolai kötöttségekbe és csak az alapokra tanítson (olvasás, írás, számolás), de azt szilárdan, megbízhatóan,

– a felső tagozat adja meg az általános műveltség alapjait,

– a középiskola első két osztálya orientációs jellegű legyen – humán, reál és technikai tagozatokkal, amelyek azonban átjárhatóak. Ezzel tulajdonképpen a pályaválasztás kényszere 14-ről 16 évre kerülne át. Ez önmagában is jelentős pozitív irányú változás lenne, hiszen az oktatási rendszerrel kapcsolatban sok év óta hangoztatott, megalapozott kifogás, hogy túlságosan korán kényszeríti pályaválasztásra a gyermekeket. A tévesen vagy a szülők késztetésére választott és nem megfelelő szak még a korai felismerés stádiumában is nehezen korrigálható a mai merev iskolarendszerben. A három tagozatra a gyermekek képességeik, hajlamaik szerint iratkoznának be (például a technikai jellegűre elsősorban a kézügyességgel rendelkező, a fizikai szakmára készülő fiatalok), de ez még nem végleges döntés, a tagozatok átjárhatók lennének. Ezt a fokozatot egy iskolától független vizsga zárná 2-3 alaptárgyból, felmérő és a végleges pályaválasztási orientáló céllal.

Az iskolától független két vizsga-fokozat beállításával kapcsolatban felvethető, hogy ez "sokkolná" a fiatalokat és fokozná a hátrányos helyzetűek hátrányát. Két ellenérv: ilyen jellegű vizsga a világ több országában sok év óta létezik, az általam áttekintett szakirodalom ilyen hatást nem említ. A nálunk működő iskolarendszer egyik legfőbb célkitűzése volt a hátrányos helyzetűek felemelése (lefelé nivellálás, bukásmentes iskola stb.). Konkrét szociológiai vizsgálatok bebizonyították, hogy ebben a rendszerben mind a hátrányok, mind az előnyök bővítetten termelődtek újra.

– a középiskola felső két osztályában már erőteljesebben szakosított képzés folyna az előbbiek szerint. Itt valósulna meg a felsőfokra történő felkészülés, illetve a konkrét fizikai szakmára vagy irodai munkára való szakosodás. Ezt a fokozatot az érettségi zárná, amely szintén az iskolától független vizsga lenne és egyben – bizonyos osztályzaton felül – a felsőfokú képzésben történő belépőt is jelentene. (1. számú ábra)

A várható társadalmi és családi többletköltségek

A középiskola általánossá válásával – elméletileg a költségek 3 nagy csoportjával lehet számolni

– a társadalom (költségvetés) többletkiadásai
– az eltartás-iskoláztatás családi többletköltségei
– későbbi munkába állás miatt kieső nemzeti jövedelem.

Előre kell bocsátani, hogy a költségek kiszámítása igen nehéz. Mindenekelőtt azért, mert a költségekről – többek között az oktatásban is – csak nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Az oktatás költségeiről csak meglehetősen általános, aggregált adatokat közöl a statisztika, azt is csak a legutóbbi években. Bizonytalansági tényező az előreszámításoknál a tanulólétszám megállapítása is. Mert bár a demográfia a megszületett évjáratok pontos adatait nyújtja, ez a létszám egy élő, mozgásban lévő tömeg, mindig van néhány ezer lemorzsolódó, lemaradó, akik a költség-ráfordításnál esetleg számottevő eltérést okozhatnak.

A számítások eredménye ezért inkább nagyságrendet jelent, mint konkrét "pontos" adatot. Úgy vélem azonban, hogy a nagyságrend kiszámítása is elfogadható támpontot ad ahhoz, hogy meg lehessen ítélni: *anyagilag lehetséges-e a középiskola általánossá* (esetleg kötelezővé) *tétele, illetve milyen többletköltséget vagy megtakarítást jelent az ifjúság tömeges munkanélküliségéhez viszonyítva.*

Abból a feltevésből indultam ki, hogy *egy-egy évjárat 90 százaléka végzi el a középiskolát,* vagyis tanul ténylegesen 12 évig. Ennél magasabb arányt aligha lehet elérni (hiszen elsősorban az értelmi fogyatékosok jelentős része nem képes magas szintű ismereteket elsajátítani). Valószínűleg ehhez az arányhoz is csak fokozatosan lehet eljutni. Általános gyakorlat a világ fejlett országaiban az, hogy az iskolaköteles kort és nem az elvégzendő osztályok számát írják elő a törvényben. Ha ezt a korhatárt nálunk 18 évnél húzzák meg a mai 16 helyett, akkor eleinte biztosan sokan lesznek, akik 9-10 osztály után kilépnek az oktatásból. *

A költségeket, illetve a költség-növekedést két időpontra számítottam ki az 1988-as tényszámok alapján, a középiskolás korú évjáratok 90 százalékával számolva. Az első időpont 1988, vagyis ez a számítás arra válaszol, hogy *mennyivel került volna többe a költségvetésnek és a családoknak, ha a középiskolás korúaknak nem 42, hanem 90 százaléka járt volna középiskolába* (illetve, a 42 százalék középiskoláshoz a 32 százalék szakmunkástanulót, illetve szakiskolást is hozzászámítva, a 74 százalék helyett 90 százalék tartózkodott volna a középfokú oktatásban.) A költségvetési kiadások az egy főre jutó költség, a családi terheket pedig a kétgyermekes családokra számított társadalmi minimum alapján számítottam.

A másik időpont *az 1992-re történő előreszámítás.* Ebben az időpontban az 1974-77 között születettek, vagyis a demográfiai hullám "csúcsa" lesz

* Például 1987/88-as tanévben az általános iskolát 14 éves korig 81,6, 16 éves koráig 94,5 százalék végezte el. Statisztikai Tájékoztató az alapfokú oktatásról. MÜM 1989.

középiskolás korú. (Természetesen itt is csak a rendelkezésemre álló utolsó, vagyis 1988-as pénzügyi adatokkal számolhattam, így a számítás eredménye itt már valóban csak közelítő nagyságrendet jelent.) A középfokú képzés gyakorlatának talán legnagyobb problémája: a középiskolás korúak 1988-ban 598 ezren voltak, 1992-ben 717 ezren lesznek. A többlet 119 ezer fő ami mintegy 3900 30 fős osztályt jelent. De 1996-ban ez a korosztály ismét kb. 608 ezerre csökken – vagyis közel 110 ezer fővel újra kevesebben lesznek. A születésszám ilyen hullámzására – amelyet nem kis részben a primitív, voluntarista "népesedéspolitika" idézett elő – nemigen van példa az európai országok utolsó 35-40 évében.* És ez a néhány évre terjedő "hullámhegy" éppen most érkezik el a középiskolás korba – a gazdasági válság, a fenyegető munkanélküliség, az általános szegénység és a politikai rendszerváltás időszakában. A nyugat-európai országok a háború utáni "baby boom" nagylétszámú évjáratait az oktatási rendszer bővítésével vezették át a középfokú képzésen. Náluk azonban ez nem járt súlyos problémával, minthogy megvolt hozzá a gazdasági erejük és az előrelátó oktatáspolitika sem hiányzott. ** De nálunk a pénzhiány és az oktatási intézmények általános leromlottsága, továbbá a jó oktatási koncepció hiánya nyilvánvalóan megnehezíti e súlyos, ráadásul rendkívül sürgető gond legalább megközelítően jó megoldását.

A demográfiai hullám előreláthatólag 4 év alatt vonul át a középiskolai oktatásban, 1990-1994 között. (Maga a "hullám" ugyan 6 évre, az 1974 és 1979 között születettekre terjed ki, de amikor az első nagylétszámú évjárat bekerül, a gondok még nem olyan feszítőek, mert a kisebb létszámú felső osztályok rovására úgy-ahogy meg lehet azokat oldani. – Ez nálunk az 1989/1990-es tanév volt. Hasonló a helyzet akkor, amikor már csak az utolsó nagylétszámú évjárat jár középiskolába.) Erre az időre nagyvolumenű beruházásokat nem érdemes, de nem is lehet megvalósítani – a pénz– és időhiány miatt. Annál is inkább, mert – minthogy 1980 után nagymértékben lecsökkent a születések száma – ezeknél az évjáratoknál már csak 500 ezer körül lesz a 14-18 évesek létszáma. Ezért *a következő 4 évben jelentős részben átmeneti megoldásokat kell találni;* pl. pedagógusokat és tantermeket kell átcsoportosítani az általános iskolák felső tagozatáról, a politikai

* V. ö. a Demográfiai Évkönyv nemzetközi adataival az élveszületésekről.

** Azért valamelyest felkészült az oktatásügy nálunk is a demográfiai hullám fogadására: az 1988/89 tanévben 30 új középiskolát adtak át, így az 1988-as 645-ről 89-re 675-re emelkedett a középiskolák száma. Köznevelés, 1990. III.3.

és katonai szervektől felszabaduló, kis ráfordítással hasznosítható létesítményeket elsősorban a középiskoláknak kell megkapniuk stb.

Költségek az 1988. évi helyzet szerint *

Mint korábban említettem, ezzel a számítással arra kívánok feleletet kapni, hogy *mennyivel került volna többe a költségvetésnek és a családoknak,* ha a középiskolás korúaknak nem 42, hanem 90 százaléka járt volna középiskolába (illetve ha a szakmunkástanulók is középiskolába jártak volna).

1988-ban középiskolás korú (1970-73 között született) 597,7 ezer fő.

Ebből:

középiskolába járt	248,3 ezer	41,5 százalék
szakmunkástanuló volt	186,8 ezer	31,2 százalék
középfokú szakiskolás	4,8 ezer	0,8 százalék
Összesen:	439,9 ezer	73,5 százalék

Az egész korosztály 90 százaléka 537,9 ezer fő, ennek a sokaságnak kellett volna – feltevésünk szerint – középiskolába járni.

A költségvetés a tárgyévben középfokú oktatásra fordított *13 milliárd forintot.*

Az egy főre jutó évi kiadás (ezer Ft)

gimnázium	26,6
szakközépiskola	34,2
szakmunkásképzés	28,6

Tehát a legmagasabb a költség a szakközépiskolában és a legalacsonyabb a gimnáziumokban. Ha egy szolíd átlaggal számolunk – 30 eFt/fő – és azzal, hogy a 14-18 éves korosztály 90 százaléka jár középiskolába (538 ezer fő), akkor *ez a költségvetés számára 16,1 milliárd Ft folyó kiadást jelentett volna* – szemben a ténylegesen elköltött 13 milliárd forinttal – vagyis *alig több, mint 3 milliárd többletet.* Ez – viszonylag – nem tekinthető túl nagy összegnek.

De nemcsak folyó kiadások vannak, hanem például több iskolára, osztályteremre és több pedagógusra is szükség volna. Növelni kellene a kollégiumi férőhelyek számát is, mert a kisebb településen lakók középiskolai képzése másként nem oldható meg.

* A következőkben közölt adatok fő forrásai: 1984-88-as Statisztikai Évkönyvek, a Demográfiai Évkönyvek.

Ami a tantermeket illeti: a feltételezett 538 ezer középiskolásnak kb. 17 ezer tanteremre volna szüksége (30-32 fős osztályokkal számolva).

Ebből megvolt 1988-ban (ezerben)

középiskolában	7,6
szakmunkás-iskolában	3,6
szakiskolában	0,2 (becslés)
Összesen:	11,4

Vagyis hiányzik 5,6 ezer tanterem. A szakmunkás-iskolákban azonban bizonyára fel lehetne még szabadítani a gyakorlótermek egy részét, ha a középfokú oktatást a jelzett irányokba átszerveznék. Egészében tehát mintegy 4 és fél ezer tanterem hiányozna, illetve hiányzott 1988-ban. Ugyanebben az évben 233 új középiskolai tanterem épült, egyenként 4,6 millió értékben. * A hiányzó tantermek megépítése mintegy 21 milliárdba kerülne – legalábbis az építőipar mai irreális költségei alapján. Ez viszont nem egy évre, hanem 25-30-ra szólna, ez tehát az éves költséget nem egészen 1 milliárd Ft-tal növelné – elméletileg. Gyakorlatilag természetesen a szükséges tantermeket 2-3 év leforgása alatt meg kellene építeni.

Hasonló a helyzet a kollégiumi férőhelyekkel. 1988-ban a középiskolásoknak nem egészen 20, a szakmunkás tanulóknak kb. 15 százaléka lakott kollégiumban. Ezt az arányt nyilvánvalóan növelni kellene, hogy a kistelepülésen élőknek is esélyük legyen a középiskolai képzettség megszerzésére. Az adatok arra utalnak, hogy az esélyek most is számottevően, ha nem is nagyon nagy mértékben különböznek az ország egyes vidékein.

Az 1000 lakosra jutó középiskolai tanulók száma

Országos átlag: 23,5

Ebből:

	Magas	Alacsony	
Budapest	30,4	Pest megye	11,6 **
Győr-Sopron m.	29,5	Bács-Kiskun m.	18,8
Csongrád m.	27,4	Nógrád m.	19,6
Vas m.	25,3	Somogy m.	20,0
Hajdú m.	25,2	Veszprém m.	20,0

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 1988.

* Az 1988. évi Statisztikai Évkönyv ezt az adatot közli, nem a költséget.
** Pest megye adata nyilván azért ilyen kiugróan alacsony, mert az agglomerációs övezetből sokan járnak be a fővárosba. Viszont Bács-Kiskun megye 18,8 és Győr-Sopron megye 29,5 százalékos aránya között is igen nagy a különbség.

Egy diákotthoni férőhely létesítésének "értéke" 1988-ban 433 ezer Ft volt. Ugyanebben az évben kb. 81 ezer közép- és szakmunkásképző iskolás diákotthoni férőhely volt. Ha a kistelepülésen élők esélyeit legalább kis mértékben javítani akarjuk, akkor legalább 23-24 százalékukat (t.i. középiskolásokat) kollégiumban kell elhelyezni.

Az 538 ezer feltételezett középiskolás esetében ilyen arány elérése 120 ezer kollégiumi férőheyet tett volna szükségessé 1988-ban. A hiányzó 40 ezer megépítése mintegy 17 milliárd forintba került volna. Ez egyébként szintén hosszú időre szóló beruházás. (A kollégiumok egy részét valószínűleg lehetne pótolni iskola-buszok jól szervezett rendszerével is.)

Mindez azonban a jelenlegi igen-igen szerény anyagi feltételeket biztosítaná a nagyobb létszámú középiskolás tömeg számára. A jelenlegi gazdasági helyzetből kiindulva a minőségi javítás csak később képzelhető el.

Több fiatal oktatásához természetesen több pedagógusra van szükség – legalábbis elméletileg. Ez ugyanis az a pont, ahol a jelenlegi túlcentralizált, bürokratikus oktatási rendszer pazarlását számszerűen is tetten lehet érni. A *magyar általános és középiskolákban ugyanis igen kevés gyerek jut egy pedagógusra:* 1988-ban a középiskolákban 12,4, az általános iskolákban 13,7 fő. *Ezzel a világ élvonalában vagyunk,* Svédországban és az USA-ban is hasonlóak az arányok!

Ugyanakkor nálunk az általános iskolákban 25-28, a középiskolákban 30-32 fős osztályok vannak. Az ugyan természetes, hogy az osztálylétszám viszonylag jelentősen meghaladja az egy pedagógusra jutó diákok számát, de ekkora különbség mögött igen nagy pazarlás húzódik meg. Melyek ennek a fő forrásai?

– a bürokratikus állami és pártirányításnak alávetett és különféle kötelező mozgalmakkal is megterhelt iskolákban számos pedagógus foglalkozott adminisztratív teendőkkel (például több igazgatóhelyettes, úttörő- és KISZ-vezető stb. volt). Ezeknek az embereknek jelentős órakedvezmény járt.

– a legnagyobb pedagógus-pazarlást a napközi kialakított rendszere jelenti. Ez költségben sem jelentéktelen – 7 milliárdot, az alsófokú oktatási költségek 29 százalékát erre fordította a költségvetés. (Pedig valójában nem is oktatási, hanem termelési költség, mert tulajdonképpen a szülők – elsősorban a nők – teljes idejű munkavállalását teszi lehetővé.) Nagymértékben irracionális, hogy gyermekfelügyeletre, "megőrzésre" 15-17 éven át tanult szakembereket alkalmaznak. Ezt a munkát kitűnően el tudná látni egy érettségizett és fél-egy éves tanfolyamot végző pedagógiai asszisztens, és ezzel több ezer pedagógust lehetne felszabadítani.

Visszatérve a középiskolai oktatás kiterjesztésének pótlólagos pedagógus-szükségletére: 1988-ban 26,9 ezer pedagógus dolgozott a középfokú oktatásban (+5 ezer szakoktató). Ha a feltételezett 538 ezer középiskolást el-

osztjuk a 27 ezer pedagógussal, az eredmény: *egy pedagógusra 20 diák jutna*, szemben a középiskolai oktatásban 1988-ban kialakult 12,4 fővel. Úgy vélem, racionális szervezéssel jó színvonalú középiskolai oktatás valósítható meg, ha egy tanárra 17-18 diák jut. Ebben az esetben 3-4 ezer tanárra lenne pótlólag szükség, ami az általános iskola felső tagozatából különös nehézség nélkül átcsoportosítható* és legfeljebb kisebb átképzési-továbbképzési költség merülne fel.

Összegezve: ha 1988-ban a megfelelő korosztály 90 százaléka középiskolába járt volna, a költségvetésnek – a mai finanszírozási rendszer alapul véve – a következő pótlólagos kiadásai merültek volna fel:

Milliárd Ft	
Folyó kiadások	3,1
Pótlólagos osztálytermek (egy évre eső ép. költség)	0,9
Pótlólagos kollégiumi férőhely (egy évre eső ép. költség)	0,7
Pedagógusok átképzése átcsoportosítása	0,5
Összesen:	5,2

Vagyis: *az 1988-as megfelelő korosztály általános középiskoláztatása mintegy 5 milliárd forint többletkiadást okozott volna* a költségvetésnek egy évben. Úgy vélem, ez nem elriasztóan nagy összeg, önmagában sem, de különösen akkor, ha számításba vesszük, hogy ezzel más kiadások – például munkanélküli segély – csökkenthetők (erre később visszatérek).

A szakértők véleménye szerint a pénz az oktatásban nemcsak a tényleges pénzhiány miatt kevés, hanem a nem megfelelő felhasználás okán is. Példaként említik, hogy 1970 óta az összes tanulók száma 17 százalékkal nőtt – a felsőoktatást is beleértve –, ugyanakkor a tantermek száma 12-13 százalékkal több, a pedagógusoké viszont 60 (!) százalékkal. **

Az "infrastruktúra" nagy része tehát számottevően javult. Ugyanakkor az oktatásban mind az anyagi, mind az egyéb gondok csak nőttek. (Igaz a technikai eszközökkel való ellátottság rendkívül alacsony színvonalú.)

* Két forrásból: az általános iskola felső tagozatába egyre kisebb létszámú évjáratok kerülnek, továbbá a "napközis" tanárokból (illetve velük pótolhatók a felső tagozatból középiskolába menők).
** Tömöri: Iskola a tűréshatáron HVG 1990/1.

A finanszírozás módját azonban meg lehet és meg is kell változtatni. Anélkül, hogy az erről folyó vitára részletesen kitérnénk, biztosra vehető, hogy az anyagi terhek egy része áthárítható a szülőkre. * Az aligha képzelhető el, hogy ha a tanköteles kort 18 évre emelik, vagyis a középiskolai végzettség általánossá válik, akkor tandíjat lehetne bevezetni. De bizonyos, hogy a nem az alaptantervhez tartozó "szolgáltatások" ellenértékét meg lehetne fizettetni: pl. sportfoglalkozások, költséges szakkörök, korrepetálás, stb.

Az évi 5 milliárdot kitevő többletkiadással számszerűsíthető költségcsökkenés, illetve nem számszerűsíthető, máshol jelentkező megtakarítás és egyéb társadalmi előnyök állíthatók szembe.

Mindenekelőtt és főként: *csökkenne* (kevésbé növekedne) *a munkanélküliség* és ezzel segélyt lehetne megtakarítani. Igaz, a munkanélküli pályakezdőknek a fejlett országok túlnyomó többségében nem fizetnek segélyt, de mindenképpen kiadást jelentenek a költségvetés számára (például meghosszabbítják a családi pótlékra való jogosultságot, átképzésükkel, közvetítésükkel megfelelő apparátus foglalkozik stb.).

Ezen túl az újonnan munkába lépő pályakezdők gyakran másokat szorítanak ki a munkahelyekről, ezzel effektíve is növelik a munkanélküliséget. És ha a fiatalok munkanélkülisége tartós és tömeges, a politikai problémák megelőzése céljából az állam
előbb-utóbb rákényszerül valamiféle járadék fizetésére (erre van példa a nyugati országokban).

De – az egyszerűség kedvéért – maradjunk csak a munkanélküli segélyben jelentkező, 1988-as viszonyokra számított (feltételezett) megtakarításoknál. Ha a legegyszerűbb eljárással számolunk, a tényszámok és becslések alapján a következő eredményhez jutunk.

A nem tanuló 100 (98) ezer fiatal (a számított kb. 540 ezer főből a ténylegesen középfokon tanult kb. 440 ezer fő levonása után) munkát keres és nem talál, illetve másokat szorít ki a munkahelyről. Az átlagos munkanélküli segély 1989. I. félévében kb. 4000 (3990) Ft volt. (Csak ebben az évben kezdték fizetni.) Ha csak 6 hónapra fizetik, akkor 2,4 milliárdot (t.i. 1 főre 24 eFt-ot számolva) jelent. Ehhez – úgy vélem – joggal lehet még 10 százalék munkaközvetítési –ügyintézési költséget számolni, vagyis ebben az esetben az *elmaradó kiadás 2,6 milliárd Ft volna.* Ha ezzel egybevetjük

* Általános megfigyelés, a szülők gyermekük jó iskoláztatásáért jelentős áldozatokat képesek és hajlandók hozni – többek között Magyarországon jelenleg is. Igaz, most az általános elszegényedés miatt nem nagyon alkalmas az időpont a terhek növelésére, de a helyzetnek előbb-utóbb jobbá kell fordulnia.

az általános középiskoláztatás 5,2 milliárdra számított (becsült) többlet-költségeit: a végeredményt az, hogy *az általános középiskoláztatás csak" 2,6 milliárd többletköltséget jelentett volna a költségvetésnek 1988-ban.*

Mindenesetre biztosra vehető, hogy *az általános középiskoláztatás pótlólagos oktatási költségeivel szemben* – jelentős munkanélküliség mellett – *számottevő kimutatható megtakarítás áll.* De ennél valószínűleg jelentősebbek a közvetlenül nem számszerűsíthető, de később realizálódó előnyök; a fiatalok sokoldalúbb, alaposabb, nagyobb rugalmasságot lehetővé tevő képzéssel lépnek munkába, valószínűleg csökkenne az ifjúsági bűnözés stb.

A fiatalok tovább iskoláztatása *számos családnak is többletköltséget jelentene,* mert fiát-lányát nem 16-17, hanem 18 éves koráig kellene eltartani.

Számításaink szerint 70 ezer olyan fiatal lett volna 1988-ban, akit az általános középiskoláztatás bevezetése miatt pótlólag el kellett volna tartani a családoknak. Ha az eltartási költséget az 1988-ra (2 gyermekes családra) megadott társadalmi minimum alapján számítjuk (3860 Ft/hó), akkor ez egy évre 1 családra kb. 46 ezer (46.320) Ft pótlólagos terhet jelentett volna ahhoz képest, ha a gyermek 17 éves korában munkát vállal. Ebből azonban a családi pótlék fedezett volna kb. 15 ezret. Így végül is egy érintett családra mintegy 31 ezer Ft teher jutott volna. *

Ez ugyan még mindig jelentős összegnek számít, de nagy valószínűséggel fel lehet tételezni, hogy a családok túlnyomó többségének nem okozott volna áthidalhatlan gondot.

Áttekinthető formában:

1988 év		
17 évesek	90 százaléka	132 ezer fő
le: IV. oszt. középiskolások		62 ezer fő
marad		70 ezer fő
		(és érintett család)
1 fő éves eltartási költsége		
(társadalmi min. alapján)		46 ezer Ft
le: családi pótlékkal fedezett része		15 ezer Ft
marad (éves eltartási költség)		31 ezer Ft

Az elméleti költség-összetevők között szerepelt a továbbtanulás miatt kieső nemzeti jövedelem. A dolgozat gondolatmenete, illetve kiinduló feltételezése

* T.i. a családi pótlékot 2 gyermek után 1988 folyamán 2240 Ft-ról 2640 Ft-ra növelték.

miatt nem igazán szükséges ezzel számolni (t.i. a kiinduló feltételezés az volt, hogy az általános középiskoláztatást jórészt azért volna szükséges bevezetni, mert a fiatalok nagy része úgyis munkanélkülivé válik. A munkanélküli pedig nem termel nemzeti jövedelmet.

Végül röviden áttekintem azokat a főbb - előreszámított - adatokat, amelyek az 1988-as költségek, árak, normák stb. alapján 1992-ben lennének érvényesek. Ebben az évben a demográfiai hullám csúcsán lévő évjáratok, vagyis az 1974-77 között születtek tartózkodnának a középiskolai oktatásban - összesen 717 ezer fő. Ez közel 120 ezer fővel több, mint az 1988-as, közepesnek tekinthető létszám (597 ezer). Ennek 90 százaléka 645 ezer tanuló, ami 107 ezer fő többletet jelent, 30 fős osztályokkal számolva 3570 osztályt - pluszban. A 645 ezer tanuló esetén 1 pedagógusra 17 diákot számítva 38 ezer, 18 fővel számítva 36 ezer pedagógusra lenne szükség - vagyis 6-8 ezerrel többre, mint 1989-ben. És kb. 21 ezer osztályterem kellene, legalább 3600-al több, mint az 1988-ban szükséges 17 ezer. A folyó költségek is nagymértékben megemelkednének: kb. 19,5 milliárdot tennének ki 1988-ban szükséges 16 milliárddal szemben.

Ennyi beruházást, ilyen sok pedagógus pótlólagos kiképzését egyszerűen nem lehet megoldani a jelenlegi - és belátható - anyagi helyzetünkben. De ettől függetlenül sem lenne ésszerű egy ilyen kiugró csúcs-létszámra tervezni, mert a helyzet viszonylag hamar megváltozik. Már az 1978-81 között született évjáratokból is csak kb. 548 ezer fiatal kerül majd a középiskolába - vagyis megközelítőleg visszaáll az 1988-as helyzet. Minthogy 1981 után 130 ezer alá esett egy évben az élveszületések száma (1989-ben már csak 121 ezer volt), előreláthatólag 500 ezer körüli vagy alatti létszám tartózkodik majd a középiskolákban - tartósan, legalább 2006-2008-ig az előbbi módon a korosztály 90 százalékával számolva).

Tehát kb. 4 évig tartó demográfiai *csúcslétszámot csak szükségmegoldásokkal, átmeneti módszerekkel lehet átvezetni a középiskolán.* Tervezni, fejleszteni azonban csak 500-550 ezer főre célszerű a középiskolákban, mert előre láthatólag tartósan ennyi vagy még kevesebb lesz a középiskolások létszáma.

Összefoglalva: Mind a fiatalok várhatón jelentős munkanélkülisége, mind a szakmai és általános képzés javítása miatt célszerű, sőt szükséges volna a középiskoláztatás általánossá tétele. Ehhez mind az alapfokú, mind a középiskolai oktatásban átfogó reformra van szükség. Átlagos létszámú korosztályok esetén ez nem is jelentene túlságosan nagy pótlólagos kiadást a költségvetés számára (évenként mintegy 5 milliárd forintot, az 1988-as pénzügyi viszonyokat alapul véve). Ez azonban még csak a 80-as évek végének alacsony anyagi színvonalát, ennek fenntartását jelentené. Ennek azonban közel felét munkanélküli segélyben és egyéb költségekben meg lehetne ta-

karítani. Rendkívül nagy problémát jelent a demográfiai hullám, amelynek zöme 1990 és 94 között vonul át a középiskolákon. Ezt csak átmeneti, kiegészítő megoldásokkal lehet úgy-ahogy levezetni. Kb. 1996-tól viszont tartósan 500 ezer fő körüli lenne a középiskolás létszám távlatban erre szükséges tervezni, ami – remélhetőleg – lehetővé teszi az ellátás és az oktatás színvonalának emelését.

Felhasznált irodalom

1) Nagy Mária: Reform és várakozás az oktatásügyben. Valóság 1987/8.
2) Ladányi János: Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. Valóság, 1987/6.
3) Kozma Tamás: Miért (ne) legyenek önállóak az iskolák? Valóság, 1987/1.
4) Andor Mihály: Dolgozat az iskoláról. Mozgó Világ, 1980/81/1.
5) Kozma Tamás: Közös középiskolák felé? Társadalmi Szemle, 1982/10.
6) Kern, A. – Schumann, M: Das Ende der Arbeitsverteilung? D.H. Beck Verlag, 1985.
7) Csonka Gizella: Középfokú szakképzés és költségvetési reform. Szakképzési Szemle, 1989/2.
8) Fordulat és megújulás az oktatásban (Tézisek) Szakképzési Szemle, 1990/1.
9) Szalai Júlia: Iskola válaszúton. Szakképzési Szemle, 1990/1.
10) A közoktatás világproblémái (Válogatás UNESCO tanulmányokból) Gondolat, 1985.
11) Interjúk – alternatív oktatáspolitikai koncepciók. (Schüttler Tamás) Pedagógiai Szemle, 1990/3.
12) Vajó Péter: Délkelet-Ázsia közoktatása. Pedagógiai Szemle, 1990/4.
13) Miksa Lajos: Milyen vizsgarendszer legyen Magyarországon? Köznevelés, 1990. január 2.
14) A világ legjobban képzett dolgozói. (Az Economist 1988. november 12-i cikkét ismerteti a Valóság 1989/3. száma)
15) Tömöry Á.: Iskola a tűréshatáron. HVG, 1990/1.
16) Völgyei Pál: A munkavállalási és pályaválasztási tanácsadás működésének tapasztalatai. Pedagógiai Szemle, 1990/3.
17) Vámos Dóra: Az oktatás költségeinek alakulása az 1960-70-es években. Pedagógiai Szemle, 1990/3.
18) D. Stark – Rötters: Zur Struktur der Ausbildugsbesonfe Wirtschaft und Statistik 1990/3.

Statisztikai kiadványok

Statistisches Jahrbuch 1989 für die BDR.
Statistisches Jahrbuch für Österreich 1989.
Statisztikai Évkönyvek 1984-1988. KSH.

Demográfiai Évkönyvek 1984-1988.
Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. 1989 KSH.
Oktatás, művelődés 1950-1985. KSH.
1984. évi Mikrocenzus. KSH.
Területi Statisztikai Évkönyv. 1988 KSH.
Művelődési Minisztérium Statisztikai Tájékoztatója a középfokú oktatásról 1988/89.
Szakoktatási adatok gyűjteménye 1970-1987. KSH.

Melléklet

Az alap- és középfokú oktatási rendszer vázlata

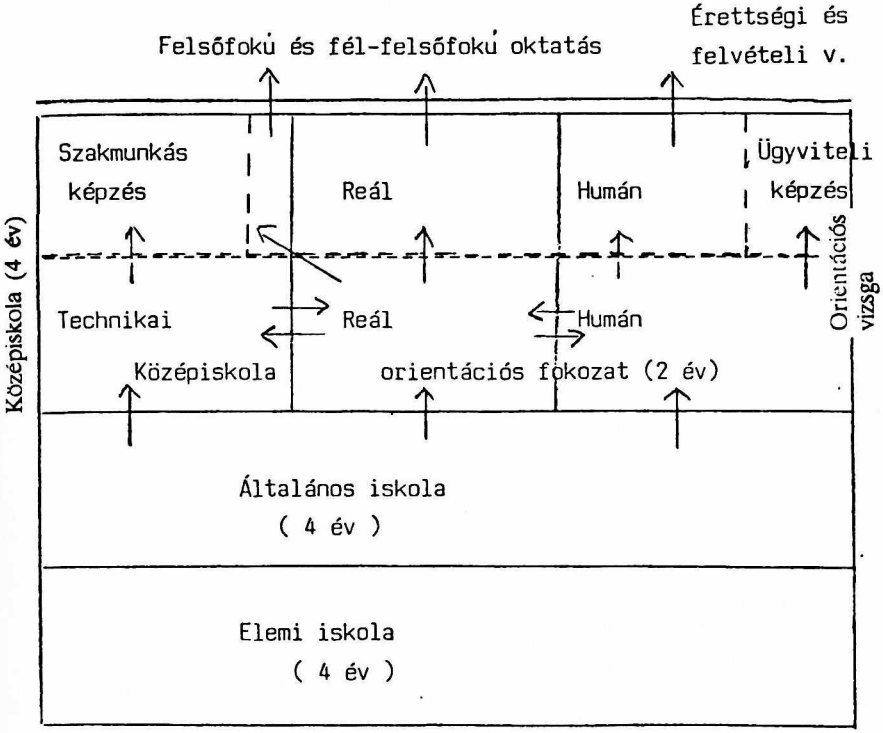

1.sz. tábla

Az iskolaköteles korból kilépő fiatalok tevékenysége a Közös Piac néhány országában (1976, 1978 évek)

(%)

Ország	Teljes idejű általános képzésben vett részt	Teljes idejű szakmai	Teljes idejű alapképzés összesen	Tanonc-képzésben résztvesült	Dolgozik vagy munkanélküli	Egyéb
Belgium	55	36	91	4	4	1
Dánia	23	13	36	30	31	3
NSZK	21	10	40	50	9	1
Franciao.	27	40	67	14	19	–
Olaszország	20	50	70	4	23	3
Nagy–Br.	32	10	42	14	44	–

Forrás: CEDEFOP 1981. Idézi: Farkas Péter: A szakképzéspolitika adaptivitása. Szakképzési Szemle, 1990/1.

Adatok az általános és középfokú oktatásról

	Tantermek	Pedagógusok száma	Tanulók	Egy pedagógusra jutó tanuló
		általános iskolák		
1970	31.520	63.125	1.115.993	17,7
1980	37.100	75.422	1.162.203	15,4
1988	46.045	90.620	1.242.672	13,7
		szakmunkás képzés		
1970	–	3.800	223.238	
1980	–	5.000	154.096	
1988	3.420	5.203	186.796	
		középfokú szakiskolák		
1970		– –	–	
1980		– 610	4.051	
1988		– 720	5.146	
		középiskolák		
1970	6.245	13.442	233.291	17,4
1980	6.569	15.460	203.238	13,1
1988	7.567	20.084	248.337	12,4

Forrás: 1988. évi Statisztikai Évkönyv

Rathmanné Túry Mária

Együttműködés és versengés (osztrák tapasztalatok)

A magyar demokrácia szerveződésének elmúlt másfél évében a magyar politikai élet szereplőire (s nem azok vagyunk-e vagy lehetünk-e mindannyian valamilyen formában a demokráciában) új feladatok, lehetőségek, funkciók tömege zúdult. Új fogalmakat és új politikai viszonylatokat kellett megismerni, elsajátítani. Politikai akaratképzés, érdekegyeztetés, kompromisszumos döntések, önigazgatás, konkurencia és konszenzus, legitimitás, koalíciós kormányzás – sorolhatnánk tovább, s kiegészíthetnénk új politikai magatartásformák és korábban kevéssé ismert politizálási technikák példáival. Az új politikai pártok a szemünk láttára tanulják a kormányzati és ellenzéki szerepeket, régebbi és újonnan alakuló mozgalmak, szervezetek keresik tevékenységük és egymáshoz való viszonyuk különböző formáit.

Az alakuló demokráciához fűződő várakozások óhatatlanul illúziókkal is átszíneződnek. Célszerű tehát, ha kitekintünk a világba. Érdemes megismerni azt, ami máshol működik. Nem a direkt analógiák keresésének szándékával (hiszen a történelmi helyzetek sokfélesége és az előzmények különbözősége folytán a közvetlen összevetés hibás következtetésekhez vezethet), hanem azért, hogy erősítsük gondolkodásmódunkban, helyzetmegítélésünkben az alternativitás szempontját. Bár a társadalmi tanulási folyamat költségeit – úgy vélem – ebben a vonatkozásban sem takaríthatjuk meg, más országok politikai viszonyainak tanulmányozása hozzásegíthet, hogy – mutatis mutandis – legalábbis számításba vegyük különféle politikai folyamatok többféle lefutását és lehetséges következményeit.

Jelen írás esettanulmánynak tekintendő – az osztrák politikai rendszer működésének gyakorlatából kiemeli a parlamentben képviselt politikai pártok kapcsolatrendszerét és viszonyát a kormányzathoz, áttekinti a pártviszonyok és kormányzás alakulásának főbb csomópontjait, a hetvenes-nyolcvanas évekre koncentrálva (a legfontosabb előzményeket vázlatosan jelezve).

A téma iránti érdeklődést alátámasztja, hogy Ausztriának az elmúlt két-három évtizedben felmutatott eredményeit – a gazdasági felzárkózást, a társadalmi modernizáció előrehaladását, a jóléti állam kiépítését – számos elemzés összefüggésbe hozza a politikai rendszer kiegyensúlyozottságával.

a pártrendszer nagyfokú legitimációs teljesítményével, a politikai kultúrában megszilárdult kompromisszumkeresési és konszenzusképző gyakorlattal. A hetvenes években jelentős sikereket elért ausztrokeynesiánus gazdaságpolitika társadalmi feltételrendszerét vizsgálva az osztrák "szociális partnerség" működése is a figyelem előterébe került. Az erős és teljesítőképes osztrák gazdaság talaján stabilizáló és válságelhárító mechanizmusok épültek ki; ezek politikai és intézményi hátterének vizsgálata nem kevés tanulsággal szolgálhat.

Ausztria történetének 20. századi fordulatait és viharait ismerve, a jelenkori stabilitás és kiegyensúlyozottság joggal kelti fel az érdeklődést a mai osztrák politikai rendszer teljesítményének forrásai, sajátosságai iránt.

A "centrifugális demokráciától" a "megegyezéses demokráciáig"

Ha a demokratikus berendezkedés különböző formáit a konfliktus mértéke, illetve a konszenzus foka szerint vizsgáljuk, az osztrák parlamentáris demokrácia történetében az első köztársaság a "centrifugális demokrácia" példája volt. A társadalom fő erőcsoportjai – éles érdekütközéseik folytán – militánsan szembenálló világnézeti-politikai táborokba szerveződtek; a húszas évek elejétől pártjaik között fokozódott a konfrontáció. A politikai elitek konfliktusorientált magatartása, a pártok tömegeinek fragmentált politikai kultúrája a centrifugális tendenciákat növelte, s az ellenérdekű társadalmi csoportok harcában az autoriter-diktatórikus erők kerekedtek felül. A parlamentáris demokrácia bukásának súlyos tanulságaiból az 1945 után újjászerveződő második köztársaság demokratikus pártjai azt a következtetést vonták le, hogy meg kell akadályozni a társadalom "széthasadását" és ki kell alakítani az együttműködés módjait.

A második osztrák köztársaságban tehát "megegyezésen és összhangon" alapuló demokrácia ("konkordancia"-demokrácia) jött létre, amelyben a két nagy párt magatartása konszenzusorientált volt, mind a parlamentáris színtéren, mind a szociális partnerség rendszerében. (Pelinka 1979:350)

Emlékeztetnünk kell itt az 1945 utáni osztrák pártrendszer sajátosságaira. A pártrendszer rendkívül magas koncentrációs foka azt jelentette, hogy két nagy párt dominanciája érvényesült: az Osztrák Néppárt és az Osztrák Szocialista Párt a parlamenti választásokon a lakosság igen nagy tömegét tudhatta maga mögött. (1949 és 1986 között a két pártra leadott szavazatok együttes aránya 82 és 93 százalék között mozgott – miközben a választásokon való részvétel aránya mindig meghaladta a 90 százalékot). Így a parlamenti mandátumok túlnyomó többségén e két nagy párt osztozkodott, s az osztrák politikai rendszert lényegében kétpárti rendszernek tekintették. (1945-ben,

majd a következő három választáson néhány százalékot és néhány mandátumot szerzett még az Osztrák Kommunista Párt, majd kiszorult a parlamentből; másfelől 1949-től jutott be a parlamentbe – akkor még "Függetlenek Választási Szövetsége" néven – az a csoport, amelyből 1956-ban az Osztrák Szabadságpárt szerveződött.) Valójában tehát az osztrák pártrendszerre három évtizedig találó volt a "két-és-fél-párti" rendszer megjelölés: a két nagy párt igen nagy túlsúlyt mutatott, s természetesen nekik jutott a kormányzati szerep, míg a harmadik kis párt parlamenti képviselete a nyolcvanas évekig csak néhány százalékos volt, s a kormányzásba való bevonása nem jött szóba.

Megjegyezzük még, hogy a két nagy párt Ausztriában valóságos tömegpárt: az Osztrák Szocialista Párt taglétszáma mintegy 700000 fő (egyéni tagság van), az Osztrák Néppárt létszáma is hasonló nagyságrendet mutat (itt a tagok többsége pártot alkotó rész-szervezeteken keresztül kapcsolódik a párthoz, így kettős tagság is lehetséges, ilymódon a Néppárt rész-szervezeteinek létszáma több mint egy millió, a kettős tagság leszámításával mintegy hétszázezer fő).

A két nagy pártban – múltbéli szembenállásuk és az éles ellentéteik dacára – 1945 után érvényre jutott a politikai elitek konszenzusa. Felismerve az összefogás szükségességét és bizonyosfajta egymásrautaltságot, a két nagy párt az együttes kormányzás mellett döntött, s a nagykoalíció két évtizedig (1966-ig) fennmaradt.

Kimutatható volt ugyanakkor egy sajátos feszültség a politikai elitek konszenzusorientáltsága, valamint a választóik tömegeiben ható érdekek és a bennük továbbélő hagyományok, korábbi politikai mentalitásuk konfliktuspotenciálja között. A két nagy párt vezéreinek pragmatikus együttműködése ellenére a lakosság széles tömegeiben a saját politikai-világnézeti táborukhoz való kötöttség erős maradt, s a másik táborban inkább a "politikai ellenfelet látták, s nem a demokratikus rendszer kínálta alternatívát". A második köztársaság első időszakában a társadalom fragmentáltsága még fenállt, a bázis, a tömegek lényegében nem vettek részt a politikai döntésekben. A politikai elitek együttműködési készsége azonban fokozatosan áthidalta a politikai megosztottságot és – részben a tömegeik feje felett – végülis rendre megegyeztek. (Nick-Pelinka 1983: 109-111)

Az osztrák "konkordencia-demokráciát" gyakran illették az "arányosítási rendszer" (Proporzsystem) megjelöléssel. (A köznyelvben ezen elsősorban a vezető posztok pártállás szerinti arányosítását értették.) Az arányosítási demokrácia (Proporzdemokratie) politológiai elemzését Gerhard Lembruch végezte el, elsősorban Svájc és Ausztria példáján. Lembruch szerint a "Proporz"-rendszerről akkor lehet beszélni, amikor egy demokratikus-parlamentáris rendszerben a konfliktusszabályozási minták a többségi döntés helyett

az egyetértő döntést részesítik előnyben, s ennek intézményi biztosítéka, hogy a végrehajtó hatalomban minden lényeges csoport képviselve van, és széleskörű hivatali patronázs révén biztosítja is a befolyását a politikai döntésekre (Lembruch 1967:8). Lembruch szélesebb értelemben használja tehát a fogalmat, mint az ún. Proporz-kormány esetében, amely pártarányok szerint összeállított összpárti kormányt jelent.

Ausztriában a megegyezéses demokráciának voltak történelmi előzményei. 1918 októberében az ideiglenes alkotmány alapján pártarányok szerint tevődött össze az államtanács és így jöttek létre a tartományi kormányok is – amelyekre nézve mindmáig ez a szabályozás áll. Az 1920-as osztrák alkotmányban nem kizárólagosan a többségi elv érvényesül, azt több megkötés korlátozza (Lembruch 1967:23). Az "arányosítási demokrácia" különösen akkor kerül előtérbe – mutat rá Lembruch –, amikor az állam stabilitását külső faktorokkal, külső tehertételekkel szemben kell biztosítani.

Az "arányosítás" tehát ideiglenes egyensúly a nagy politikai erőcsoportok között, amelyeknek érdekei, rivalizáló céljai csak nagyon korlátozottan egyeztethetők össze, de a kiépített alku-mechanizmusok ezt az összehangolást mégis lehetővé teszik. A pártarányok szerinti hatalommegosztás egy sajátos egyensúlyi modellt hoz létre. Amíg a politikai egyensúlyt megkövetelő feltételek fennállnak, addig a különérdekek és a pártversengés csak a megegyezés követelményeinek alárendelten juthatnak szóhoz.

Ausztriában a korporatív előzmények is hozzájárultak ahhoz, hogy a megegyezéses demokrácia kölcsönösen elfogadhatóvá vált. A második köztársaságban a különérdekek korporatív figyelembevétele fontos alkotórésze lett a politikai döntési folyamatnak.

1945 után Ausztriában éppen elég nyomós érv szólt a politikai egyensúly és a stabilitás fenntartása mellett. A társadalom többsége és a két nagy párt egybehangzóan fellépett az ország függetlenségének visszaszerzéséért, az ország esetleges felosztásának megakadályozásáért, a négyhatalmi megszállás mielőbbi befejezéséért, és az államszerződés mielőbbi megkötése révén az ország szuverenitásának visszanyeréséért. Belpolitikailag a gazdasági újjáépítés, a demokratikus intézmények kiépítése, a politikai polarizálódás és a szélsőségek fellépésének meggátlása hasonlóképpen közös érdekként munkáltak. Mindezek alapján a két nagy párt tartós megoldásként elfogadta a széles összefogás, a megegyezéses demokrácia politikáját.

1955-ben – az osztrák államszerződés megkötésével, az ország szuverenitásának visszanyerésével – új korszak kezdődött, de a nagykoalíciós együttműködés még egy évtizedig fennmaradt. Előmozdította a "szociális békét" (az elosztási konfliktusok szabályozott rendezését), és a gazdasági fellendülés korszakában a növekményből való méltányos részesedést, amely – mint

ismeretes – Ausztriában a gazdasági konfliktusokat minimalizálta és a szociális biztonság rendszerének kiépítésével a szociális feszültségeket mérsékelte. A "konkordancia"-demokrácia nem valami "idilli egyetértés" volt, hanem a társadalom tényleges politikai tagoltságának tudomásul vételén alapult, levonva a politikai erőegyensúlyból adódó következtetéseket. Az ellentétes érdekek kompromisszumos egyeztetése ment végbe, nemegyszer heves politikai harcok közepette.

A hatvanas évek elejétől a belpolitikai erőviszonyokban megmutatkozó patthelyzet és a megszokott, kényelmes hatalommegosztás éltette tovább a nagykoalíciót Ausztriában. (Az 1959-es választásokon az Osztrák Néppárt 44,19 százalékot ért el, az Osztrák Szocialista Párt 44,78 százalékot kapott; 1962-ben a Néppárt 45,43 százalékkal "húzott el" a szocialisták 43,99 százalékos eredményétől.) A minimális szavazatkülönbség és a lehetséges koalíciós partner hiánya meghosszabbította Ausztriában a nagykoalíciós kormányzati forma fennállását, megmerevítette a politikai viszonyokat. A minimális közös bázisra szűkített kormányzati együttműködés döntésképtelensége okozott, a konfliktust kiváltó lépések kerülését és a döntések elodázását idézte elő. Úgy tűnt, hogy az osztrák pártrendszer "befagyott", és kevés az esély az érdemi elmozdulásra, a kormányzás megújítására.

A kompetitív pártrendszertől a komplementer érdekérvényesítésig

A hatvanas évek közepétől az osztrák pártok viszonyában változás kezdődött: átmenet "a koalíciótól a konkurenciáig" (Gerlich-Müller 1983). A hosszú koalíciós időszakról a nagy pártok többségi, egyedüli kormányzására való áttérés csak úgy volt lehetséges, hogy a két nagy párt politikai alternatívát kínált, markánsabban megfogalmazta társadalompolitikai célkitűzéseit, és a párt egykori ideológiai vonatkoztatási rendszerét is részben újjáélesztette. Mind a Szocialista Párt, mind a Néppárt végigment – a maga módján – egy reideologizálódási folyamaton (ez alapértékekre építő új pártpropramokban és pártszervezési reformokban is kifejeződött).

Ausztriában a pártrendszer rendkívül magas koncentrációs foka lehetővé tette, hogy a nagy pártok mindegyike többségre törekedjen. A kormányképes relatív többség vagy akár az egyedüli kormányzás – az abszolút többség birtokában – belátható közelségbe került. A nagy pártok erőteljes szívóhatást fejtettek ki a választókra; a hatvanas évek második felétől a pártok választási eredményei túlhaladták a korábbi 44-45 százalékos értékeket, majd az Osztrák Szocialista Pártnak sikerült túljutnia az 50 százalékon és tiszta abszolút többséget szerzett.

Annak illusztrálására, hogy az alternatív pártkormányzás milyen politikai erőviszonyok és milyen politikai csatározások és taktikai húzások terméke volt, röviden felidézzük az átmenetet a nagykoalícióról az egyedüli kormányzásra.

1966-ban a Néppártnak sikerült jelentős relatív többséget elérni (48,34 százalék). Ebben nem kis szerepe volt a versenytárs, a Szocialista Párt akkori orientációs problémáinak, belső zavarainak. A Néppárt a polgári erők mozgósítására hívott fel, s ezáltal növelni tudta szavazóinak körét. (Kriechbaumer 1981:15)

A választási eredmény, a Néppárt relatív többsége, elégséges volt egy négyéves periódusban az egyedüli kormányzáshoz, de hiányzott az átütő program, s a megszerzett bázis nem bizonyult stabilnak.

Amikor a Néppárt egyedül vehette kezébe a kormányzást, azt a mindenkori "természetes kormányzópárti szerepe" kiteljesedésének tekintette (amit a néhány százalékpontnyi szavazatnövekedés végre meghozott, s ezzel véget ért számára a szocialistákkal való kényszerű hatalom-osztozkodás igen hosszúra nyúlt korszaka). A Néppárt változatlanul a hagyományos bázisára épített - amely tartós többséget nem tudott biztosítani - és a korábbi politikát akarta folytatni, csak "szakszerűbben". A változásokra váró társadalmi közegben ez azonban nem arathatott tartós elismerést. A Néppárt akkori "halvány profilja" némileg régimódi, provinciális konzervativizmust sugallt, s igencsak ellentétben állt az akkori "korszellemmel", amely gazdasági növekedést, s ettől felemelkedést, haladást, szociális biztonságot és jólétet várt. Az osztrák közvélemény, amely az ország előrelendítését és modernizálását látta szükségesnek, erre több garanciát látott a haladás és a jóléti állam mellett elkötelezett Szocialista Párt programjában. 1970-ben a Néppárt elvesztette relatív többségét (44,7 százalékra esett vissza), kiszorult a szövetségi szintű kormányzásból (akkor még senki sem gondolt arra, hogy hosszabb időre - végülis több mint 15 évre - ellenzékbe kerül).

Az Osztrák Szocialista Párt 1970-es választási győzelmét (relatív többségét) vetélytársai eltérően ítélték meg. A Néppárt vezetése a korábbi "reflexek" szerint mérlegelt: minthogy a másik polgári pártot, a Szabadságpártot nem tartotta koalícióképesnek (és mint riválist, távol is akarta tartani a kormányzástól), ezért a polgári kiskoalíciót, a "polgárblokkot" nem tekintette szóba jöhető alternatívának. Úgy vélte, a Szocialista Párt relatív többsége nem lesz elegendő az egyedüli kormányzáshoz, így továbbra is csak a nagykoalíció bevált formulája marad, legfeljebb a posztok elosztásában lesz változás a választási eredmény-sorrend szerint.

Az Osztrák Szocialista Párt - Bruno Kreisky vezetésével - két irányban is letért a "kitaposott ösvényről". Egyrészt elég erőt és gyarapodó bázist tudott maga mögött ahhoz, hogy szembeforduljon eddigi partnerével és

alternatívát kínáljon vele szemben, tehát nem a nagykoalíció felélesztésén fáradozott. Másrészt újraértékelte a Szabadságpárthoz fűződő viszonyt, és éppen a liberalizálódás programját tekintette olyan összekötő kapocsnak, amelynek alapján politikai kapcsolatba léphet a két párt egymással. A liberalizálódás, amely a Szabadságpárton belüli irányváltást jelent, elindíthatja e pártot azon az úton, amely a jövőben kormányképessé teheti. A Szocialista Párt viszont parlamenti támogatást kaphat, és ezzel a manőverrel megakadályozhatja, hogy a polgári pártok összefogjanak ellene a szocialistaellenesség jegyében. Ilyen körülmények között Kreisky kancellár egy éven belül feloszlatta a parlamentet és új választásokat írt ki. Az 1971-es választásokon az Osztrák Szocialista Párt – történetében először – megszerezte a szavazatok és a mandátumok abszolút többségét: 2280000 érvényes szavazattal a szavazatok 50,03 százalékát, s ezzel – a megnövelt létszámú, 183 fős parlamentben – 93 mandátumot kapott, egy főnyi többséget szerzett. Így a Szocialista Párt egyedüli, többségi kormányt alakíthatott.

Az osztrák szociáldemokrácia tehát elérte az 1971-es parlamenti választásokon az abszolút többséget (amely minden, a parlamentáris utat preferáló szociáldemokrata párt sok évtizedes álma volt). Az Osztrák Szocialista Párt politikai győzelmének alapvető oka az volt, hogy létre tudott hozni egy olyan konszenzust, amely a párt hagyományos törzsökös rétegei – az ipari munkásság és az alsóbb alkalmazotti rétegek – mellett a párt programja mellé állította a feltörekvő és felemelkedő rétegeket: az új értelmiség, a felsőbb középosztály, az új menedzserek egy részét – a dinamikusabb, a változásokban érdekelt csoportjait. E széles társadalmi rétegek érdekei, céljai az adott időszakban nagy mértékben egybeestek, és a Szocialista Párt politikai célkitűzései jól megfogalmazták és átfogták ezeket a célokat. Az Osztrák Szocialista Párt felismerte az ország társadalmi-strukturális feltételeinek sajátosságait: a megkésve indult modernizáció miatt az ipari társadalom strukturájának dominanciáját – a párt hagyományosan e társadalmi rétegek érdekeinek hordozója volt – továbbá a tercier szektor megkésett kibontakozásából, valamint a hatvanas évek osztrák "oktatási expanciójának" eredményeként a képzett és feltörekvő rétegek hirtelen létszámnövekedéséből adódó átrétegződés hatásait és lehetőségeit. E strukturális folyamatok egymásra torlódása a régi szociáldemokrata bázis megőrzésének és az új társadalmi rétegek felé való nyitásnak az együttes megvalósítását jelentette, ami a többség-képesség ritka esélyét kínálta az Osztrák Szocialista Pártnak; a strukturális feltételek és a párt politikai céljai között megfelelés és pozitív irányú összefüggés volt.

A szociáldemokrata - liberális-demokrata konszenzus tartalmának központi magva az ország modernizálásának programja volt. A modernizáció Ausztriában is felzárkózást, az "Európa peremére" szorított helyzetből a

fejlett nyugat-európai demokráciák utolérését tűzte ki célul. A gazdaság modernizálása a termelési strukturák korszerűsítését és az osztrák gazdaságnak a nyugat-európai integrációs folyamatokba való bekapcsolását jelentette (ennek nemcsak a politikai, hanem az infrastrukturális technikai feltételeit is meg kellett teremteni). A modernizálás társadalmi vonatkozásban elsősorban a liberalizálást tette szükségessé – az elavult szemléletű jogrend liberalizálását (a büntető törvénykezéstől a családjogig), az oktatás, a kultúra világának liberális szellemű átalakítását. A Szocialista Párt a liberalizálást – a felvilágosodás szellemiségének értelmében – a demokratizálás előfeltételének tekintette. A demokratizálási program szociáldemokrata tartalmát pedig a gazdasági és a szociális demokrácia kivívásában jelölte meg.

A gazdasági demokrácia, az "igazságos" elosztás, a munkavállalók részvétele a gazdaság ügyeinek intézésében, a szociális biztonság rendszere, a jóléti állam kiépítése – és a hetvenes évek konkrét gazdaságpolitikai céljai: a gazdasági növekedés és a teljes foglalkoztatottság biztosítása – mind olyan célkitűzések voltak, amelyek a munkavállalók egyre szélesedő rétege mellett további jelentős társadalmi csoportok érdekeit is kifejezték.

A szociális demokrácia célkitűzéséről a Szocialista Párt programja azt tartalmazta, hogy a "társadalom minden szféráját hassa át a demokrácia". "A szociális demokrácia megvalósítása a társadalmi élet olyan permanens demokratizálási folyamata, amely előfeltétel a szocialisták által posztulált új rendhez". (Kreisky 1969) Ez a felfogás evolúciós társadalomalakítást tételezve – a közvetlenül esedékes reformlépésekre tette a hangsúlyt, s a távlati cél további pontosítását a jövőbe utalta.

A konkrét munkaprogramot Bruno Kreisky kezdeményezésére dolgozták ki 1968/69-ben, s "A modern Ausztriáért" címet viselte. Gazdaságpolitikai prioritásokként az állandó növekedést, a stabilitást, a költségvetési egyensúly elérését, az elavult gazdasági struktúra átalakítását, az aktív munkaerőpiaci politikát jelölték meg.

Az Osztrák Szocialista Párt politikai programja a társadalom strukturális változásait és széles társadalmi csoportok egybeeső vagy összeegyeztethető érdekeit össze tudta kapcsolni. Olyan értékeket képviselt – demokrácia, modernizáció, haladás, jólét –, amelyek a lakosság széles rétegei számára elfogadott, pozitív, kívánatos értékek voltak, s megfeleltek a "korszellemnek", a hatvanas évek hosszú növekedési szakaszából adódó prosperitási lehetőségeknek és elvárásoknak – ezeket a szociáldemokrácia a maga reformista programjában hitelesen képviselte.

Az Osztrák Szocialista Párt tehát kormányzati alternatívát képezett a parlamentáris demokrácia kereteiben, társadalomjobbító programjai a demokratikus rendszeren belüli alternatívaként jelentek meg, és a polgári társadalom parlamenti többséggel legitimálta azokat. A szociáldemokrácia tehát

a polgári rendszer egykori ellenzékéből a demokratikus rendszeren belüli alternatívává vált.

A nagykoalícióról a kompetitív pártrendszerre és az alternáló kormányzásra való áttérés a hatvanas évek és a hetvenes évek fordulóján Ausztriában a két nagy párt közötti politikai különbségek markáns kirajzolódásával járt, de a két nagy párt közötti választásba nem involválódott a "rendszerváltás" kérdése. Mindkét párt a fennálló politikai berendezkedés, a demokratikus rend talaján állt, konkrét gazdaságfejlesztési, társadalomfejlesztési akcióprogramjaik voltak eltérőek. A szociáldemokrata kormányzást – a parlamenti demokráciák gyakorlata szerint – újabb és újabb felhatalmazás (három egymást követő parlamenti választáson elnyert abszolút többség) erősítette meg: a lakosság többsége elismerte az általa nyújtott eredményeket és továbbra is elfogadta az általa kínált alternatívát. Az "osztrák út" nemzetközileg is elismert eredményeket hozott a hetvenes években.

A nagykoalícióról a versengő pártrendszer korszakára való átmenet ugyanakkor Ausztriában nem hozta el a klasszikus párt-váltógazdaságot. A Néppárt másfél évtizedig nem tudta kérdésessé tenni a Szocialista Párt dominanciáját. A Néppárt bázisát a hetvenes években a társadalmi átstrukturálódás jócskán megtépázta; a parlamenti választásokon abszolút többség elnyerésére egyáltalán nem volt esélye, s bár a hetvenes években több kísérletet tett a párt megújítására, az országos politikában hatékony alternatívát nem tudott kialakítani.

A nyolcvanas évek elejére több körülmény egyidejűleg változott meg. Legnyomósabban a gazdasági feltételek és a gazdasági környezet: a világgazdasági válságfolyamatok hatását az ausztrokeynesiánus gazdaságpolitika sokáig késleltetni tudta, de a második olajárrobbanás következményeit már nem tudta "kiegyensúlyozni". A recesszió, a struktúraváltás kényszere, a jóléti állam finanszírozásának pénzügyi terhei sorra kérdésessé tették a korábbi szociáldemokrata politika sarokköveit, egykori prioritásait: a növekedést, a teljes foglalkoztatást, a szociális biztonság magas szintjét. A társadalomátalakítási program jövője szintén megkérdőjeleződött.

A hetvenes évek végétől egy paradigmaváltás jelei kezdtek kirajzolódni: a növekedés válsága, a környezetprobléma, a társadalomban megmutatkozó centrifugális erők, az új érdekütközések és jelzik ezt (Fischer 1986:20). A "modernitás" jövője kétségessé vált a nyolcvanas években – s nemcsak Ausztriában –, a korábban szükséges – és sikeres – modernizációs program folytathatatlanná vált. Az osztrák gazdaság és társadalom modernizációja elengedhetetlen volt a felzárkózáshoz és a megújuláshoz, de ebből nem rajzolódott ki tovább folytatható út.

A posztindusztriális társadalom új viszonyai, a paradigmaváltás első jelei a társadalomban, a posztmodern kérdőjelei mindenképpen olyan változáso-

kat mutatnak, amelyek a pártpolitikai viszonyok eltolódását, a politikai pártok által kínált társadalmi-politikai alternatívák szerepének módosulását is magukban rejtik. Az osztrák pártrendszer alternativitása a nyolcvanas évek közepétől a válságmenedzselési és struktúraátalakítási módozatok "alternatíváira" redukálódott.

Ausztriában a többségi pártkormányzás 1983-ban ért véget. A Szocialista Párt a parlamenti választásokon elvesztette abszolút többségét és koalíciós partnerre szorult. Akkor csak a Szabadságpárt jöhetett szóba; a Néppárttal túl éles volt a rivalizálás, a nagykoalícióra akkor senki sem gondolt. A Szabadságpárton belül azidőtájt előtérbe került (főleg fővárosi) irányzat – Norbert Steger vezetésével – a párt liberális irányú változását vette tervbe és kezdte el. Ez a liberális fordulat lehetővé tette a Szocialista Pártnak, hogy a Szabadságpártot bevonja a koalícióba, s kormánytöbbséget biztosítson további kormányzásához. A Szabadságpárt történetében először kormánypárt lett. Öt százalék alatti választási eredményével azonban alárendelt szerepet játszott a domináns Szocialista Párt mellett. Ez a körülmény is közrejátszott az irányzatok harcának kiéleződésében. A liberális irányvételt elutasító, a német-nemzeti vonalat képviselő tartományi – főleg karintiai – politikusok megtalálták a megfelelő vezért Jörg Haider személyében (a fiatal, ambiciózus politikus, aki a régi jobboldali német-nemzeti tradíciót modern populista stílusba öltöztette, "puccsal" átvette a vezetést). A Szabadságpárt jobboldali fordulata viszont véget vetett a kiskoalíciónak: a Szociáldemokrata Párt, amely egy liberális Szabadságpárttal még vállalhatott kormányzati együttműködést, egy jobboldali, német-nemzeti, nacionalista iránnyal, illetve pártvezetéssel nem maradhatott közös kormányban. A szocialista párti kancellár, Franz Vranitzky felmondta a kiskoalíciót és kiírták az idő előtti választásokat.

Az 1986-os parlamenti választások fordulópontot jelentettek az osztrák pártrendszer változási folyamatában: a pártrendszeren belül olyan visszafordíthatatlannak tűnő átalakulások kezdődtek, amelyek közvetlenül kihatottak a pártok kormányzati lehetőségeire.

Az 1983-as és az 1986-os parlamenti választások eredményei Ausztriában

	1983		1986	
	%	mandátum	%	mandátum
Osztrák Szoc. Párt	47,65	90	43,30	80
Osztrák Néppárt	43,22	81	41,30	77
Osztrák Szabadságp.	4,98	12	9,73	18
Zöldek (ALÖ/VGÖ)	3,29	–	4,82	8
Osztrák Komm. Párt	0,66	–	0,72	–

Az 1986-os választásokon mindkét nagy párt komoly veszteségeket szenvedett.

Jóval nagyobb arányú volt a szocialisták vesztesége: az egykori abszolút többségből már 1983-ban visszaesett 47 százalékra, az 1986-os 43 százalék – és a negatív trend – riasztóan jelezte a 40 százalékos határ közelébe kerülés veszélyét. Bár a Szocialista Párt maradt a legerősebb párt, de 10 mandátumot vesztett, az egyedüli kormányzás esélyétől végleg messze került. A Néppártnak nemhogy profitálni sikerült volna a szocialisták visszaeséséből, de a párt hanyatlása tovább folytatódott: négy mandátumot vesztett, s a negyven százalék közelébe került.

Az 1986-os választások tehát megmutatták, hogy a kétpárti rendszer végleg a múlté Ausztriában.

a) A Szabadságpárt előretörése felbolygatta a "politikai tájkép" korábban stabilnak tekintett kereteit. Jörg Haider, az új pártvezér – visszaszorítva a párt gyenge liberális szárnyát – a választási harcban épített a régi német-nemzeti örökségre, a nacionalista beállítottságra (s még bizonyos szélsőjobboldali hangulatokra is), az újsütetű populista stílus, az amerikanizált választási kampány és a nagy pártokkal szembeni társadalmi elégedetlenség kihasználása meglepetésszerűen sok szavazót állított a Szabadságpárt mögé.

b) 1986-ban fordulat történt az osztrák pártrendszerben, amennyiben harminc év után először került be egy negyedik párt a parlamentbe; s éppen a Zöldek. Korábban esélytelennek tartották őket (1983-ban két zöld csoport indult, s külön-külön alatta maradt a parlamentbe kerüléshez szükséges minimumnak). A Zöldek 1986-ban választási koalíciót tudtak szervezni és nem kevés hívet és választót nyertek meg, különösen a fiatalok, a nők és a magasabb iskolázottságúak körében.

Az az új fejlemény, hogy négy párt van a parlamentben, megnövelte a (formálisan) lehetséges kormányzati változások számát. A pártok választási eredményei és a korábbi politikai viszonylatok alapján ténylegesen négy kormányzati formula lehetett mérlegelés tárgya:

1. *Összpárti kormány:* mind a négy párt közös kormányzása. Mivel Ausztriában a politikai hagyományok szerint ilyen formációra csak rendkívüli helyzetben kerülhet sor (ilyen kormány volt a háború utáni két évben), 1986-ban erre nem volt indok, a nagyon eltérő törekvésű négy párt "összehozása" egy kormányba nem volt elképzelhető. A Zöldeknek a "bevett" pártokkal szembeni attitűdje sem tett volna reálissá olyan tervet, hogy a Zöldeket is bevonják valamilyen koalícióba.

2. *Nagykoalíció:* ennek hagyományai ellentmondásosak voltak. Egyfelől az első nagykoalíció két évtizede kialakította a "megegyezéses demokráciának" azt a gyakorlatát, amelyet "a nemzeti feladatok együttes megoldásának" pozitív örökségeként tartottak számon (és amely a szövetségi kormányzási

szint alatti területeken szinte változatlanul élt tovább a nagykoalíció megszűntét követően is). Másfelől az első nagykoalíciót, különösen annak utolsó éveit a pozíció-osztozkodás, sőt az elvtelen paktálás, a tehetetlenség jellemezte a közvélemény szemében. A nagykoalíciót követően pedig a két párt versengése a divergáló tendenciákat erősítette meg. Mégis: a nyolcvanas évek közepétől szaporodtak azok a vélemények, amelyek a nagy pártok összefogásában látták a megoldást. A választási eredmények felerősítették ezeket a vélekedéseket: ha sikerül egyezségre jutni a két nagy pártnak, 85 százalékos parlamenti többséggel együttesen elvégezhetik a struktúraváltás elkerülhetetlen és nehéz műveletét, a gazdaság hatékonyabb pályára állítását s az újabb modernizációs feladatok konfliktusainak megoldását. S időközben felkészülhetnek a kettejük közti újabb erőpróbára.

3. *Kiskoalíció a Szocialista Párt és a Szabadságpárt között:* ez a változat 1986-ban ki volt zárva, hiszen éppen e két párt szakítása vezetett az előrehozott választásokhoz. A választási harc ismeretében a Szocialista Párt még kevésbé vállalhatott közösséget azzal a jobboldali populizmussal, amelyet a Szabadságpárt új vezetői képviseltek. A szocialisták élesen szembenálltak azzal a német-nemzeti felfogással, s még inkább a neonáci reminisztenciákkal, amelyek a Szabadságpártban és környezetében megjelentek. Így ez a kiskoalíciós formula nem jött szóba.

4. *Kiskoalíció az Osztrák Néppárt és a Szabadságpárt között:* ez a "polgárblokkot" jelentette volna, de a két polgári párt éles ideológiai vitái és rivalizálása miatt (nem kis mértékben ugyanazon választói körön kellett osztozniuk) reális alternatíva nem volt (bár tervként már felmerült).

A kormányzati kalkulációból a Zöldek tehát kimaradtak. Öt százalék alatti eredményükket a Zöldek egyik nagy pártot sem tudták volna többséghez segíteni, ha még a politikai feltételek megteremthetők is lettek volna. De a Zöldeket 1986/87-ben nem is tekintették kormányképesnek. Alkalmi választási koalícióként sikerült bejutniuk a parlamentbe, de a mozgalom politikai összetétele ellentmondásos, és további útja kiszámíthatatlan volt.

Ausztriában tehát 1986-ban a pártok kormányzati szerepvállalásának és koalíciós kapcsolatainak a megoldása csak a nagykoalíció lehetett.

A társadalmi átstrukturálódás és a politikai táborok felbomlásának hatása megmutatkozott a nagy pártok választási eredményeinek visszaesésében. Mivel minden politológiai elemzés azt erősítette meg, hogy a jövőben egyik nagy pártnak sincs esélye abszolút többség elérésére Ausztriában, tehát a kormányzati stabilitáshoz hosszú távon be kell rendezkedni működőképes koalíciókra. Így mindkét nagy pártban erősödtek azok a csoportok, amelyek a nagykoalíciós forma hívei voltak, s a politikai érdekegyeztetések és alkumechanizmusok segítségével tartós együttműködésre mutattak készséget.

Az Osztrák Szocialista Pártnak elementáris érdeke volt, hogy a polgárblokk kormányra jutását megakadályozza és a hatalomban maradjon. (Bár a párton belüli kritikus-baloldali csoportok köréből többen ajánlották az ellenzékbe vonulást, mint a párt megújulásának és megtisztulásának a feltételét.) A Szocialista Párt vezetésében túlsúlyban levő pragmatikus csoport jól látta, hogy a gazdasági helyzet, az alapvető gazdasági feladatok (a költségvetés stabilizálása, az államosított ipar szanálása, a struktúraváltás megoldása, az adórendszer átalakítása, a kényszerű szociálpolitikai leépítések mellett a szociális biztonság rendszerének megreformálása) olyan halasztthatatlan és együttműködést igénylő tennivalókkal járnak, amelyeknek érdekében meg kell teremteni a szükséges kompromisszumokat. Ebben az irányban hatott a "szociális partnerek", az érdekszervezetek vezetőinek álláspontja, akik a maguk gyakorlata alapján ösztönözték a politikai vezetők együttműködését, és kifejezetten nagykoalíció-pártiak voltak.

Az Osztrák Néppárt a nyolcvanas évek közepétől a "politikai fordulat megvalósítását" (azaz a kormányzati hatalomba való visszakerülést) tűzte ki célul; s a "fordulat filozófiáját" a világméretű konzervatív reneszánsz" keretében fogalmazta meg. (Khol 1987:7) A Néppárt óvatosan hajtotta végre a fordulatot a neokonzervativizmus irányába. "Modell Österreich" címen alternatív gazdasági és társadalmi programokat dolgoztak ki, bírálva a szocialista kormányzat politikáját, a nyolcvanas évek elejétől már szembetűnővé vált gazdasági bajokat, a szocialista társadalompolitika hibásnak tartott elemeit. A párt érvényes programjában (Salzburgi program) szereplő "alapérték-katalógus" elég széles érték-skálát kínált ahhoz, hogy a hangsúlyokat az elvi program változtatása nélkül, fokozatosan módosítsák.

A Néppártnak a "neokonzervatív jövőképet" úgy kellett megfogalmaznia, hogy értékrendje ne zárja el az utat az új, posztmateriális értékekkel való bizonyos kapcsolódás előtt sem. A "Jövő-manifesztum" című dokumentum az alábbi fő programpontokat tartalmazza:

- több személyes szabadságot kíván (a munka- és lakóhely-megválasztásánál is);
- több választási szabadságot (az élet minden területén), kevesebb szabályozást;
- több személyes tulajdont, kevesebb államot;
- több felelősséget, kevesebb bürokráciát;
- több önállóságot és beleszólást a politikába, több közvetlen demokráciát;
- nagyobb szociális biztonságot, több önsegéllyel kombinálva. (Materialien zum Zukunftsmanifest der ÖVP)

A Néppárt gazdasági programjában a dinamikus tulajdonstruktúra és a tulajdonformák sokféleségének elvét hirdette meg, s a termelőeszközök magántulajdonát tekintette a vállalkozói kezdeményezés előfeltételének. A gaz-

dasági program fő címszavai – privatizálás, verseny, a tulajdonképződés elősegítése, adócsökkentés, a költségvetési deficit szanálása – a teljesítménynövekedést, valamint a környezet- és gazdaságpolitika összekapcsolását, az *ökológiai piacgazdaságot* voltak hivatva előmozdítani. A Néppárt ezt a gazdasági programot vitte a koalíciós tárgyalásokra, s elsősorban gazdasági téren akarta bizonyítani kompetenciáját az új koalícióban.

Hosszú koalíciós tárgyalások után 1987 januárjában megszületett az Osztrák Szocialista Párt és az Osztrák Néppárt koalíciós egyezménye és a kormányzati munkaprogram (a felek nem szívesen használták a "nagykoalíció" szót, azt érzékeltetve, hogy szándékaik szerint nem a régi nagykoalíció "új kiadásáról" van szó). A néppárti politikusok úgy ítélték meg, hogy követeléseik nagy része bekerült a koalíciós egyezménybe. 1987. január 28-i kormánynyilatkozatában Franz Vranitzky kancellár a két párt újfajta együttműködését "új partnerségnek" nevezte, amely "hitet tesz a köztársaság demokratikus intézményei mellett", és együttes felelősséggel valósít meg "egy új modernizációs előrelendülést Ausztria érdekében" (Vranitzky 1987). A koalíciós egyezmény gazdasági fejezeteinek címszavai között ott szerepelt a versenyképesség javítása, a kis- és középüzemek támogatása, az adóreform, az államosított ipar szanálása, az állami dotációk leépítése, a privatizálás előmozdítása. Politikai vonatkozásban a demokráciareform szükségességében egyeztek meg.

A koalíciós egyezmény az elkerülhetetlen gazdasági lépésekből, valamint az érdek- és erőviszonyokból adódó kompromisszumok eredménye volt. A két párt ellenkező irányból jutott el a kormányprogram közös pontjaihoz, így mindkét párt kritikának és nyomásnak volt kitéve saját soraiból is (Sully 1987). A két párt között a pozícióharc a közös kormányzás idején is tovább folyt, a koalíciós kormányon belül a feszültségszint és az ütközőpontok állandósultak. A politikai hatalmi harc és kötélhúzás háterében ugyanakkor a gazdasági struktúrák átrendeződése megkezdődött.

A nyolcvanas évek második felétől ugyanakkor olyan folyamatok indultak el, amelyeknek kimenetelét akkor még nem lehetett előre látni. Így az európai integráció tempóját sem. Ausztriában az európai integrációhoz való mielőbbi csatlakozás szándéka uralta a politikai életet és a külpolitikai törekvéseket 1988-1989-ben. Mire Ausztria hivatalosan benyújtotta felvételi kérelmét az Európai Közösségbe, 1989 végére az európai integráció egész feltételrendszere mozgásba jött és módosult. Majd a német egység rendkívül gyors létrejötte és a kelet-európai változások még be nem látható következményei különösen nagy kihívást jelentettek Ausztria külpolitikája (s gazdaságpolitikája, energiapolitikája, a tranzitforgalom, a menekültügy stb.) szempontjából.

A nagykoalíciós kormányzati forma új változatát – tevékenységének első tapasztalatai alapján – a politológiai elemzések úgy ítélték meg, hogy kilátás van a nagykoalíció tartós fennmaradására, s így a politikai instabilitás elkerülhető. (Müller 1988:341). Az új nagykoalíció idején olyan változások kezdődtek (fordulat a privatizálás, az "államtalanítás", a verseny, a fokozott teljesítményelv irányába), amelyek az osztrák társadalom számos korábbi hagyományát, beállítottságát, értékét és megszokását kérdésessé teszik. Mindezek visszahatnak majd az érdekelt pártok ideológiai hátterére, politikai programjaira és politizálási stílusára is. (Gerlich 1988:122)

Az osztrák pártrendszerben a nyolcvanas évek folyamán az alternativitás helyébe a *komplementer érdekképviselet* lépett, s kifejezett formában az új nagykoalícióban nyilvánult meg. A két nagy párt – tagjaik és választóik összetétele szerint is – egyaránt a társadalom szinte valamennyi rétegére támaszkodott és azok érdekeire hivatkozva politizált. Mindkét nagy párt egyaránt integrációs néppártként lépett fel, s társadalmi bázisukban az eltérések halványulóban voltak. A választók a pártok programjaiban növekvő hasonlóságokat fedeztek fel. A nagy pártok komplementer érdekek aggregálására és artikulálására vállalkoztak, és kormányzati szerepükben is ennek megfelelően tevékenykedtek. A társadalomban a szervezett érdekartikulációk összeegyeztethetőnek bizonyultak. (Az addig nem szervezett új érdekkonfigurációkat pedig a "bevett" érdekképviseleti szervezetek jórészt figyelmen kívül hagyták. A hagyományos szervezetek iránti bizalmatlanság és elégedetlenség növekedése jórészt erre vezethető vissza.)

A gazdasági és a szociális szempontok szerepe a pártok programjaiban és a választópolgárok döntéseiben

1987-től a nagykoalíciós kormányban a Néppárt – "illetékessége okán" – elsősorban a gazdasági váltás akcióprogramjának megvalósításán dolgozott. A privatizálás, a tulajdonképzés, a verseny előmozdítása, az adócsökkentés, az állami támogatások mérséklése, a költségvetési deficit csökkentése stb. helyet kaptak a koalíciós kormány elodázhatatlan teendői között.

A kormányzati munkaprogramokon túlmutató gazdasági koncepciót a Néppárt 1988-89-ben az *ökoszociális piacgazdaság* néven foglalta össze: "az Osztrák Néppárt az ökoszociális piacgazdaságot vallja, amely logikus folytatása piacgazdasági rendszerünknek". Érvelésük szerint: a *klasszikus liberális piacgazdaság* az ipari fejlődés előtt nyitotta meg az utat, a *szociális piacgazdaság* a gazdasági haladásnak adta meg a szociális dimenziót; most a gazdaságpolitikának nemcsak az anyagi ellátást kell megoldania, hanem a társadalmi és a természeti környezetnek az ésszerű és az életfeltételeket biztosító alakítását is. Tehát "az *ökoszociális piacgazdaság* mo-

dellje biztosítja szociális rendszerünk gazdasági teljesítőképességét és a modern környezetvédelem finanszírozását, valamint a technológiai fejlődéshez és az európai új nagy belpiachoz való alkalmazkodás következményeit." A program szerint az ökoszociális piacgazdaság "minőségi növekedést, jólétet és életminőséget" jelent. A részletekben a gazdaság strukturális alkalmazkodását, az európai belső piac vérkeringésébe való bekapcsolódást, versenyképes gazdaságot, a foglalkoztatás növelését (ágazatonkénti munkaidőcsökkentéssel), adócsökkentést (teljesítményösztönzéssel), további privatizálást (a teljesítményelv alapján) irányoz elő. A környezetvédelemben három szakaszt jelöl ki: a károk helyrehozását; a preventív szakaszt (környezetkímélő technológiákkal); majd olyan ökológiai gazdálkodást, amely a piacgazdaság törvényei és lehetőségei szerint finanszírozza a környezetvédelmet. (ÖVP-Wirtschaftskongress 1988:4-22.)

A polgári parlamentáris rendszerekben a politikai pártok számára folytonos kötelezettség és kényszer, hogy a parlamenti választások közeledtével programjukat felülvizsgálják, s – számolva az újabb megmérettetéssel – a párt célkitűzéseit az aktuális teendőkön túl szélesebb koncepcionális keretbe ágyazzák.

Az Osztrák Néppárt (1989-es kongresszusán) Ausztriának az utóbbi években elért gazdasági sikerei és fellendülése alapján – gazdasági növekedés, erősödő export, több fogyasztás, "csaknem teljes" foglalkoztatottság – programjában megerősítette az "ökoszociális piacgazdaság" központi célkitűzését, s ebbe a gazdasági teljesítőképesség és az ökológiai felelősség mellé beiktatták a társadalmi szolidaritás elvét is. A középpontba ugyanakkor az egyéni teljesítményt állították: a néppárti politika "több esélyt kíván nyújtani a teljesítményre kész embereknek". A szociális biztonság szempontjait és a szociális védelem megvalósításának módjai azonban homályban maradtak – holott az osztrák társadalomban az elmúlt évtizedekben nagyfokú érzékenység alakult ki a szociális problémák kezelése iránt – s a "társadalmi szolidaritás" szép elvének kinyilvánítása nem pótolhatta a konkrétumokat. ("Unser Weg in die Zukunft". ÖVP, 1989)

A hosszú idő után újra visszaszerzett kormányzati szerepben – érthetően – az Néppárt a kormánypolitikára, s abban is a gazdasági szférára összpontosította a figyelmét, s a "gazdasági sikerek eufóriája" szinte feledtette azt a kérdést, hogy a közvélemény mennyit "igazol vissza" a Néppárt javára mindezekből az eredményekből.

A nagykoalíciós kormányzás adott gyakorlatával való elégedettségben a Néppárt befolyásos munkaadói köreinek a szociális partnerség szilárd rendszerében való érdekeltsége is szerepet játszott: az érdekszervezetek ragaszkodtak eddigi befolyásukhoz, megszokott egyezkedéseikhez, ennek a szisztémának jó ekvivalense volt a kormányzásban a nagykoalíció.

Ugyanakkor a nagykoalíciós kormány hatalomrakerülését követően az elemzők már felhívták a figyelmet arra, hogy a Néppárt visszajutott ugyan a kormányzásba, de ugyanezen időszakban egyre erősebben rajzolódnak ki a párt strukturális ellentmondásai és gyengeségei. (Müller 1988:115) A tartományi választásokon folytatódott a Néppárt visszaesése. A Néppárt "strukturális sebezhetősége" mind a szociális összetétel, mind a szervezeti tagolódás szempontjából fokozódott. A tartományi választások azt mutatták, hogy a Néppárt egyre kevésbé tud a saját "törzsökös" rétegein túlmenően szélesebb választói körökhöz szólni, s a középpárttá zsugorodás útján van. (Leser 1987:6)

A Néppárt kormányba kerülése óta újabb konfliktusvonalak erősödtek fel. Egyfelől az "öko-liberálisok", másfelől az "igazi konzervatívok" egyaránt bírálták a pártvezetésben és a kormányban előtérbe került technokratákat. Mindezen okok következtében a Néppárt kritikus helyzet, "sorsdöntő" parlamenti választások elé nézett 1990-ben.

Az Osztrák Szocialista Párt a nyolcvanas évek végén már nem nyerhetett politikai tőkét a hetvenes években elért egykori sikereiből. A tényleges korszakváltás, a megváltozott gazdasági feltételek, az átalakult osztrák társadalom és az átrendeződött érdekek miatti politikai erőeltolódások következtében nehéz feladványt jelentett a további modernizációs program irányának kidolgozása. A Szocialista Pártban előtérbe került pragmatikus vezetés az elmúlt években koalíciós partnerével, a Néppárttal együtt hajtott végre számos nehéz operációt a gazdasági struktúraváltásban, az államosított ipar szanálásában, a költségvetési hiány lefaragásában, és a gazdasági hatékonyság érdekében sorra tettek olyan lépéseket – privatizáció, állami támogatások leépítése –, amelyeknek hatásai igencsak nehezen voltak összeegyeztethetők a korábbi szociáldemokrata politikával és célokkal.

Az Osztrák Szocialista Pártnak is szembe kellett nézni a nyolcvanas évek végén azzal, hogy társadalmi bázisa a társadalmi átstrukturálódás következtében fokozódó eróziónak van kitéve. A párt támogatóinak nagy többségét kitevő munkavállalói rétegek körében már nem bővítheti bázisát, e hagyományos választói csoportok viszont – a szociáldemokrata alapértékek nevében – nagyobb társadalmi gondoskodást és "társadalmi igazságosságot" várnak a Szocialista Párttól.

Az "új célcsoportok" felé való nyitás viszont óhatatlanul kiélez új konfliktusokat. Érdekellentétek feszülnek a hagyományos munkásérdekek és az "öko-szocialisták" között. Konfliktusokhoz vezet a növekvő távolság a párt hagyományos politikájához ragaszkodók és a technokrata-menedzser elit, a pártvezetés prgamatikus szárnya között.

Az Osztrák Szocialista Pártban évek óta viták folytak a következő évtized társadalompolitikai programjairól. A "Szociáldemokrácia 2000" című ma-

nifesztum (amelyet 1989-ben fogadtak el) olyan szcenárió, amely a szociáldemokráciát a további modernizálást és a megújulást ösztönző pártként mutatja be. Nem "kevesebb", hanem "jobb" államot akarnak, az állampolgári részvétel erősítésével. Az "ökológiai gazdálkodást" tűzik ki célul, s az információs társadalomba való átmenet megvalósítását. Egy "modern jóléti államnak" kell megteremteni a társadalmi biztonságot, s a kulturálódás és a képzés esélyeit. (Sozialdemokratie 2000)

Az osztrák szociáldemokrácia története során rendkívül nagy innovációs és adaptációs képességről tett tanúságot. Az 1990-es év azonban rendkívüli próbatételt jelentett. A kelet-európai "államszocializmusok" bukását érvként használhatják fel a nyugati szociáldemokrata pártokkal szemben is politikai ellenfeleik, s nagy kérdés, hogy a közvélemény hogyan reagál minderre.

Az Osztrák Szocialista Pártnak is szembe kellett néznie azzal, hogy a maga megújított identitását, az elmúlt évtizedekben kormányzópártként elért tényleges eredményeit és szocialista alapértékeihez kötődő "jövő-vízióit" mennyire tudja meggyőzően képviselni, s egyben elválasztani a "keleti államszocializmusok" mostani leértékelődésétől. A közvélemény reagálása a világ változásaira persze Ausztriában is nehezen kiszámítható, a parlamenti választásokon azonban az állampolgárokat alapvetően a saját domináns érdekeik és a belpolitikai mérlegelések motiválják, és ezáltal megszabják a következő időszak kormányzati lehetőségeit is.

A Szocialista Párt szempontjából döntő tényezőnek bizonyult, hogy az osztrák társadalomban polgárjogot nyert és megszilárdult néhány olyan alapvető érték – a társadalmi igazságosság, a szociális biztonság, a parlamentáris demokrácia és a részvétel, az ország nemzeti függetlenségének és szuverenitásának védelme – amelyek szignifikánsan vagy döntően a szociáldemokrácia politikájához kötődtek, s amelyeknek veszélybe kerülését a lakosság jelentős rétegei el akarják hárítani. A kérdés az volt, hogy látnak-e ehhez elég biztosítékot az Osztrák Szocialista Pártban.

Az 1990 októberében tartott osztrák parlamenti választások eredményét már ismerjük, a jövendő kormányzati formát még nem (javában folynak a koalíciós tárgyalások).

Az eredményt Ausztriában nagy meglepetésként értékelték. Azzal a feltételezéssel ellentétben, amely a nagy pártok erős visszaesésére és közöttük szoros eredményre számított, az Osztrák Szocialista Párt komoly sikert ért el: a szavazatok 43 százalékát szerezte meg, ezzel megőrizte 1986-os eredményét (egy mandátummal még növelte is azt, 81 képviselői helyet szerzett), s megerősítette vezetői pozícióját. A Néppártnak ugyanis súlyos vereséget hozott a választások kimenetele: szavazati aránya 33 százalékra csökkent, 60 mandátum jutott neki, s ez 17 mandátum elvesztését jelentette. Nem volt meglepetés, de a várakozásokat is némileg túlszárnyalta a Szabadságpárt

előretörése (16 százalékra növelte eredményét, mandátumainak számát megduplázta), s kis pártból középpárttá küzdötte fel magát. A Zöldek többet reméltek, de szavazói bázisuk stabilizálása és 9 mandátumuk figyelemreméltó eredmény.

Azoknak a politikai mozgásoknak az elemzése, amelyek a parlamenti választások eredményeiben kifejeződtek, külön részletes vizsgálatot érdemelne. Most – kiinduló kérdésfeltevéseinkhez visszatérve – csak címszavakban jelzünk néhány gondolatot. Túlzottnak bizonyult az a feltételezés, amely a pártrendszer gyorsuló széttöredezését jelezte előre: a társadalmi csoportoknak a politikai pártokban kifejeződő érdekképviselete viszonylag stabilnak mutatkozott. A komplementer érdekképviselet elfogadottsága ugyanakkor a választókat arra inspirálta, hogy megőrizzék a tagolt politikai struktúrát, s egyik oldalnak se adjanak túlzott előnyt (a Néppárt jelentős vissaesése részben arra vezethető vissza, hogy a párt a választási harcban a másik polgári párttal való koalíció gondolatával is kacérkodott, s egy "polgárblokk" a szocialisták kiszorítását jelentette volna; ezt a választók jelentős része nyilvánvalóan nem akarta).

A választások a pártok bázisának strukturális problémáit is felfedték. A Néppárt esetében például kitűnt, hogy mindmáig túlságosan kötik a régi szervezeti struktúrák (a párt hagyományos rész-szervezetei), s ami oly sokáig megtartó erő volt, az fékké és ballaszttá válhat. A Szocialista Párt a maga győzelmét nem kis részben Vranitzky kancellár népszerűségének köszönhette, de ez "fogyó politikai tőke" lehet, s csak átmenetileg feledteti a párt strukturális és identitási problémáinak feléledését. A Szabadságpárt aktivitása pedig olyan problémákat tesz virulenssé, amelyek megterhelhetik az egész osztrák belpolitikai életet és az új konfliktusvonalak nehezítik az eddig bevált kompromisszumos politizálás és konszenzuskeresés fenntartását.

A koalíciós tárgyalások nyomán létrejövő osztrák kormánykoalíció nyilvánvalóan a politikai erőviszonyok és a taktikai megfontolások (és kötélhúzások) eredője lesz. Jövője azonban elsősorban attól függ majd, hogy tud-e alkalmas és korszerű formákat működtetni a társadalom különböző érdekcsoportjainak politikai képviseletéhez és az érdekegyeztetéshez, s a pártok politikai deklarációinak "vonzó jövőképeit" mennyiben fogadja el és igazolja vissza a társadalom reális programként.

Irodalom

Fischer, Heinz: Der österreichische Weg 1970-1985. In: E.Fröschl–H.Zoitl: Der österreichische Weg. Fünfzehn Jahre, die Österreich verändert haben. Europaverlag 1986.
Gerlich, Peter: Politik in Österreich. In: Der Bürger im Staat. 1988. 2. sz.
Gerlich, Peter – Müller, Wolfgang C. (Hg.): Zwischen Koalition und Konkurrenz. Österreichs Parteien seit 1945. Braumüller 1983.
Khol, Andreas: Die Wende kann beginnen, kann die Wende beginnen. Österreichische Monatshefte, 1987. 1. sz.
Kreisky, Bruno: Humanprogram der SPÖ. (Hg. Karl Renner Institut 1969.)
Lembruch, Gerhard: Proporzdemokratie. Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich. Mohr, Tübingen 1967.
Leser, Norbert: Die grosse Koalition – wohin? Europäische Rundschau, 1987. 2. sz.
Müller, Wolfgang C.: Die neue grosse Koalition in Österreich. Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 1988. 4. sz.
Müller, Wolfgang C.: Conservatism and the Transformation of the Austrian People's Party. In: Brian Griving: The transformation of contemporary conservatism. SAGE Publications London etc. 1988.
Nick, Rainer–Pelinka, Anton: Bürgerkrieg–Sozialpartnerschaft. Das politische System Österreichs 1. und 2. Republik. Ein Vergleich. Jugend und Volk. München 1983.
Pelinka, Anton: Von der Konkurrenz zu Konvergenz. Untershiede im Demokratieverständnis der Ersten und der Zweiten Republik. In: Austriaca. C'ahiers universitaires d'information sur l'Autriche. Tübingen 1979.
Sully, Melanie A.: Austria's coalition government: the new partnership. The World Today, 1987. june.
Vranitzky, Franz: Eine neue Partnerschaft für Österreich. Regierungserklärung 1987. Politische Dokumentation, 1987. 2.

Materialien zum Zukunftsmanifest der ÖVP. Hg. Politische Akademie der ÖVP. Arbeitsbücher, Bd. 14.
Sozialdemokratie 2000. Vorschläge zur Diskussion über Österreichs Zukunft. (Bundesparteitag der SPÖ 1989.) Hg. SPÖ-Information.
Unser Weg in die Zukunft. Wiener Erklärung der ÖVP. 1989. Hg. ÖVP.
Wirtschaftsprogram zur ökosozialen Marktwirtschaft. ÖVP-Wirtschaftskongress 1988. Hg. ÖVP.

PARTICIPÁCIÓ

Prugberger Tamás

Rendszerváltás és a magyar munkajog átalakítása

A többpártrendszeren, a hatalommegosztáson, a demokratikus jogállamiságon, a piacgazdaságon és a szociális védelmen nyugvó modern polgári társadalmi rend, amelynek kialakítására törekszik ma Kelet- és Középkelet-Európa államainak többsége, egy egészen más beállítottságú munkajogi szabályozást igényel, mint amilyen az egypártrendszerű és látszólag mindent társadalomasító, valóságban azonban mindent etatizáló volt szocialista államokban kialakult. A "kommunista-szocialista" államoknak a munkajoga és munkajogi kodifikációja teljesen közjogi jellegű. A fő modell az állami vállalat és az állami intézmény, valamint az állami vállalathoz közelített szövetkezet és az ottan munkát végző alkalmazott. Ez a fő vonás határozta meg a munkaadó és a munkavállaló pozicióját, ahol a magánmunkáltatóval létesített munkaviszony kivételes jelenség csupán. A humánszocialista frazeológia mögött a munkajogban és annak tételesjogi szabályaiban egyértelműen etatista, pontosabban pártállami és állampárti érdekek húzódtak meg. Ez annak tudható be, hogy munkáltatói oldalon majdnem kizárólag csak az állam és más szocialistának mondott szervezetek intézményei, valamint gazdasági szervei jelentek meg. Ennek megfelelően a ma is hatályos magyar Munka Törvénykönyvben (Mt.) a szakszervezeti érdekvédelem szabályai még mindig hiányosak és hiányos, sőt bizonyos vonatkozásban egyáltalán nem szabályozott a dolgozói érdekvédelem intézményrendszerét jelentő u.n. "kollektív munkajog".[1]

Ezzel szemben a fejlett nyugat-európai államok többségében az u.n. "individuális munkajog" konzisztens módon nincs kodifikálva, legfeljebb részkodifikációk vannak.[2]

Erre vezethető vissza, hogy a kontinentális nyugat-európai államok jogrendszerének túlnyomó részében a munkajogi rendezés jogelméleti és alapkodifikációs gyökerei a polgári jog dogmatikai rendszerére és a Polgári Törvénykönyv szabályaira, intézményeire nyúlnak vissza. Ebbe belejátszik a nyugat-európai jogrendszereknek a hagyományos közjogra és magánjogra történő felosztása. Mivel pedig a munkáltatók túlnyomó része nem közjogi testület vagy intézmény, hanem a polgári jog szférájába tartozó jogalany,

a munkáltató és a munkavállaló szerződésén nyugvó munkaviszony is a polgári jogi rendezés része. Éppen ezért a munkaviszonyból fakadó egyes elméleti és gyakorlati, valamint jogvitás kérdések eldöntésénél a kiinduló vagy a visszanyúló alap a polgári jog valamelyik intézménye, a polgári jogi tételes szabályozás valamelyik része. Éppen ezért a modern kapitalista államok munkajogában is jelentős szerephez jut a polgári törvénykönyvek kötelmi jogának általános és különös része.

Ezzel szemben a "kollektív munkajog" korábban egyáltalán nem volt jellemzője a kelet-, és közép-európai államok jogi szabályozásának.[3] Ennek oka, hogy a kollektív munkajog a munkavállalók szervezett szociális és egzisztenciális érdekvédelmének az intézményrendszerét képezi. A kollektív munkajog - amely Nyugaton üzemi vállalati alkotmánytörvényekben ölt testet - éppen ezért közjogi szabályozásként épül be a polgári államok jogrendszerébe.[4] A volt kelet- és közép-európai államok által elvetett klasszikus közjog-magánjog szerinti jogrendszertagozódás tehát a nyugat-európai államok munkajogában - mint vegyes szakjogban - is érvényesül. A munkavállaló és a munkáltató szerződésén nyugvó individuális munkajog alapvetően polgári jogi jellegű, amelybe azonban beépülnek az egzisztenciálisan gyengébb munkavállalói pozíciót védő és munkaerőmegóvást célzó elemek is. Éppen ezért e szociális-munkaerővédő előírások kogensen beépülnek az individuális munkaszerződésbe.[5] Ezzel szemben a szociális munkajog a munkavállalók önkormányzati érdekvédelmi rendszerén nyugvó állama által biztosított közjogi rendezést jelent.[6]

A volt szocialista államok munkajogában és így a magyar munkajogban is összemosódott a közjogi, valamint a magánjogi jelleg. Ebben a munkajogban nem az alkalmazotti rétegérdekeket képviselő szociális jelleg, hanem állami-párthatalmi érdekeket érvényesítő közjogi elem dominált. Ez vezetett el olyan kirívó torzulásokhoz, hogy - az ókori keleti rabszolgatartó államok közmunkáihoz hasonlóan - szovjet, magyar internálótáborokban egyaránt kényszermunka folyt.[7] De e kirívó helyzetektől is függetlenül az állam és a szorosan hozzákapcsolódott társadalompolitikai intézményrendszer által biztosított munkahelyeken alkalmazott dolgozók is teljesen kiszolgáltatott helyzetben álltak munkáltatóikkkal. Lényegében e visszás helyzet ma is fennáll, mert a politikai és az elvileg meghirdetett gazdasági rendszerváltás ellenére a mai magyar Mt. még mindig e régi modell szerint van hatályban és hatékony munkavállalói érdekvédelmet nem biztosít.[8] Sőt:annak érdekében, hogy hazai és külföldi vállalkozói tőkebefektésekre serkentsen, a magyar (Gazdasági) Társasági Törvény sem a részvénytársaság, sem a korlátolt felelősségű társaság, sem a közös vállalat (egyesülés) igazgató tanácsában, vagy felügyelőbizottságában nem alakított ki olyan paritásos képviseletet és együttes döntési rendszert, amelyben a tőketársak mellett tagként a munkavállalók

is a nyugat-európai joghoz hasonlóan - nemcsak tanácskozási,hanem szavazati joggal is képviselve lennének.[9] Ugyanígy a magyar jogban semmi sem történt még annak érdekében, hogy a Közös Piac, valamint az EFTA tagállamainak mindegyike által az intézményesített munkavállalói érdekvédelem céljaira kialakított üzemi tanácsrendszer üzemi alkotmánytörvényi szinten garantálva felállításra kerüljön.[10] Ebből adódóan áll fenn olyan ellentmondás, hogy ha magyar vállalatok külföldi cégekkel gazdasági társulást alkotnak és a külföldi cég ennek keretében bizonyos termelőtevékenységet (többnyire u.n. bérmunkát) végeztet el a magyar társvállalat üzemében, annak alkalmazottaival, úgy üzemi tanács hiányában a magyar munkavállalók kénytelenek olyan egészségtelen és embertelen üzemi munkakörülmények között dolgozni (pl. szellőzőberendezések hiánya, nagy páratartalom, hiányos fűtés vagy túlfűtés), amelyeket a külföldi partnervállalat üzemi tanácsa a saját jogára hivatkozva a saját üzemi helyiségeiben nem enged meg.[11]
A fejlett civil társadalmakban kialakult szociális piacgazdaságra és humanizált foglalkoztatási rendszerre áttérni kívánó Magyarország munkajogának korszerűsítése a munkaviszonyok és így a *munkaszerződéstípusok* , valamint a *munkaszerződéstartalmak sokszínűsítésével és polgári jogiasításával valósítható meg.* Ez mindenekelőtt azt igényli, hogy a munkaviszony és annak szabályozási modellje elveszítse jelenlegi sematikus és centralizáltan lefutó hierarchikus alá- és fölérendeltségen nyugvó hivatali jellegét. Kétségtelen, hogy erre a modellre is szükség van. Szükség van rá mindenek előtt a közigazgatásban és az állam, valamint a helyi és a más társadalmi önkormányzatok hivatali életében. Ez azonban ennek megfelelően a munkajognak és a közigazgatási jognak egy vegyes szakjogi jogforrási terméke, amit a közszolgálati munkaviszonyokról szóló törvénynek kellene majd rendeznie.[12] A munkaviszony más területeinél azonban egyre erőteljesebben kell előtérbe kerülnie annak, hogy a szerződő felek közül nemcsak a munkavállaló, hanem a munkáltató is u.n. "magánjogalany", azaz magánszemély, vagy civiljogi értelemben vett gazdasági társaság, egyesület, illetőleg más szervezet. Ez pedig azt igényli, hogy a jog tegye lehetővé számukra, hogy a saját érdekeiknek és akaratuknak megfelelően szabadon alakíthassák ki munkaszervezetüket, amelyet a másik fél, azaz a munkavállaló, ha előnyösnek tart, a saját belátása szerint fogadhasson el.[13]

Ezt figyelembe véve a Közös Piac és az EFTA tagállamainak jogában munkáltatóként elsődlegesen az u.n. *üzembirtokos* (Betriebesinhaber) kerül megjelölésre.[14] Az üzem ugyanis az a gazdasági egység, amely az ipari, a mezőgazdasági termelés és feldolgozás, valamint a kereskedelmi forgalom és szolgáltatás alaperedményeit "kitermeli". Ez az alapegység, azaz üzem lehet a mi terminológiánkkal élve kisvállalkozói tulajdonban, vagyis önálló cégként is megjelenhet, de tartozhat egy magyobb vállalathoz is, amikor is

egy nagy cég belső egységéről, legfeljebb csak fiókjáról lehet szó. Ez esetben polgári jogi szempontból nincs jogalanyisága, mert nem önálló cég. Munkáltatói jogokat azonban ez esetben is az üzembirtokos, a mi terminológiánkkal élve az üzem- vagy az egységvezető gyakorol.[15].

Az önálló cégként azaz jogalanyként működő üzem lehet gazdaságilag teljesen önálló, amely eseti megrendelői-vásárlói kör számára szolgáltat, de lehet olyan is, amely egyes nagyvállalatok részéről teljesen integrált és csak azok részére szolgáltat, mégpedig kívánságaik szerint [16]. Ebben az esetben az üzem, bár jogilag önálló cégként működik, gazdaságilag azonban teljesen egy nagyobb gazdasági szervezet keretébe tartozik, mintegy annak részét képezi. Ezen kívül mind az iparban, mind a mezőgazdaságban, mind a kereskedelemben az üzem önálló birtokosa, vagyis a *"cégtulajdonos"* az üzemnek bérlője is lehet, nem pedig tulajdonosa. *Összegezve* mindezt: a munkajogi jogalanyisággal rendelkező üzembirtokos lehet tulajdonosi, haszonélvezeti, haszonbérleti vagy bérleti jogcímen cégtulajdonos, függetlenül attól, hogy gazdaságilag teljesen önálló, vagy más szervezet által integrált. Ugyanakkor lehet olyan alkalmazott is, aki más cégtulajdonos megbízásából gyakorolja a munkajogi jogalanyiságot. Az ilyen személy felett pedig a munkáltatói jogok letéteményese a felette álló szervezet, illetve annak vezetője.

A nagyobb gazdasági szervezeteken belül nem önálló cégként működő üzemek esetében kialakul a hivatali hierarchiához hasonló vállalati gazdasági (üzleti) hierarchia, amely jelentős befolyást gyakorol a nyugati világ piacgazdaságára. Ez - bár meghatározója itt a gazdaságnak és a munkaszervezet egy bizonyos szegmentumának - nem kizárólagos, sőt ez a kisebb terjedelmű. Ezért a taylori munkaszervezet csak részben jellemző a Nyugat gazdasági életére. Továbbra is igen jelentős ott a részben családi alapon működő kis- és középvállalkozások, cégek hálózata. A gazdasági cégek különböző típusainak a szaporodása sokszínű munkaszervezeti formát termel ki. A kis egyéni cégnél a munkáltató és a munkavállaló viszonyát egy sajátos benső, meghitt kapcsolat jellemzi. Még inkább érvényre jut ez a bensőséges vonás a családi vállalkozás esetében, ahol a munkát a családfő vagy a család egy rátermett tagjának irányításával a családi kollektíva végzi. Annak érdekében pedig, hogy a családtagok közül társadalombiztosítási szempontból senki se szenvedjen hátrányt, a családtagok a családi cég irányítójának - munkaszerződéssel - alkalmazottaivá válnak. Erre közkereseti vagy betéti társaság esetében is lehetőség van. Sőt ez utóbbi társasági formánál a korlátolt felelősséggel rendelkező bármely betevő munkaszerződés alapján dolgozó is lehet. [17]. Mindez hasonlít ahhoz az általános munkajogelméleti megoldáshoz, amely szerint minden olyan kereskedelmi társaságnál, ahol a tagsági viszony nincs egy meghatározott személyes tevékenységi kötelezettséghez kötve, munkaviszonyt létesíthet a társasági taggal. Ezen az alapon lehetséges pl.

az is, hogy kft. vagy rt. igazgatósági tagja, ha a társasági szerződésben, illetve az alapszabályban a tisztségére megállapított feladatokat meghaladó többletügyvezetői feldatokat vállal, e feladatokat munkaszerződés alapján a társaság alkalmazottjaként is elláthatja. [18]. Ma már a magyar jogban is mind az itt említett családi vállalkozás, mind a társasági tagsági viszonnyal egybekötött tisztségviselés-ügyvezetés esetében munkaszerződéskötésre lehetőség van. [19].

A kisvállalati és a családi keretek között, valamint a társasági tagsággal, illetőleg tisztségviseléssel összekapcsolt munkaviszony esetében fennálló munkáltatói és munkavállallói kölcsönös bizalom, titoktartás, együttműködés és hűség a munkajognak általános normatív követelménye. [20]. Ez minden munkaviszonyra kiterjesztve fennáll, még a mammut cégekkel kötött munkaviszonyok esetében is. Munkajogi lényege e tartalmi követelménynek ugyanis az, hogy a munkáltató megbízhat munkavállalójában, mert feltételezi, hogy utasításainak, kívánságainak megfelelően eljárva teljesíti hosszú távon a munkaköréből adódó és a munkaszerződésben kölcsönös akaratnyilvánítással meghatározott feladatait. Ugyanakkor a munkavállaló is bízhat abban, hogy munkáltatója csak olyan feladatokkal és olyan utasításokkal látja el, amelyek összefüggésben állnak a munkaszerződésben vállaltakkal és nem okoznak számára kárt vagy egyéb hátrányt. Ide tartozik még az is hogy a munkavállaló abban is bízhat, hogy az elvégzett munkájáért időben megkapja a munkaszerződésben kikötött bért, valamint az egyéb juttatásokat, és a munkáltató a törvény alapján járó pihenőidőt, szabadnapot továbbá szabadságot vele egyeztetve, méltányolást érdemlő kívánságainak figyelembevételével állapítja meg és adja ki. Ezen túlmenően kis-,és családi vállalkozásnál, valamint társasági tagsággal és tisztségviseléssel egybekötött munkaviszonynál – csakúgy, mint a mammutvállalati munkaviszony esetében egyaránt – az egyik legjelentősebb kölcsönös hűségkövetelmény az egymásról megtudott bizalmas adatoknak titokként való kezelése és az egymással szembeni visszaélésektől való tartózkodás.[21] Mindez a tartós szerződéseknél megnyilvánuló alapvető kritérium, amely a legerőteljesebben a megbízási szerződésnél érvényesül.

Ez a munkavállalló részéről azzal a kötelezettséggel jár, hogy ne hozza nyilvánosságra a munkáltatójának üzemi titkait és ne sértse jó hírnevét, továbbá ne folytasson a munkaviszonnyal egyidőben olyan önálló vállalkozást, amelyben munkáltatója versenyesélyeit rontja. Ugyanakkor a munkáltatónak nincs joga a munkavállaló engedélyezett vállalkozásának versenyesélyeit olyan adatok és titkok felhasználásával rontani, amelyeket a munkaviszony kapcsán tudott meg munkavállalójától és aminek felhasználásához a munkavállaló a hozzájárulását nem adta meg. Ez a kölcsönös „gazdasági-versenyesélytitoktartás" természetes követelmény a nyugati polgári tár-

sadalmak munkajogában, ahol a piacgazdasági rendszer következtében ugyanaz a munkáltató párhuzamosan lehet munkavállaló, a munkavállaló pedig munkáltató, azaz egyfelől vállalkozó cégtulajdonos, másfelől dolgozói minőségben cégalkalmazott is.[22] Ezt a helyzetet az 1988-ban hatályba léptetett magyar Társasági Törvény már figyelembe vette, mikor az NSZK társasági jogához hasonlóan[23]. alapelvként mondta ki, hogy közgyűlés hozzájárulása nélkül a társaság ügyvezető tagja a kft., a közös vállalat, az rt. és a szövetkezet kivételével nem folytathat a társasági tevékenységgel azonos vállalkozást.[24]. Ugyanakkor sem a kölcsönös titoktartás, sem pedig az egymás adatainak felhasználásával történő esélyrontás tilalmát a Mt. normarendszere nem mondja ki. Igaz, ez utóbbi tilalom levezethető a tisztességtelen versenyről szóló szabályokból, ez azonban különösen a megelőzés szempontjából kevés. Az üzemi-vállalati titoksértést pedig a hatályos magyar Mt. még mindig csak a munkavállaló terhére kezeli, mint "üzemi titoksértést." A piacgazdaságra való áttérés itt is megkívánja a magyar Mt.-től a tilalom kétoldalúvá tételét.

Ugyanígy fennáll a kétoldalúság követelménye a tekintetben is, hogy a munkaviszony megszűnése után ne csak a munkavállalónak legyen tilos a munkavállaló hírnevének a rontása, hanem a munkáltató se adhasson volt munkavállalójáról másnak, főként új munkahelyének negatív információt.[26]. Ezzel szemben a magyar Mt. a többi kelet-középkeleti állam munkajogához hasonlóan minden munkáltató kötelezettségévé teszi, hogy volt munkavállalójáról az új munkáltató számára információkat adjon, ide értve a negatívumokat is.[27]. Tudjuk jól, hogy ez informális csatornákon keresztül milyen visszaélésekhez, egyesek terhére láncolatosan kialakított foglalkoztatási-felvételi zárlatokhoz, karrierek és megélhetési lehetőségek szétfűrészeléséhez vezetett a pártállamiság időszakában Magyarországon is az egész kelet-közép-európai régióra jellemzően. Ezért ezt a munkáltatói információszolgáltatás-nyújtási kötelezettséget az itt bemutatott nyugat-európai szabályozás átvétele mellett nemcsak a „személyzeti munkáról" szóló előírásokból, hanem a Mt.-ből is a legsürgősebben ki kell iktatni.

Ezek a munkajogi alapkövetelmények végső soron a polgári jogi szerződéses kapcsolatok túlnyomó többségében jelenlevő kölcsönös bizalom, a "Treu und Glauben" elvére vezethetők vissza, melynek megsértése a tartós szerződéses kapcsolatok esetében felmondás alapul szolgál, megbízás esetén annak visszavonásához, a vállalkozástól, az adás-vételtől való elálláshoz, vagy más szerződés felbontásához vezethet el. Tehát a munkajogi "Treu und Glauben" követelményénél is a polgári jog elveihez visszanyúlva lehet a megfelelő szabályozáshoz és gyakorlati-jogalkalmazási megoldásokhoz eljutni, eltávolodva a mai magyar munkajogi szabályozás és gyakorlat közigazgatási jogias szemléletétől.

A munkavégzésnek és a munkaviszonynak eddig elemzett kétoldalú szerződésen alapuló típusa mellett a liberalizálódási folyamat felerősödésével Magyarországon is kialakultak más formái. Itt elsődlegesen a csoportos munkavállalkozásokról és az u.n. vállalati belső vállalkozási rendszerekről szükséges szólni. A belső vállalkozások egy -egy cég keretein belül relatív gazdasági autonómiával működő olyan egységek, amelyek az cég vezetőségével megállapodva az általuk kigazdálkodott jövedelem egy szerződésileg meghatározott részével szabadon, a saját céljukra rendelkeznek. Az autonóm belső vállalati önvállalkozó egység egyszemélyes,- családi, valamint kis-, és nagycsoportos is lehet. Ez a megkülönböztetés abból a szempontból lényeges, hogy míg az egyéni-családi vállalkozó egység esetében -, amely lényegében az egyéni-családi céggel, közkereseti társasággal hozható párhuzamba – a munkavállaló személy a saját nevében köti meg a "munkavállakozási" szerződést, amely alapján egyik variáció szerint csak saját maga lehet a vállalaton belül vállalkozó, más variációk viszont felhatalmazzák a munkáltató családfőt arra, hogy a vállalat számára történő vállalkozói munkavégzésébe családtagjait is bevonhassa. Ez utóbbinak a vállalat külön hozzájárulásához kötése azért lehet fontos, mert ilyenkor vállalati titkok juthatnak olyan nem munkaviszonyban állók tudomására, amelyek titokban tartására munkaviszony hiányában nem köteles. Ezért a hozzájárulás megadása esetén igen gyakran a munkaviszonyban álló vállalkozó családtagjaival, vagy más "teljesítési" segédeivel is megköti a cégvezetés, vagy annak megbizottja (Betriebsinhaber) a munkaszerződést.

Kis-, és nagycsoportos belső vállalkozások esetén többnyire a csoport tagjai által megválasztott egységvezető köti meg az egység nevében a belső vállalkozási szerződést. Az eddig kialakult magyar vállalati és szövetkezeti gyakorlat szerint a nagyobb szervezeti egységek érintett vállalkozó dolgozói tagértekezleten tárgyalják meg a központi vezetés ajánlatát és hatalmazzák fel az egységszervezetet arra, hogy a szervezettel a szerződést megkösse. Annak érdekében pedig, hogy az egységen belül a vállalkozási feladatok és a tagok díjazása körül vita ne legyen, az egységen belül igyekeznek alegységeket – ugyanezek autonóm jogkörrel – kialakítani, amelyek mintegy alvállalkozóként működnek közre az egység által vállalt feladatok bizonyos részének teljesítésében. Sőt az egyes alegységek ugyancsak a díjazás körüli viták elkerülése és annak érdekében, hogy társai rovására senki se "lazíthasson", a feladatokat ugyancsak vállalkozásba adással igyekeznek az egyes személyekre lebontani. Ennek a láncolatos belső vállalkozási hálózatnak a kialakítása a csoportos és az egyéni belső vállalkozási szerződéskötések egymásra épülő rendszerét hozta el. Ezek a Kelet-, Közép-Kelet-Európában eddig megszkott munkajogi szemlélet szerint nem tekinthetők munkaszerződésnek, alapjukat azonban a vállalatoknak a vállalkozásban résztvevőkkel

kötött munkaszerződése, vagy a vállalkozóknak tagi munkamegállapodással kiegészített munkaszövetkezeti tagsági viszonya képezi. Miként azonban, ahogy már szó esett róla, az alapmunkaviszonynál és munkaszerződésnél is - a piacgazdasági rendszerhez igazodva - korszerű szemléletében a polgári jogi vonatkozásoknak kell előtérbe kerülniük, noha a civiljogias vállalkozási tartalom ellenére ezek a belső vállalati vállakozási megállapodások is munkajogi szerződésekként kezelhetők. Ezek a belső vállalati vállakozási szerződések ugyanis most már egyre inkább polgári jogiasodó és a kizárólagos vállalati munkaeszközhasználat folytán őrzési kötelezettséggel és "custodia" felelősséggel terhelt alapmunkaviszonyból indulnak ki, és ha a belső vállalkozási szerződéses kapcsolatok szorossága lazul, fokozatosan olyan vállalaton kívüli vállalkozások tartós integrációs vállalati kapcsolatává alakul át, amely már a munkajogból a polgári jog területére lép át. E folyamat egyik sajátos átmeneti tagja a munkaszövetkezeti, valamint a tagi gazdaságot integráló tagsági viszony.

Még mielőtt a szövetkezeti tagi munka és vállakozási viszony sajátosságairól beszélnénk, utalni szeretnénk arra, hogy e belső vállalkozási viszonyok rendszerét konzisztens módon a jugoslláv önigazgatás alakította ki, amelyet azonba az állami és pártirányitás elbürokratizált és kifullasztott.[29] Az 1967. évi reform során kísérletezett vele Csehszlovákia is, sőt elméleti alapját Ota Sik részletesen ki is dolgozta.[30] Mintegy másfél évtizeddel később a legliberálisabb közép-kelet-európai szocialista gazdasági rendszert képviselő Magyarországon alakultak ki a belső vállalkozási rendszerek. A kiindulási terület itt is az állam által legkevésbé ellenőrzött mezőgazdasági termelő és szakszövetkezet volt, majd innen terjedt át az állami gazdaságok, az ipari szövetkezetek és az állami vállalatok területére is. Az 1980-as évektől kezdve eme alulról kialakult rendszert a gazdaság egyes részterületeire nézve különböző szakjogszabályok és kormányrendeletek szabályozták. Az mg. tsz. törvény és végrehajtási rendelete, valamint két minisztertanácsi rendelet, melyek közül az egyik a termelő- és szolgáltató vállalatok egységeinek a dolgozó kollektíva részéről történő vállalkozásba vételéről, míg a másik a kereskedelmi-vendéglátóipari egységek szerződéses üzemeltetéséről szólt.[31] Ez utóbbiakat azonban a deregulációs bizottság hatályon kívül helyezte.

E belső vállalkozási modellt az utóbbi évek reformkommunista kelet-, közép-európai vezetése részben átvette. Ilyen munkásönigazgató belső vállalkozási rendszerek tőkés tulajdonban lévő üzemi szerveken belül is, dolgozói tulajdon részvétele mellett[32] már az 1970-es évek végétől az USA-ban, Nagy-Britanniában, Franciaországban is a gazdasági élet nem jelentéktelen területein működnek. Mindezt Magyarországon az itt kialakult belső vállalkozási rendszerekre figyelemmel, a piacgazdaságra történő teljes áttérés után is eredményesen fenn lehet tartani, mégpedig kisebb üzemi szervezeti

keretek között kiscsoportos egységek, vagy egyéni vállalkozások formájában, a több üzemet egyesítő nagyvállalatoknál az egyes üzemek dolgozó kollektívái pedig nagycsoport-vállakozásokat alakítva gazdálkodhatnának.

A nyugat-európai és a japán munkaszövetkezetekben dolgozó tagok nemcsak "de iure", hanem "de facto" nem munkavállalók, hanem kollektív vállakozások tagjai (l. a francia ipari és agrár munkaszövetkezeteket, valamint a japán mg-i tsz.eket).[33] 1968-tól a magyar ipari és mezőgazdasági munkaszövetkezeti reform ebben az irányban indult el, azonban még máig nem tudta levetkőzni azt a szovjet munkaszövetkezeti-kolhozmodellt, amelyben a tag csak formálisan vállalkozó, ténylegesen azonban a vezetőség által irányított munkavállaló. Ez nyilvánul meg abban is, hogy mind az ipari szövetkezeti, mind a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági munkaviszonyra szerkezetében még ma is ugyanolyan kollektivizált, munkáltatói utasításon nyugvó szabályok érvényesek – beleértve a fegyelmi és anyagi felelősségrevonási rendszert is –, mint amelyet a magyar Mt. tartalmaz és amelynek bírálatát már korábban megadtuk. Kivétel a gyakorlatban ez alól csupán a 30 főt meg nem haladó kisszövetkezeti, valamint az előbb bemutatott belső vállalkozási munkavégzés. Sőt e kivételek közé sorolható még az átalányelszámolásos munkaviszony, valamint az a munka is, amelyet az ipari-szolgáltató szövetkezeti szakcsoport tagjai a saját vállalkozói munkájuk mellett közösen végeznek.

Jól lelehet a kisszövetkezetekre vonatkozó jogi szabályozásba még bekerültek a már bírált hagyományos munkajogi és szövetkezeti tagi fegyelmi és kártérítési felelősség szabályai, azok alkalmazását azonban a gyakorlat mellőzi. Ehelyett valamennyi kivételként itt felsorolt munkavégzési formánál a vállalkozásra, azaz a vállalkozási eredmény szerinti díjazásra, a vállalkozási veszélyviselésre és kártérítésre vonatkozó joghatások kerülnek alkalmazásra, amit ma már a munkaügyi bírósági ítélkezés is elfogad.[34] Itt viszont egy ellentmondás áll fenn, mivel a hatályos Mt. e vállalkozási formák túlnyomó részét és azok itt említett joghatásait nem szabályozza. A jogalkotás tehát ezen a téren jelentősen lemaradt jogalkalmazástól.

Összefoglalva az eddig kifejtetteket egy változatos és sokszínű piacgazdaság munkáltatóként, illetve munkalehetőséget biztosító helyként sokféle cégtípust és üzemi formát termel ki. Ennek megfelelően a munkavégzésnek is számos változata alakul ki a gyakorlatban. Az eddig bemutatottakat absztrahálva: a gazdaság területén akár menedzseri-vállalatirányítási, akár gazdasági-pénzügyi, vagy üzemszervezési-technológiai szakértői munkáról, akár pedig effektív termelői, valamint ipari és kereskedelmi szolgáltató munkavégzésről van szó, a *a munkaviszony leglényegesebb tartalmi magjaként a polgári jogi jogügylet-típusok közül a vállalkozási* vagy a *megbízási jogviszony, legtöbbször azonban e kettő kombinációja* jelenik meg és kerül

előtérbe. Ez még akkor is fennáll, ha munkáltató és munkavállaló között létesülő olyan munkaszerződésről van szó, amelyben a munkahelyi jelenléten és a munkáltatói utasításon alapuló hagyományos bérmunka jelleg, vagyis a munkaerő bérbeadása, illetve bérbe vétele dominál. A bérleti szerződésnek a munkaerő kizsákmányolását lehetővé tevő múlt századi vonásai azonban a fejlett piacgazdaság országaiban már nem lelhetők fel, az új magyar gazdasági rendszerben viszont ez kezd jellemzővé válni. Ebben jelentősen közrehat a már említett kollektív munkajogi szabályozás, különösen az üzemi-vállalati tanácsrendszerrel egybekötött együttes döntési rendszer, valamint a dolgozói tulajdon hiánya.

Ami a munkaszövetkezeti, valamint a vállalaton belüli kollektív és egyéni tagi-dolgozói vállalkozásokat illeti, azokat is a rendszerátépítéssel elindult új magyar gazdaságpolitika háttérbe kívánja szorítani. A mai folyamatok ezzel kiélezik az ellentétet a munkáltató és a munkavállaló között. Privatizálni kell a gazdaságot, de nem az individuális farkastörvények szerint, hanem az etatista gazdaságot kell lebontani és *szociális privatizációt* kell végrehajtani. Ily módon egy szociális védelmet biztosító közjogias és egy gazdasági hatékonyságot előmozdító civiljogias munkajog a gazdasági és a munkaviszonyokban egy olyan láncolat kialakulását segítheti elő, amely elvi szinten is szorosan kapcsolódni tud a társasági joghoz és a polgári joghoz, pontosabban mindkettőnek a dogmatikájához és szabályaihoz. Vagyis az új munkajogi szabályozásnak olyannak kell lennie, amely átfogó módon rendezni tudja a munkaviszonyt a munkáltatói és a munkavállalói érdeket továbbá a kollektív munkavállalók egymás közötti társas érdekeit egyaránt biztosítva. Ennek viszont egy olyan szabályozás felel meg, amely kiemeli a munkaviszony absztrahálható közös elemeit, ugymint a munkaviszony keletkezésének és megszűnésének formáit és hatásait, a munkaidő, a pihenőidő, a szabadság, a túlmunka közös szabályait és vonásait, a munka díjazására és a munka átvételére vonatkozó alapnormákat, továbbá a munkaviszonyban mind a munkavállalót, mind pedig a munkáltatót terhelő felelősségi szabályokat. Ezt kellene hogy kövesse a munkaviszony egyes speciális típusainak (sajátosságaiknak megfelelő) rendezése, amely a legkötöttebb alkalmazotti munka-jogviszonyból kiindulva a munkaszervezeti kereteken belüli egyéni és csoportos belső vállalkozási, valamint a munkaszövetkezeti tagsági viszonyon keresztül különböző vállalati, szövetkezeti cégek által szorosan integrált, termelő, bedolgozó vagy más szolgáltató vállalkozónak az integrátorral kötött hosszútávú polgári jogi kapcsolatáig terjed.

Az ilyen hosszú távú integrációs jellegű áruforgalmi együttműködési kapcsolatok (pl. agrárszövetkezet és a termelő között) jóllehet már nem munkajoginak, hanem polgári joginak vagy társasági joginak minősülnek, a fejlett tőkés országokban azonban társadalombiztosítási szolgáltatásokra és nyug-

dijra biztosítanak jogot.[35] Ez a szabályozási modell bizonyos fokig a kötelmi jogi és a társasági jogi szabályozás rendszeréhez hasonlítana. A kötelmi jog általános részét a Ptk. rendszerében ugyanis az egyes szerződések míg a gazdasági társaságokról szóló törvényben a gazdasági társaságokra vonatkozó általános szabályokat az egyes társasági típusok követik[36]. Ezek közé kell elsősorban beilleszteni a dolgozói szociális érdekeket védő szabályokat. Ez lenne az Mt. egyik fő része, amely az u.n. *"individuális" munkajogot fogná* át. Ezzel szemben a *"kollektív" munkajogot* átfogó *második főrésznek* kellene rendezni a munkavállalói, valamint a munkáltatói érdekvédelmi és érdekegyeztető szervezetek és intézmények (szakszervezetek, vállalkozók, (gyáriparosok), kereskedők egyesülete, üzemi tanács, sztrájk, tarifa- és kollektív szerződés, munkaügyi bíróság, munkavédelmi felügyelet, stb.) szervezetét valamint működését, illetve az adott intézmény alkalmazásának a feltételeit, mozgásba hozatalát.

3. Az eddigiekből következve, a munkaviszony fogalmát tágan értelmezzük. Ennélfogva *a munkaviszonyba nemcsak a munkáltató és a munkavállaló között szerződéssel létesülő munkavégzési kapcsolat, hanem a cégen belüli vállalkozási viszonyok és a munkaszövetkezeti tagi vállkozás is beletartozik.* Ennek megfelelően az itt említettek közül bármelyik munkaviszonyról is legyen szó, annak tartalmát absztrakt és konkrét módon a munkaviszony sajátos típusának megfelelően kell meghatározni. Absztrakt módon a Mt.-ben azért, mert az egzisztenciálisan a munkaadókra, azaz munkahelyekre rászorulók végső soron egy társadalmi réteget, a bérből, fizetésből, munkadíjból élők rétegét alkotják. Az egy-egy munkahelyen dolgozókra vonatkozó, cégen belül általánosan érvényesülő munkarendet a cég munkaszervezetének megfelelően a nagyobb cégeknél a vállalati munkarend, a kisebbeknél az u.n. „házi szokás" tartalmazza. Az előbbi írott és az a társasági cégeknél, míg az utóbbi iratlan és elsősorban a kis privát egyéni családi munkahelyeken érvényesül. Indokolt, hogy e nyugat-európai modellt vegye át a magyar munkajogi szabályozást is.

Részben a nyugat-európai tapasztalatok, részben azonban a spontán módon kialakult hazai gyakorlat figyelembevételével az Mt.-ben a munkaviszony keletkezésének az aktusaként fel kellene venni a munkaszerveződésen kívül a cégen belüli egyéni és csoportvállalkozási szerződést, a cégen belüli kollektív munkavállalkozást létrehozó intern társasági szerveződést, az ilyen vállalkozásba történő tagfelvételi megállapodást, továbbá a munkaszövetkezeti tagfelvételt is. A cégen belüli csoportvállakozás, azaz quasi belső munkaszövetkezet megalakításához szükséges társasági szerződés hatályához előfeltételként a munkáltató cég hozzájárulását meg kell kívánni, továbbá azt is, hogy a részt vevő személyek vagy munkaszerződéssel, munkaszövetkezeti tagsági jogviszonnyal, vagy egyéb személyes közreműködést is igénylő tár-

sasági tagsági viszony (pl. kft. esetében) alapján a cég dolgozói is legyenek. Ezeket a szempontokat az új Mt.-ben rendezni szükséges, csakúgy mint azt is, hogy a munkaszövetkezetbe történő tagfelvételi aktus kétoldalú megállapodás alapján foglalja már magába a munkakört és az abból fakadó kölcsönös elvárásokat. Ez biztonságot jelent mind a szövetkezet, mind pedig a tag számára. Ilymódon lehet csak megszüntetni a tagok sérelmére fennállott visszáságokat, amelyek a mezőgazdasági és az ipari szövetkezetek esetében is a belépett tagok későbbi munkaköri besorolásánál jelentkeztek. Ezt figyelembe véve a belső csoport-vállalkozásokba történő tagfelvételt is hasonlóképpen volna helyes kialakítani.

A munkaviszony tartalmát jelentő tényezők közül elsődlegesen a *munkaköri feladatmeghatározást* kell kiemelni. Ezt a fejlett polgári államokban a munkaszerződéskötési gyakorlat nem írja körül, mivel a munkakör betöltéséhez szükséges képesítésből, vagy az adott munkavégzéssel összefüggő szakiskolázottságból, valamint szakmai és más munkagyakorlatból megállapítható, hogy mit vár el a felvett munkavállalótól a munkáltató.[38] Munkaköri és szakmai leírások jogszabályi kiadására, csakúgy mint ilyenekre munkaszerződésben utalni éppezért felesleges. Az állami vállalati és a szövetkezeti szférában korábban alkalmazott e gyakorlatról a liberalizálódó magyar foglalkoztatási gyakorlat már kezd leszokni. Ez vonatkozik a szövetkezeti tagi munkavégzés, valamint a cégkeretek közötti belső vállalkozások szakmai munkakövetelményeinek a meghatározására is. A Mt. újraszabályozása során minderre figyelemmel kell majd lenni. Itt tehát egységes megoldási módozatokról és szemléletről van szó.

Más a helyzet a munka *díjazásának*, a végzett munka mérésének, azaz a munka eredményértékelésének, valamint a *pihenőidő, a túlmunka, a túlmunkatérítés, a munkaszüneti nap*, valamint a *szabadság* rendezésénél. A munkaviszony e tartalmi elemeinek a szabályozása bizonyos fokig másként jelentkezik. A hagyományos munkaviszonynál a munkabér akkor is előre meghatározott, ha teljesítménykövetelményekhez van kötve. A teljesítménykövetelmények ugyanis előre meghatározottak. Ezen kívül a hagyományos munkaviszony esetében a munkaidőt, a túlmunkát és annak kompenzálását szintén a munkaszerződésben előre rögzítik. A túlmunka, a teljesítményelvhez kötött munkadíjazás és a rugalmas munkaidőmeghatározás a gazdasági élet direkt módon eredményorientált munkaviszonyainak a sajátossága. Nem így a hivatali jellegű munkaviszony, valamint a gazdasági életnek csak indirekt módon nyereségcentrikus munkaviszonyai, továbbá az egyes kisegítő munkák esetében, ahol a fix munkabérezés és az egzakt munkaidőmeghatározás a meghatározott időn át jelenléthez kötött munkavégzéshez fűződő igényt fejez ki. A munkaviszony e formájánál jelenik meg legerőteljesebben a munkáltatói maximalizmus, a másik oldalon pedig a munkavállalói mini-

malizmus, mert a munkáltató a leghatékonyabb munkaerőkihasználásban, a munkavállaló pedig éppen ellenkezőleg a munkaerejével való takarékoskodásban érdekelt, *itt szükséges, hogy a munkajogi szabályozás koncentráltan beavatkozzon a felek által történő munkaviszonyrendezésbe.* Erre részben a munkavállalónak a munkáltatóval szembeni egzisztenciális kiszolgáltatott helyzete ad okot, részben pedig az, hogy a jogos munkavállalói érdekeket is biztosítani kell a nemzetgazdaság egyensúlyát is veszélybe hozható indokolatlan és irreális olyan munkavállalói követelésekkel szemben, amelyek szervezett formában is jelentkeznek.

A jognak ebben az érdekszembenállásban az indokolt érdekvédelmet kell biztosítania, egyúttal pedig azt az intézményrendszert kell felállítania ami ezt az érdekvédelmet és az érdekkompromisszumot biztosítja. Az indokolt érdekvédelem szükségessé teszi a munkaidő meghatározását és a megfelelő a pihenőidő, valamint a munkaszüneti nap biztosítását, továbbá a végzett munkával arányos bérfizetést, a többletmunka és a túlmunka pénzbeli vagy más módon történő kompenzálását. Ugyanúgy igen fontos a munka- és a gazdasági hatékonyságra, valamint a családi, társadalmi életre is kiható jó *munkahelyi közérzet* alanyi és tárgyi oldalainak jogi eszközökkel történő biztosítása, ami a megfelelő munkatársi és főnőki kapcsolatrendszerben, továbbá az egészséges és biztonságos munkahelyi környezetben ölt testet. Mindezt a munkaerő stabilizálásához, a szociális biztonsághoz és a jó társadalmi közérzethez fűződő érdek igényli. E kritériumok megvalósulásának alapkövetelményeit jogi eszközökkel az Mt.-ben biztosítani kell. Ez a nyugat-európai munkajogokhoz hasonlóan [39] eddig is fenn állott a magyar Mt.-ben.

A magyar munkajogi szabályozás azonban e követelményrendszert mechanikusan és mereven átvitte a szövetkezeti tagi munkaviszonyra és a belső vállalkozási rendszerekre is. Egy nem etatizált jellegű valódi szövetkezeti és belső vállalkozási rendszerben a vállalkozónak is érdeke, hogy rugalmas munkaidőben, arányosan nem honorált túlmunkával, pihenőideje vagy szabadsága egy részének feláldozásával vagy felaprózásával dolgozzon a nagyobb vállalkozói nyereség érdekében. Ezt az új Mt.-nek akceptálnia kell.[40]. Ebből a szempontból merevnek ítéljük azt az osztrák megoldást, amely – ellentétben a német munkajoggal – tiltja a szabadság pénzbeli megváltását.[41] Össztársadalmi érdekből azonban vannak olyan minimumkövetelmények, amelyek betartására minden munkavégzőt és munkahelyet rá kell szorítani, bármilyen autonóm vállakozásról is legyen szó. Ilyen alapvető követelmény, hogy a két munkanapi munkavégzés között minimálisan tíz óra pihenőidő biztosítva legyen. Busz-, kamion-, és tehergépkocsi vezetők, valamint más felelősségteljes munkát végzők túlhajtása okozott már komoly katasztrófákat tudatkihagyás miatt.

E minimális követelményrendszeren túl lehetőséget kell biztosítani, hogy a munkát végzőkkel *személy szerint megegyezve* el lehessen térni az érdekeiket védő itt említett garanciáktól a munkaszövetkezeti és a belső vállalkozási szférában. A személy szerinti megegyezés annyit jelent, hogy az esetben is, ha a többség - pl. olyan szövetkezeti alapszabályi, közgyűlési, vagy belső csoportvállalkozási határozatot hoz, amely korlátozza e jogokat, az e határozattal szemben tiltakozókkal szemben nem lehet retorzióval (tagkizárás, vállalkozásból való kizárás) élni, hanem részükre a törvényben biztosított jogukat korlátozás nélkül meg kell adni.

Ami az intézményi garanciákat illeti: *szükségesnek tartjuk a nyugati országok üzemi, vállalati alkotmánytörvényeinek átvételét*, főként pedig egyfelől az üzemi-vállalati tanácsrendszer, másfelől pedig a részvénytársasági felügyelőbizottságokban - döntési jogkörrel - a munkavállalói képviselet bevezetését. E téren a minta legtökéletesebben kifejlesztett nyugatnémet üzemi tanácsrendszer, a tőke és a munka paritásos képviseletét és együttes döntési rendszerét kialakító részvénytársasági felügyelőbizottsági rendszer lehetne. Ennek megfelelően az üzemi tanácsnak kizárólagos döntési jogot kellene biztosítani a munkahely tárgyi körülményeinek kialakítása, úgymint a gépek és berendezések, tisztálkodási-, munkaegészségügyi, valamint balesetvédelmi és óvóintézkedések megtétele tekintetében. Ezen felül az üzemi vezető kinevezése, az üzembe történő dolgozófelvétel és az üzemben dolgozó elbocsájtása, valamint az üzembezárás vonatkozásában pedig az üzemi tanácsot egyetértési, hozzájárulás joggal kellene felruházni. Minthogy a belső vállalkozói rendszereknél az egyes üzemek maguk választotta vezetővel autonóm vállalkozások, az ilyen üzemeknél maga az üzem gyakorolja az üzemi tanács jogait. Ezt is az Mt.-ben ki kellene mondani.

Miként a munkáltatói üzemi vezetés párhuzamos munkavállalói partnere az *üzemi tanács*, ugyanígy a vállalati vezetés hasonló partnere a *vállalati tanács*.[42] Ezt az összes állami vállalati típusnál szükséges lenne bevezetni. A magyar részvénytársaságnál, közös vállalatnál, egyesülésnél és az olyan kft.-éknél, amelyekben a GT. szerint kötelezően felügyelőbizottságnak kell működnie, szükségesnek tartjuk, hogy e társas cégek felügyelőbizottságai a tőke és a munka paritásos képviselete szerinti összetételben alakuljanak, ahol a társasági tagok és a munkavállalókat képviselők egyenlő arányú szavazata esetén mindkét oldaltól független és ezért pártatlan felügyelőbizottsági elnök szavazata dönt, aki szavazategyenlőség kivételével a határozathozatalban nem vesz részt[43].

A fejlett tőkés államokban a munkavállalók, de a munkáltatók részére is további intézményi garanciákat jelentenek a munkaadók és a szakszervezetek országos, valamint regionális szervei által országos vagy regionális kihatással általában évenként megkötésre kerülő tarifaszerződések, melyek figyelem-

bevétele minden munkahelyre nézve kötelező. Az egyes vállalatok dolgozóit képviselő üzemi-vállalati szakszervezet és a vállalati-üzemi vezetés között létesülő olyan kollektív szerződések kötésére, amelyek a miénkhez hasonlítanak, csak akkor kerül sor, ha vagy a munkaadó nem tagja a munkaadói szövetségnek, vagy pedig a munkavállalókat tömörítő szakszervezet nem tagja a szakszervezetek szövetségének, illetve a vállalat dolgozóit egy szakszervezet sem fogja át.[45] Itt kell megjegyezni, hogy a nyugat-európai államokban is fennáll a szakszervezetek részéről a pozícióféltés az üzemi tanácsokkal szemben. Nálunk ez hatványozottabb módon jelentkezik, ami kitűnik abból, hogy a hivatalos szakszervezetek és a Szakszervezetek Országos Szövetsége teljesen bizalmatlanul kezelik az újra szerveződő munkástanácsokat.[46] Ugyanakkor álláspontunk szerint a munkástanácsokból kellene kifejleszteni az egységes üzemi tanácsrendszerhálózatot, amit tételesjogilag is szentesíteni, megerősíteni kellene. A német és az osztrák joghoz hasonlóan nálunk is ki kellene mondani, hogy a 100 vagy 200 főt foglalkoztató üzemekben az üzemi tanács (munkástanács) felállítása kötelező, tagjait és elnökét pedig az üzemi kollektíva titkos szavazással választja meg. A szakszervezetek és az üzemi tanácsok munkamegosztáson nyugvó mûködése társadalmilag hasznos módon megvalósítható. Az üzemi és a vállalati tanács, valamint a felügyelőbizottságban fennálló dolgozói képviselet egy adott üzem és egy vállalat szervezeti keretei között jelent csak dolgozói érdekvédelmet, míg a szakszervezet ennél szélesebb szakmai és rétegköröket tud erőteljesebb társadalmi kihatással megmozgatni. Éppen ezért a vállalati és a szakmai, valamint a munkavállalók rétegeire kiható kollektív szerződések megkötése és betartásuk ellenőrzése szakszervezeti feladat kell hogy legyen. Ugyanez a helyzet egy egész vállalat, vagy több vállalat, esetleg egy egész gazdasági ágazat munkavállalóit, dolgozóit mozgósító munkabeszüntetés megszervezésénél is. Ezzel kapcsolatosan kell megjegyezni, hogy az 1989. évi VII. törvénnyel hazánkban meghonosított igen korlátozott és retorziós jellegű jogkövetkezményekkel teletűzdelt sztrájkjogot jelentősen szélesítve a nemzetközileg kialakult szabályozáshoz szükséges igazitani. Ez azt jelenti, hogy a sztrájkjog lehetőségét nemcsak a már szerzett jogok elvételének az esetérekell retorziómentesen biztosítani, hanem el kell ismerni a munkavállalói jogok szélesítésének eszközeként is. Ebből következik az is, hogy el kell törölni a sztrájk jogellenessé és büntethetővé nyilvánításának jelenlegi megfoghatatlan és bármikor elővehető lehetőségét.[47]

4. Utolsó témakörként a *munkaviszony-megszűnés* és a munkaviszonyból eredő kölcsönös *felelősség* problémakörével kívánunk foglalkozni. Abból indulunk ki, hogy a munkaviszony kétoldalú és társasági (belső vállalkozási) szerződés formáját - éppenúgy mint a munkaszövetkezeti tagsági viszonyt - megfelelő határidőt adva fel lehet mondani a tartós szerződésekre, jogvi-

szonyukra vonatkozó jogi megoldásokhoz hasonlóan. Erre sor kerülhet mind a munkaadó, illetve a munkahely, mind pedig a munkavállaló részéről beálló objektív, vagy szubjektív körülmények megváltozása miatt. Az utóbbinál különösen jelentős a felek egyike vagy másika részéről egymás irányában jelentkező bizalom megrendülése, bizalomvesztés. Ugyanez a helyzet akkor is, ha akár neki felróhatóan, akár pedig készségeinél, vagy más, fel nem sorolható okok folytán alkalmatlan, vagy válik alkalmatlanná a munkavállaló a munkaszerződésben, belső vállalkozási szerveződésben, vagy a tagfelvételnél vállalt munka elátására. Ezekben az esetekben a munkaadó cég, a belső vállalkozó egység vagy a szövetkezet (kft.) felmondási idővel felmondhatja a munkaviszonyt, a belső vállalkozási vagy a tagsági munkaviszonyt. Ugyancsak hasonló módon, felmondási idő beiktatásával mondhatja fel a munkavállalló is a munkaszerződést.

A munkáltató részéről történő felmondás esetén a felmondási idő hossza a szolgálati idő nagyságától, és a munkakör jelentőségétől függően időarányosan növekszik. Ha viszont a munkavállaló mond fel, a felmondási idő csak a munkakör jelentősége arányában növekedhet. Ez a megoldás mindkét fél érdekeit tekintetbe veszi. A dolgozónak a felmondási időre vagy annak egy részére történő felmentése és az alap felmondási időnek a szolgálati érdektől függő meghosszabbítása, valamint az esetleges végkielégítés – ami a munkaszerződés megkötése során kiköthető – a dolgozó egzisztenciális biztonságát, míg a munkakör jelentőségétől függő hosszabb felmondási idő a munkáltató érdekét is szolgálja, amely megkönnyíti az új személy beállításával kapcsolatos nehézségek áthidalását. A nyugat-európai államokhoz hasonlóan[48] a magyar Mt. is ekként szabályoz.[49] A szövetkezeti tagsági munkaviszony esetében is hasonló szabályozás érvényesül.[50] Nem terjed ki azonban ez a szabályozás a belső vállalkozásokra, noha a gyakorlat már évek óta eszerint alakul. Éppen ezért az új magyar Mt.-ben e szabályozásnak általános érvényűvé kell válnia.

A nyugat-európai jogok a munkaviszony – éppen úgy mint a társasági tagsági viszony – rendes felmondása mellett a munkaszerződésbe vagy a társasági szerveződésbe illetve az alapszabályba foglalt kötelezettségek súlyos megsértése esetére ismerik az azonnali hatályú felmondást is. Ez ugyancsak kölcsönös.[51] A magyar Mt. és a munkaszövetkezeti törvények ezzel szemben csak a munkáltató súlyos szerződésszegésének egyes eseteire biztosítják az azonnali hatályú felmondást, míg a munkavállalót ilyenkor a munkáltató fegyelmi úton jogosult elbocsájtani, illetőleg szövetkezeti tagsági viszonyát kizárással megszüntetni - amit a nyugat-európai jogokban teljesen elképzelhetetlen módon - nálunk "munkajogi priusz" kísér. Mind ezt, mind pedig a munkaviszony fegyelmi úton történő megszüntetésének itt leírt módját, sőt az egész *fegyelmi büntetési rendszert* haladéktalanul *ki kell iktatni* a

magyar Mt. reformja során. Helyette a *két irányban is fennálló azonnali hatályú felmondást szükséges beiktatni.*

Érdemes azt is megemlíteni még, hogy mind a nyugat-európai kontinentális jogok, mint pedig az angolszász jog, a dolgozó terhére történő rendes és azonnali hatályú rendes felmondásnál megkívánják, hogy az előbbinek igazolható módon nyomós, az utóbbinak pedig igen komoly, azaz igen súlyos oka legyen. E két kritériumot a munkaügyi bíróságok különös súllyal vizsgálják.[52] Ez is egy olyan norma, amely az új magyar Mt.-be átvételre kívánkozik. A nyomós komoly és igen súlyos okok mögött meghúzódó konkrét tartalmat a munkaügyi bírósági gyakorlat majd kialakítja.

A munkavégzés során a *dolgozót ért károkért* a munkáltatót, illetve munkahelyet biztosító céget a magyar Mt. a nyugat-európai jogokhoz hasonlóan lényegében a veszélyes üzemi felelősség kiterjesztésével a fokozott veszélyviselés polgári jogi szabályozása szerint rendezi.[53] Mind az említett külföldi jogok, mind a magyar Mt. is ezt a megoldást helytállóan azzal indokolja, hogy a munkáltató szervezi a munkát, és az ő feladata ilymódon a kármegelőzés is.[54] Ez a megoldás azonban az autonóm belső vállalkozó egységszervezetek esetében már problematikus, mivel vállalkozásukon belül ők maguk szervezik meg a saját munkájukat. Éppen ezért, ha a vállalkozás valamelyik tagját éri olyan kár, amelyért a vállalat felel, mindenképpen a felelősséget - legalább is részben - legálisan is át kell, hogy háríthassa a vállalkozó szervezetre. Ha pedig maga a vállalkozó szervezet egyszemélyes vállalkozóból áll - minthogy belső vállalkozása túlnyomó részét ő maga szervezi - az őt ért kár egy részét ugyancsak kármegosztás alapján a "casus nocet dominus" elve szerint neki kell viselnie. Egy ilyen szabályozással kellene kiegészíteni a Mt.-ben a munkavállalói anyagi felelősség szabályait.

A munkavállalóknak, pontosabban a munkavégzőknek a cégükkel szemben fennálló anyagi felelősségi, kártérítési szabályait is a hatályos Mt. - ellentétben a nyugat-európai munkajoggal - komplikáltan és sem reparációt, sem prevenciót egyáltalán nem biztosító módon szabályozza. Szinte a dolgozói könnyelműségre ösztönöz az, hogy csak a szándékos károkozás esetén áll fenn a tényleges kárig terjedő reparáció, míg a gondatlan károkozás valamennyi esetére a tételesjog már előre garantálja (Mt. és munkaszövetkezeti törvények)[55], hogy a kártérítés nem terjed túl a havi jövedelem bizonyos százalékán. Sőt további enyhítés az, hogy a munkáltatónak, illetve a munkahelynek kell a dolgozó vétkességét és ezen belül annak súlyosabb formáját bizonyítani (szándékosságot), ami a gyakorlatban igen nehéz. Sokkal könnyebben tudja a károkozó kimenteni, exculpálni magát. Ennek a megoldásnak az elméleti alapját a magyar jogtudomány abban látja, hogy a munkavégzés során a dolgozó oldaláról nagy a károkozási veszélyhelyzet a hosszan tartó munkavégzés során spontán módon beállható figyelemlankadás

miatt. Ezen kívül a munkáltató van abban a helyzetben, hogy a munkavégzés során bekövetkezhető veszélyforrásokat jó munkaszervezéssel kiküszöbölje.[56] A nyugat-európai munkajogelmélet ezeket az indokokat szintén elfogadja, de a kártérítés mérséklését a bírói gyakorlatra bízza, a kárt okozó dolgozót pedig nem menti fel a vétkességkimentés terhe alól.[57]

Ennek alapul vételével a nyugat-európai munkajogokban elvben az elmaradt hasznot is magába foglaló teljes reparáció elve, tehát a kártérítés általános szabályrendszere érvényesül. Az esetben viszont, ha a dolgozó vétkességének enyhébb fokát tudja bizonyítani, vétkességi fokának enyhülése arányában nagyobb vagy kisebb részben, esetleg teljesen is mentesül a kártérítés alól. A német és az osztrák jogban pl. a súlyosabb gondatlanság (culpa gravior) esetében is jelentős mérséklésre kerülhet sor, míg az enyhe gondatlanság (culpa levis) esetén a munkaügyi ítélkezési gyakorlat általában mentesíti a dolgozót a kártérítés alól. Ugyanígy jár el az angol munkaügyi bírói gyakorlat is.[58]. Az ilyen ügyek azonban viszonylag ritkán kerülnek a bíróság elé, mivel már a munkaadók sem igényelnek a culpa gravioron alul kártérítést, vagy csak igen korlátozott mértékben.[59] Legtöbbször ugyanis biztosítást kötnek az ilyen károk megtérítésére. [60]

Ugy véljük, hogy a magyar Mt.-nek is ezen az úton kellene haladnia a dolgozókat terhelő kártérítési felelősség szabályozásánál, már csak azért is, mert a belső vállalkozási rendszereknél először a bírói gyakorlat által is szentesített[61] jogkövetés is ezt a megoldást alakította ki, amit később a belső vállalkozásokat rendező jogszabályok is elismertek.[61] Ez a megoldás felel meg a vállalkozási és a megbízási tartalmú munkaviszony kárfelelősségi szempontjainak is.

Az u.n. *kizárólagos őrzésbe* adott eszközök és pénzek tekintetében a magyar jogban is főszabályként a "custodia felelősség" érvényesül, ami a hiányért való teljes felelősséget jelenti. Kimentésre a pénz, illetve más vagyon kezelőjének csak akkor van lehetősége, ha bizonyítja, hogy a hiány rajta kívűl álló okból következett be, vagyis, ha a hiány oka ismertté válik és azért ő felelőssé nem tehető.[62] A raktárkezelők és a kereskedelmi dolgozók hiányfelelőssége azonban speciális jogszabályok alapján többműszakos egységek esetében egy havi átlagjövedelem erejéig volt korlátozva.[63] Minthogy e speciális jogszabályokat a deregulációról szóló 88/1990(IV.30.) Mt. rendelet hatályon kívül helyezte, így reájuk a teljes hiány értékéig terjedő általános custodia felelősség vonatkozik. A mai helyzetben azonban az egység valamennyi tagját, illetve az egységen belül valamennyi váltótagot, illetőleg váltócsoportot és azok tagjait egyetemes felelősség terheli. Megítélésünk szerint ez méltánytalan. Az egyetemes felelősséget a korábbi elveknek megfelelően az együttes és osztott hiányfelelősségel lenne szükséges felváltani. Ugyanígy

továbbra is indokolt fenntartani a több dolgozó által gondatlanul okozott károk esetén is az együttes, de osztott kárfelelősséget.

5. Befejezésül csupán arra kívánunk utalni, hogy bár vezérfonalként végighúzódott a munkajognak elsősorban a polgári joggal, másodsorban pedig a közigazgatási-közjoggal való párhuzamban állítása, a *munkaügyi eljárás és bíráskodás* mégis annyira speciálisan munkajogi, hogy a munkaügyi bíráskodás és annak szervezete a nemzetközileg általánossá vált gyakorlatnak megfelelően fenntartandó.

Az ezt megelőző és az Mt. által kötelezően lefolytatandó cégkeretek közötti *munkaügyi döntőbizottsági eljárás* azonban sérti a felek egyenjogúságának az elvét. Ez a pártállam koncepciójának megfelelő közhivatalnokokra vonatkozó szolgálati eljárásnak a gazdaság területére is történt kiterjesztésének maradványa, ami sürgősen felszámolandó. A szövetkezeti jog 1988-ban megindult újrakodifikálási munkálatainál már ez az elv jutott érvényre.[64]

Jegyzetek

1. Ezt a hiányt részletesen kimutattam "A munkavégzés és a dolgozói érdekvédelem szabályozása a vállalatoknál és a szövetkezeteknél" c. munkámban. MTA. Államtudományok Kutatása c. Tud. Kut. Főirány Programiroda Kiadása. Bp., 1987. II. rész.
A Munka Törvénykönyvének (Mt.) 1988. dec. 31-ki módosításra igen szűk körűen bevezette a munkanélküli segélyt és a sztrájkjogot. Kritikáját l. Tatár I. - Kenderes Gy. - Prugberger T.: Jogszabály-kriticizmus. Jelző, 1989. 2. sz.
2. P. Elias - B. Napier – P. Wallington: Labour Law. London, 1980.; R. Benedictus - B. Bercusson: Labour Law Cases and Materials. London, 1987. Sweet and Maxwell.; T. Mayer-Maly: Individualarbeitsrecht. Springer, Wien, New York, 1988. kül. 22-23. o.; Magyarul megjelent források: Kalló Á.: A munkajog Angliában. B.W. Napier előadásának ismertetése. Prugberger T. - Rácz Z. - Tatár I.: A munkavállaló anyagi felelősségének szabályozása egyes nyugat-európai országokban. T. Mayer-Maly előadásának ism.; Prugberger T.-Kenderes Gy. - Rácz Z.: A munkáltató felelőssége a munkavállalót munkavégzése során ért károkért. M. Beck Mananganetta előadásának ism. Valamennyi in: Prugberger T. - Novotni Z.: Gazdasági jogi előadások a miskolci Jogi Karon. Jogtudományi Közlöny, 1990. 4. sz.
3. Fieczere L. - Trocsányi L.: A dolgozók részvétele a vállalatok igazgatásában. MTA. Állam- és Jogtudományi Intézet kiadványa, Bp., 1966. - Prugberger T.: 1. sz. jegyzetben hiv. mű, III. rész. Megjegyzendő, hogy a többszörösen módositott 1967. II. tv., vagyis a hatályos magyar Mt. II. része a 10/A-tól a 17. paragrafusokban

a dolgozók vállalati irányitásban való részvételét egész soványan és csak a szakszervezetekre korlátozva szabályozza.

4. T. Mayer-Maly: I.m. 7-18. o.; R. Strasser: Kollektives Arbeitsrecht. Manzsche, Wien, 1984.; Floretta, Strasser: Die kollektiven Mächte im Arbeietsleben. Wien, 1963.; Reform der Betriebsverfassung. (Erläuterungen, Gezetze, Wahlordmung. Herausg. Der Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung.; P. Rosanvallon: L age de l'autogestion. Éditions du Seuil, 1976.; R. Benedictus - B. Bercusson: I.m. 12. és 13. fejezet.

5. Vö. P. Koch: Auswirkung des Betriebsinhaberwechsels auf Arbeitsnehmer im englischen und deutschen Recht. Recht der Internationalen Wirtschaft. 1984. évf. 592-599. o.; T. Mayer-Maly: I.m. 7., 40-44., 60-69., 75-154. o.; R. Benedictus - B. Bercusson: I.m. 270-280. o.

6. Vö. a 4. sz. jegyzettel, továbbá: Fragen des Konsernsrechts. Zeitschrift für Unternehmens- und Gesellschaftsrecht. 1984. é. 351-595. o. (Königstein/Taunus: 1984. jan. 21. Symposium anyagát tartalmazó különszám.; G. Etzel: Die Entwicklung des Arbeitsrechts im Jahre 1983. Neue Juristiche Wochenschrift, 1984./. 2551-2560. o.; S. Andriani: Referendum sulla scala mobile: un occassione per combiare la politica economica. Democrazia e diritto. 1984.é. 5-8.o.; P. Schwerdtner: Die Klassische Entscheidung. Teilnahme am rechtsmässigen Streik als Vertragsbruch? Juristische Ausbildung. 1985. é. 19-25. o.

7. Minderről 1988-tól Magyarország majd pedig az összes kelet-európai és közép-kelet-európai ország egyre bővebb információt szolgáltat. Figyelmet érdemel azonban a magyar Mt.V. 15. paragrafusának végrehajtásához kapcsolt 17/1979. (XII.1.) MüM.sz. rendelet, mely ezen kényszermunkaidőszakokat egészen az 1989. évi hatályon kivül helyezésig nem engedte a munkaviszonyként eltöltött időbe beszámítani.

8. Lásd a hatályos magyar Mt.-t és az 1. sz. jegyzetben hiv. azt kritizáló irodalmat.

9. Vö. 1988. VI. tv. 13.paragrafus (1). bek. 210 paragrafus (2). bek. és 292. paragrafus valamint 293. paragrafus (2). bek.-vel.

10. Szamuely L.: Ipari demokrácia Nyugat-Európában: következtetések és kérdőjelek. Valóság, 1979. 6. sz.

11. Konkrétan tapasztaltuk a szombathelyi "Styl" Textilvállalatnál. 1990. június.

12. E nézet részletes kifejtését lásd az 1. sz. alatti jegyzetben hiv. munkámban. 17-18. o.; a javasolt megkülönböztetés és elkülönítés a nyugat-európai munkajogokban mindenütt fennáll. V. ö. T. Mayer-Maly: Hiv. mű 45-50. o.(45-46. oldalon utalás az NSZK., francia, a belga és az olasz megkülönböztetésekre). Ausztriában az ABGB. alapján kialakult munkajog mellett külön "Angestelltegesetz (BGBL. 1921/292.) vonatkozik a közszolgálatra és igen lényeges a jogi rendezésben is az "Angestellte" és az "Arbeiter" közötti megkülönböztetés az NSZK-ban, Belgiumban, Franciaországban és Olaszországban is.

13. Tomandl : Wesensmerkmale des Arbeitsvertrages. Wien, 1971. - Mayer-Maly: 28-31. és 69-72. o.

14. Mayer-Maly: 37-38. o.

15. Uo.
16. Mayer-Maly: 38.o. - Th. Raiser: Das Unternehmen als Organisation. Wien, 1969.
17. Mayer-Maly: 33-34. o.; Kastner: Grundriss des österrechischen Gesellschaftsrecht. Machne, Wien, 1984.; Fuhrmann: Der Arbeitnehmer als Gesellschaftler. 1982. (NSZK viszonylatban).
18. U.o.
19. Mayer-Maly: 71. és 106-108. o.
20. Mayer-Maly: 106-112. o.
21. Mayer-Maly: 108-111. o.
22. Uo.
23. Vö. NSZK 1965. IX. 6-án kiadott Résztörvényének 88. paragrafusával.
24. 1988. é. VI. tv. 200. és 290. paragrarafus.
25. Mt. 34. paragrafus (2.). bek. és Mt. V. 35. paragrafus (2)-(3). és (5). bekezdései csak a fegyelmi büntetésben részesülésről, a személyzeti munkáról szólt. Az 1989-ben hatályon kivül helyezett 1019/1974.(V.2.) Mt. sz. hat. szerint pedig mindenről. V.ö.: A Munka Törvénykönyve Kommentárja. Közg. és Jogi K.Kiadó, Bp., 1978. 50. o.
26. Mayer-Maly: 60. és 111. o.
27. Mt.V. 73. paragrafus (3). és (4). bek.
28. H. Roggeman: Das Modell der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien. Europäische Verlagsantalt. Revija, 1970. - Trocsányi L.: A munkaviszony a legújabb jugoszláv jogfejlődésben. Állam és Jogtudomány. XXI. kötet, 2. sz. - A társuli munkáról szóló 1976. évi törvény, Küldöttek Hiradója, a JSZSZK és VSZAT képviselőházának Közlönye. 1976. ápr. 17. sz.
29. Soós K.: A gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa. Medvetánc, 1981. 2. sz.
30. Mayer-Maly: 30. o.
31. 30/1981. (IX.14.) MT. sz. 24/1981 (IX.14.) PM-MüM. sz. rendelet a vállalatok és szövetkezetek egyes kereskedelmi és vendéglátóipari részlegeinek szerződéses üzemeltetéséről, 26/1981. (IX.29.) PM-MüM. sz. rendelet a szövetkezetek egyes részlegeinek átalányelszámolásos rendszerben való üzemeltetéséről; továbbá a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. é. II. tv. 1988.III. tv.-el mód. és kiegészített 60. paragrafus (2). és (3). bek. továbbá a 7/1977. (III. 12.) MT. sz. rendeletnek a 60/1989. (VI.27.) MT. sz. rendelettel kiegészített 76/A-G. paragrafusáig.
32. K. Zehetner: Eine Genossenschaft expandiert. Selbstverwaltene Betriebe in Frankreich. Mitbestimmung. 1-4/1981. 10.Jahrgang.; Makó Cs.: A munkástulajdon; Forradalmi újítás vagy zsákutca? Figyelő, 1988. júl. 7.sz. 5. old.; Makó Cs: A munkástulajdon dilemmái. Gazdaság, 1989. 1. sz. 76-93. o.
33. Tellér Gy.: A munkásszövetkezetek másfél évszázada Franciaországban. In.: Szövetkezeti Kutató Intézet Évkönyve, 1977. Közg. és Jogi K. Kiadó, Bp., 1977.é

I. Stanek: Die Landwirtschaft in Ost und West. Verlag Umler. Stuttgart, 1973. 43-47. és 53-57. o.
34. Prugberger T.: A belső vagyoni és vállalkozási jogviszonyok az önkormányzati jellegű vállalatoknál. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények, 206. sorsz. Bp., 1988. 134-136. o.
35. Stanek II. Teil
36. Lásd az 1959. é. IV. tv.-el kiadott és többszörösen mód. Ptk. I. és III. címét, valamint a Gazdasági Társaságokról szóló 1988. é. VI. tv. I. és II. részét.
37. Mayer-Maly: 18-20. o.; R. Benedictus/B. Bercusoni 41-100 és 463-473. o.
38. Mayer-Maly: 60-68. o.; R. Benedictus/B. Bercusson: 41-100. és 463-473. o.
39. Mayer-Maly: 147-154. o.; R. Benedictus/B. Bercusson: 100-106. és 106-151.
40. A jelenlegi magyar Mt. 42. paragrafus (3.) bek. a szabadság pénzbeli megváltását korábban tiltotta, az 1981.é. 32. tvr. 1. paragrafusa azonban e tiltást hatályon kívül helyezte. Ennélfogva - bár nincs kimondva, a szabadság pénzben megváltható a mg.-i termelőszövetkezetekről szóló tv. végrehajtásáról szóló 12/1977. (III. 12.) MÉM. sz. rendelet 31. paragrafus (4.) bek.-e tiltotta a tagoknak járó szabadság megváltását, ugyanez szakasznak a 7/1988. (VI.10) MÉM. rendelettel módosított szövege már kifejezetten engedélyezi.
41. Mayer-Maly: 148. o.
42. Reform der Betriebsverfassung (Erläuterungen, Gesetz, Wahlordung). Herausg. Der Bundesminister für Arbeit und Sozialordung. 2. Teil. 4-6. 56-67.
43. NSZK Munkavállalói döntésbeleszólási Törvény (Mitbestimmungsgesetz - 1976. május 4. BGBL. 1153. o.) 29. paragrafus. In.: Törvények a kereskedelmi társaságokról az NSZK-ban. Ig.Min. Tud. és Táj. Főoszt. Kiadó, 24. kötet. (Szerk.: Sieber E.) Bp. 1987. 544. o.
44. Reform der Betriebsverfassung I. Teil 3. S.34.; Strasser: Kollektives Arbeitsrecht. 78, 106-107.o.é R. Benedictus/B. Bercusson: 459-518. o.
45. L. előző jegyzetet (Megjegyezzük, hogy az NSZK-ban ilyen kollektiv szerződésekre Schleswig-Holstein tartományban kerül sor. Adatközlő: Harold Brust a Tartományi Szociális Hivatal volt munkatársa).
46. Vö. Népszava, 1990. jun. 16. számában a munkástanácsokról szóló riporttal.
47. 1989. é. VII. tv.
48. Mayer-Maly, 168-170.o.; Felmondási idő: R. Benedictus/B. Bercosson: 300-309., 313-316. és 404-405. o.
49. Mt. 27. paragrafus és Mt. V. 25-26. paragrafus.
50. Mg-i tsz.-ekről szóló 1967. é. III. tv. 12. paragrafusa és a végrehajtásánál szóló 7/1977. (III. 12.) MT. sz. rendelet 13. paragrafusa.
51. Mayer-Maly: 165-181. és 186-205. o.
52. Mayer-Maly: fent hiv. hely.; R. Benedictus/B. Bercusson: 404-405. és 522-567. o.; B. Napier: Előadás a Miskolci Egyetem Állam és Jogi Karán, 1988. március 16. Ism.: Kaló Á. 2. sz jegyzetben hiv. hely.
53. Mt. 62. paragrafusa és Mt. V. 83. paragrafusa, továbbá 26/1980. (XII.20.) MüM. sz. rendelet

54. Eörsi Gy.: Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében. Közg. és Jogi Kiadó, Bp., 1962. 150-151. o.; Nagy L.: A kártérítés csökkentése a dolgozók anyagi felelőssége esetén. Jogtud. Közl. 1964.; Hegedüs I.:A termelőszövezetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Közg. és Jogi K. Kiadó, Bp., 1973. 298-299. o.; Nagy L.: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért. Közg. és Jogi K. Kiadó, Bp., 1964. 333. o. köv.o.
55. Vö.: Mt. 57. paragrafus, és Mt.V. 80 paragrafusaival.
56. Vö. 54. sz. jegyzettel
57. Mayer-Maly: 81-89. o. A munkavállalló anyagi felelősségének szabályozása egyes nyugat-európai országokban. (Mayer-Maly előadása, ism.: Prugberger-Rácz-Tatár) In.: Prugberger-Novotni: Gazdasági jogi előadások a miskolci Jogi Karon. Jogt. Közl. 1990. é. 4. sz. 235. o.
58. Lásd az előző jegyzetet.
59. Lásd az előző jegyzetet.
60. Mayer-Maly: 85-86. o.
61. Vö. a 31. és 34. sz. jegyzettel.
61/a. Vö. 31. sz. jegyzettel.
62. Vö.: Mt. 58. paragrafusa a 18/1970. (VI.4.) Korm.sz. rendelettel (raktári dolgozók leltárhiányfelelőssége) és az 50/1985 (XI.6.) Mt. sz. rendelettel (kereskedelmi dolgozók lelt.hiányfel.)
63. 18/1970. (VI.4.) Korm.sz. rendelet. 3. paragrafus.
64. Vö.: Az új szövetkezeti törvény koncepciója (Társadalmi vitaanyag). III. rész 6. pont. Szövetkezés. 1989/2. sz. 21. o.

GT Füzetek

Tulajdonviszonyok, tulajdonjog

(Az SZGTI és a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos tanácskozásán elhangzott előadások anyagát tartalmazza.)

A kötet ára: 95,- Ft.

Megrendelhető: SZGTI. 1021. Budapest, Tárogató út 2-4.

Alain Touraine

„Szolidaritás". Egy társadalmi mozgalom elemzése *

A küzdelmek éve

A Gdanski Egyezmény a Szolidaritást "politikai párt szerepét nem játszó" szakszervezetként határozta meg, s ugyanakkor a társadalmi felszabadítás olyan erejeként, aminek "biztosítani kell a tényleges lehetőséget ahhoz, hogy nyilvánosan értékelhesse a dolgozó emberek életkörülményeit meghatározó új döntéseket". A Szolidaritás azt is világossá tette: azt akarja, hogy tartsák tiszteletben a gondolat és véleménynyilvánítás szabadságát. A szakszervezet nem kívánta megkérdőjelezni a Varsói Szerződést és Lengyelország Szovjetunióval meglévő kapcsolatait, de célja volt a Párt és annak társadalom feletti uralma elleni harc. A társadalom felszabadításának e törekvése hogyan épült bele a társadalmi mozgalomba a Szolidaritás életének első évében?

Az első néhány hónapban a két elem nagymértékben összeolvadt. Az ország egész területén zajló sztrájkok nemcsak a vállalati vezetők ellen irányultak, hanem a szakszervezet megalakítását megakadályozni megkísérlő politika és közigazgatási hatások ellen is. A mozgalom általános céljai olyanok voltak, hogy minden foglalkozási csoport bekapcsolódott az akcióba: a tanárok, az egészségügyben és az igazságszolgáltatási rendszerben dolgozók... A rendszernek a független parasztszakszervezettel szembeni ellenállása gyengült és a Vidéki Szolidaritást 1981 májusában bejegyezték. A mozgalom egyre gyorsabb tempóban haladt előre, részben az üzemekben elért sikerei révén, de azért is, mert a párt visszavonult, szabadon engedve a politikai foglyok többségét, és látva, hogy a társadalom feletti ellenőrzését megkérdőjelezik és egyre nagyobb mértékben aláássák. A Gierek-időszak politikai vezetőit támadták, és a párt új titkára, Kania, a nyilvánosság előtt elmélkedett az 1970-es halottak gdanski emlékművénél. A társadalomnak e fel-

* Részlet. „Második rész:: A társadalom felszabadítása". A fordítás a Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melburne, Sydney kiadás alapján készült (81-102. oldal)

szabadítása és a párt visszavonulása még látványosabb volt annak a ténynek tükrében, hogy a rendszernek a szakszervezeti szervezkedés megakadályozására irányuló kísérletei – az általános sztrájkkal való fenyegetés következtében – kudarcot vallottak. Ez volt a helyzet 1980 novemberében, amikor a varsói kerületi bíróság kénytelen volt minden változtatás nélkül elfogadni a Szolidaritás bevezetni szándékozott alapszabályzatát. Ebben a szakaszban a Szolidaritás nagymértékben integrált mozgalom volt, egyre világosabban azonosult a lengyel társadalom egészével, taglétszámának növekedése következtében és azáltal, hogy a néptömegek demokratikus és nemzeti törekvéseit a szabad szakszervezetek problémája körül egyesíteni tudta. De tudatában maradt akciói korlátainak, amiket a gazdasági problémák és a szovjet intervenció veszélye diktáltak.

E felszabadítási törekvéssel szembekerülve a párt képtelen volt konzisztens politikai vonal kialakítására, a szélsőségek között ingadozott. A vezetés állandóan változott, erősítve azt a benyomást, hogy a csúcson következetlen a vezetés: Kania 1980 szeptemberében váltotta fel Giereket az első titkár posztján; Jagielskit, akit akkor erős embernek tekintettek, eltávolították tisztségéből; 1981 februárjában Jaruzelski lett a miniszterelnök Pienkowski helyett. A tagság szintjén a párt a bomlás állapotában volt: sok tag elhagyta és csatlakozott a Szolidaritáshoz, így juttatva kifejezésre a vezetéssel való elégedetlenségét. A Politikai Bizottság tagjai számára nagy nehézséget jelentett az, hogy újraválasztassák magukat a kongresszuson, amely a Központi Bizottság tagságának 80 százalékát cserélte le. A párt militánsai a párton belüli megújulás és a Szolidaritással való megegyezés érdekében előálltak a "horizontális struktúrákkal", míg a kemény vonal hívei olyan fórumokat hoztak létre, mint a katowicei, annak érdekében, hogy emlékeztessenek a hithű marxista-leninista ortodoxiára és a Szovjetunióval való "barátságra".

A "horizontális struktúrák" mozgalma a párton belüli válság jele. Először Torunban jött létre 1981 áprilisában Iwanów kezdeményezésére. Több tízezernyi szimpatizánsa azt javasolta, hogy a párton belül alakítsanak néhány szervezett irányzatot: úgy vélték, hogy csak a LEMP demokratikus reformja révén lehet elkerülni a társadalommal egyébként szükségképpen bekövetkező összeütközést. Hasonló megfontolások fedezhetők fel a párton belüli pluralizmusra Bratkowski, az Újságírószövetség elnöke és Lamentowicz, a Pártfőiskola vezetője által tett javaslatokban. E demokratikus erők nem alkottak szervezett frontot az 1981. júliusi pártkongresszuson: a jelek szerint sokuk Kania mérsékelt álláspontjának támogatását választotta a kemény vonal híveivel szembeni védekezésként.

Az 1981. márciusi bydgoszczi válság jelentette a Szolidaritás hatalmának csúcspontját; a válság ugyanakkor azt is világosan megmutatta, hogy hogyan

állíthatják meg a mozgalom előretörését azok a korlátok, amelyeknek átlépése öngyilkosság lenne. Ettől kezdve, bár folytatódott a szakszervezeti tevékenység, egyre nagyobb fontosságot tulajdonítottak az önigazgatás témájának, amiben az ipar párt uralma alóli felszabadításának eszközét látták. 1981 áprilisában a gdanski és szczecini hajógyárak szakszervezeti küldöttei közötti találkozót követően létrehozták az önigazgatás (siec) "hálózatát". Tizenhét nagyüzem militánsai gyűltek össze és javaslatokat tettek az önigazgatás módszereire vonatkozóan. Később egy sokkal radikálisabb és a munkásellenőrzésre hangsúlyt helyező másik hálózatot hoztak létre a lódzi és a lublini munkások kezdeményezésére. A Szolidaritás Társadalmi-Foglalkozási Kutatóközpontja is javaslatok sorát dolgozta ki, nagyobb figyelmet fordítva az általános gazdasági problémákra, mint a vállalaton belüli szervezet sajátos kérdéseire: Jakubowicz szerint az alapgondolat "a terv társadalmasítása" volt. Általában az önigazgatás kérdéseivel elsősorban a nagyvállalatok műszaki szakemberei és mérnökei foglalkoztak. A Szolidaritáson kívül önigazgatási tanácsokat állítottak fel azzal a céllal, hogy új vállalati vezetőket válasszanak és hogy megoldásokat keressenek a válság által felvetett legégetőbb problémákra. Akkoriban fokozta a mértéktartást a Wyszynski kardinális halála okozta lehangoltság és a júliusi kongresszusra tett előkészületek.

Szociológiai beavatkozásunk központi szakaszára e viszonylag nyugodt időszakban került sor Gdanskban, Varsóban és Katowicében. Úgy tűnt, hogy a helyzet stabilizálódik, önigazgatási tanácsok alakultak, és a párt, kongresszusára készülve megszilárdítja helyzetét, ezzel nagymértékben csökkentve a Szovjetuniótól az országra nehezedő nyomást.

De júliustól kezdve a szakszervezeti harc egyre inkább lázadás formáját kezdte ölteni. Élelmiszerhiány lépett fel, az emberek valami olyasminek a hatásait kezdték érezni, ami éhinségre emlékeztet: már nem lehettek biztosak abban, hogy hozzájutnak az alapvető fontosságú élelmiszerekhez órákig tartó sorbanállás után, és az élelmiszerellátás vált a szakszervezeti tevékenység fő elemévé. Júliusban éhségmeneteket szerveztek Kutnoban, Lódzban és más városokban. Augusztus 3-án és 4-én Varsót elárasztották a tüntetők az életkörülmények romlása ellen tiltakozva.

A LEMP a jelek szerint konszolidálódott kongresszusán. Kania helyzete a jelek szerint megszilárdult, miután megmutatta (a szovjet párt júniusban küldött fenyegető levelének visszautasításával), hogy képes ellenállni a szovjet nyomásnak. A kongresszusi küldöttek közvetlen módon választották meg, és a "kemény vonal" híveitől és a "liberálisoktól" körülbelül azonos távolságra lévő centrista politikát folytatott. Stabilitását visszanyerve a párt támadást indított a Szolidaritás ellen, visszaállítva a tömegkommunikáció feletti monopóliumát, bebörtönözve a KPN (Konföderáció a Független Len-

gyelországért) nacionalistáit, és visszautasítva azt, hogy a nagyvállalatok feletti ellenőrzést az önigazgatási tanácsok vegyék kezükbe. A párt például nagyon kemény álláspontot foglalt el a nemzeti légitársaság, a LOT önigazgatásával kapcsolatban, ahol első ízben került sor összeütközésre az önigazgatás elve körül júliusban. A tanács által megválasztott Kimajze személyét visszautasították és helyette egy tábornokot neveztek ki vezetőnek. A Szolidaritás attitűdjének megkeményítésével válaszolt. Egyfelől a társadalom felszabadítása egyre inkább azonossá vált a szabad helyi választások, a tömegkommunikáció igénybevehetősége és a parlamentben megvitatás alatt álló gazdasági reformok tervezésében való részvétel követelésével. Másfelől eluralkodott a nacionalizmus légköre, a KPN militánsainak bíróság előtti támogatása formájában és számos különböző városokban a rendőrség és a nacionalisták között lezajlott összecsapásról tudósítottak.

A Szolidaritás fejlődésének három felfogása

A Szolidaritás történetét három tényező határozza meg: belső dinamikája, ellenfelének fejlődése és a változó helyzet. Másfelől a Szolidaritás igazi természete abba az irányba hatott, hogy egyre inkább emelje követeléseinek szintjét, miközben általános prioritásai nem változnak. A társadalom felszabadításáért folytatott harc célja először a szabad szakszervezetek kivívása volt, a küzdelem azután kiterjedt a vállalat és általában a gazdasági élet vezetésére, végül elérte a szó szűkebb értelmében vett politikai területet. Olyan volt ez, mintha a szabad szakszervezeteket egyre szélesebb területeken kellett volna védelmezni. A mozgalom politikai akció felé történő gyorsuló eltolódása figyelhető meg a Szolidaritás Országos Koordináló Bizottságának vitáiban. Ez a folyamat 1981 nyarán érte el csúcspontját a párt állam feletti ellenőrzését közvetlen módon megkérdőjelező szabad választások követelésében. Másfelől a Szolidaritás elveinek és függetlenségének érvényesítésétől egyre inkább a gyakorlati akció felé tolódott el a gazdasági helyzet és a szovjet intervenció veszélye által támasztott mozgáskör szűkülése következtében. Először a mozgalom úgy viselkedett, mintha minden célt elérhetne, de fokozatosan védekezésbe szorult. A sztrájkolók, akik 1980 augusztus végén nyomon követték a Jagielski és Welesa közötti nagy nyilvános tárgyalást, tizenöt hónappal később teljes mértékben tudatában voltak a társadalomra és a gazdaságra ható válság általánossá válásának.

Ezért azután ugyanúgy tévedés lenne csak a forradalmi mozgalomnak a hatalom megszerzsét célzó gyors fejlődéséről beszélni, mint ahogy a Szolidaritás történetét egy elvektől elszakadó és pragmatizmus felé tolódó mozgalom történetére korlátozni. A mozgalom kétirányú fejlődése inkább az akcióját alkotó elemek közötti szoros kapcsolat megszűnéséhez vezetett. Míg

a vezetők egyre inkább politikai kérdések felé fordultak, az egyszerű tagok egyre inkább védekezésbe szorultak. Azoknak az optimizmusa, akik hittek abban, hogy a mozgalom el fog jutni a nagyobb győzelmekhez, együttjárt azoknak pesszimizmusával, akik látták a vezetés és az alap között húzódó szakadékok szélesedését.

Léte kezdetekor a Szolidaritásnak világos képe volt törekvései köréről és a tiszteletben tartandó korlátokról egyaránt. Egy évvel később kettős változás végbementét lehetett megfigyelni: a mozgalom már nem látta világosan akciója korlátait, de ugyanakkor kevésbé volt győzedelmes és egyre inkább nem képviselt egyebet, mint a gazdasági és politikai válságra adott egyszerű választ. A mozgalom sikerei felbátorították arra, hogy kiszélesítse akcióinak körét, ugyanakkor e sikerek leleplezték a párt egyre fokozódó széthullását. 1980 augusztusában az utóbbi kész volt tárgyalásokat kezdeni annak reményében, hogy úrrá lesz ezen az első válságon. 1981 tavaszán súlyos provokációt szervezett (Bydgoszcz), és azután a szovjet intervenció fenyegetése mögé bújt; ugyanakkor el akarta kerülni vagy lassítani igyekezett a vállalati és általában a gazdasági reform bevezetését. Végül ősszel, a Szolidaritás kongresszusa után a hadsereg mögé kezdett bújni: tábornokok kerültek a kormányba és katonai csapatokkal kezdték felváltani a hatalmukat vesztett helyi hatóságokat.

Azt tapasztaltuk, hogy amikor a militánsok, mind az egyszerű tagok, mind a vezetők, egyre nyomatékosabban hangsúlyozták akciójuk jövőbeni céljainak kiterjesztését, ugyanakkor konkrét akciók egyre inkább saját közvetlen érdekeik védelmét célozták. Ennek eredményeként a hatóságokkal való konfliktus egyre nyíltabbá vált, nem azért, mert támadták a központi hatalmat, hanem mert egyre inkább a vadsztrájk eszközéhez folyamodtak. Csoportjainkban először a szilárd elvi alappal és stratégiával rendelkező stabil mozgalom képe volt az uralkodó. Ez fokozatosan a társadalom általános felszabadítása felé mutató akciók felfogásának adta át a helyét. Ősszel ezt a képet kezdte felváltani a Szolidaritás olyan mozgalomként való felfogása, amelynek igazi természete a kommunista rendszerrel szemben radikális oppozíció, de amit ugyanakkor a külső korlátok védekező magatartásra kényszerítenek. A csoportjainkban tettenérhető három felfogást az ezeket megfogalmazók nevével fogjuk jelölni.

a) *A Jerzy elmélet* (1. ábra) a varsói csoport mérnök tagjáról nyerte nevét. E felfogás szerint a Szolidaritáson belüli fejlődés minimális mértékű volt. A mozgalmat elsősorban szakszervezeti tevékenysége határozza meg, és ezt e felfogás úgy összegzi, hogy a politikai problémákba vagy a nemzeti kérdésbe csak akkor avatkozik bele, ha ezek a dimenziók közvetlen kapcsolatban állnak a munkások érdekeivel. Ebben az értelemben szorosan kötődik a Gdanski Egyezmény szelleméhez. A Szolidaritás kénytelen egyre inkább

kiterjeszteni szakszervezeti akcióját a politikai és a nemzeti frontokra, de erre csak ott kerülhet sor, ahol a három szint elválaszthatatlan egymástól. Jerzy elkészítette az elméletét bemutató diagramot, amit gyakran megvitattak más kutatócsoportokkal is.

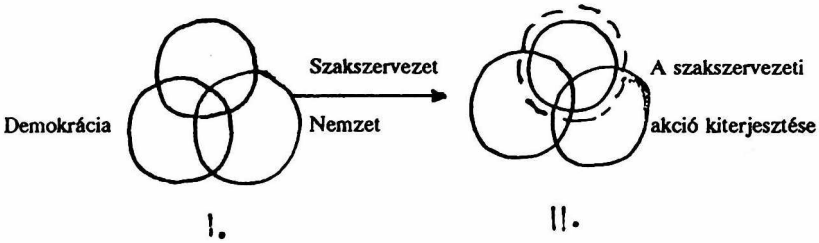

1. ábra A Jerzy elmélet

E felfogás értelmében a szakszervezeti akció megelőzi az akció más típusait és a társadalmi mozgalom prioritást élvez a társadalmi felszabadítást célzó szélesebb mozgalommal szemben. A tisztán politikai akciót bizonyos ellenszenvvel szemlélik. Jerzy szerint az egyszerű szakszervezeti tagok azt várják a szakszervezettől, hogy termelőkként és fogyasztókként megvédi őket a gyárban és a társadalomban. Az elméletet először sokan támogatták a varsói csoportban és más csoportokban, minden bizonnyal azért, mert ez nyilvánvalóan elismerte, hogy a Szolidaritás a három alkotóelemet képviseli. Még a politikusabb militánsok is meg voltak győződve arról, hogy mozgalmuk először is mindenekelőtt a gyárakban bázissal rendelkező munkásmozgalom. Azt az elgondolást, hogy az akciót túl kell vinni e szakmai és gazdasági alapon, egyhangúlag összhangban állónak tekintették a Gdanski Egyezmény szellemével és a mozgalom forrásaival. Amikor a mozgalom nagy lendülettel fejlődött, mindenki elfogadta, hogy korlátoznia kell önmagát, és hogy el kell kerülni, hogy beleavatkozzon bizonyos típusú politikai és nemzeti problémákba.

(b) Mindazonáltal körülbelül ugyanebben az időszakban egy másik elmélet is megfogalmazódott: a *Gregorz elmélet* (2. ábra), a varsói csoport egy műszaki szakember tagja után. Megfogalmazója elvetette a szakszervezeti akcióra összpontosító mozgalom képét, és ehelyett egy, a lépésről-lépésre egyre inkább politikai és nemzeti akciókat végrehajtó mozgalom modelljét javasolta. A Gdanski Egyezmény – mondta – szabaddá tette a szakszervezeteket, és azóta, de különösen 1981 tavasza óta, a szakszervezet érdeklő-

désének homlokterében az önigazgatás, más szavakkal a vállalat felszabadítása áll. De a lengyel gazdaság természete következtében minden gyári szintű akció szükségképpen általános gazdasági szintű akciót von maga után, mivel az egyes vállalatok autonómiája előfeltételezi az általános gazdasági reformot, a központilag igazgatott gazdaság felszámolását, és helyére egy racionális árstruktúra és szabadpiaci rendszer állítását. Végül, ha egyszer újjáépítették a politikai rendszert, a Szolidaritásnak kísérletet kell tennie az ország valóságos függetlenségének helyreállítására.

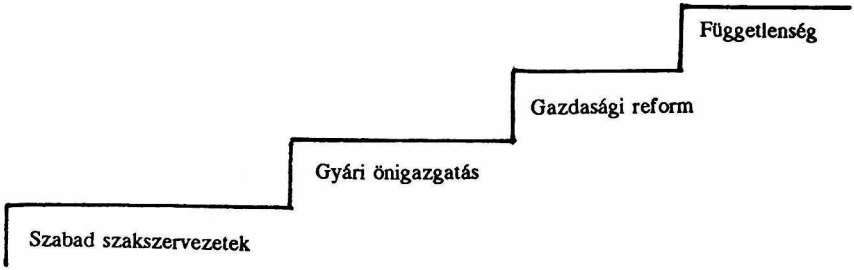

2. ábra A Grzegorz elmélet

A különbségek ellenére ez az elmélet nem szöges ellentéte az előbbinek abban az értelemben, hogy a szakszervezeti akciót még a mozgalom legfontosabb konkrét elemének tekinti. A szakszervezeti akció a nyugati országokban is túlmegy a munkásérdekek egyszerű védelmén, az ipari demokrácia különböző formáinak megteremtésére törekszik: ez a politikai rendszer egészébe való bekapcsolódást jelenti, és az ilyen akciókat végrehajtó szakszervezeteket nem vádolják azzal, hogy politikai mozgalommá váltak. De marad egy különbség: ahol Jerzy társadalmi mozgalmat lát, ott Grzegorz az egész társadalom felszabadításában tetőző fejlődést. A Szolidaritásnak újra kell teremtenie a vállalatoknál a vezetés és a munkaerő közötti kapcsolatokat és meg kell kísérelnie a gazdasági reform alapjainak lerakását, a Szejmen belül egy második gazdasági kamara felállítását követelve, amiben nagy befolyással rendelkezne.

A Grzegorz elmélet, bár lényegét tekintve mérsékelt, mindazonáltal a társadalom felszabadításának és a társadalmi mozgalomnak az eszményei közötti egyensúlyt az előbbi javára kezdi eltolni. Később látni fogjuk, hogyan vitatta meg a varsói csoport ezt a két tagja által megfogalmazott két elméletet és az egyes egyének és a csoport, mint egész álláspontja hogyan módosult a viták során. Gdanskban is jelen volt ez a két elmélet egy szigorúan

trade-unionista és egy politikai tendencia formájában, amelyek világosan azonosíthatóak voltak a csoporton belül. Katowicében a Jerzy elméletet fogadták el inkább, de sokkal radikálisabb tartalmat adtak neki, mint Varsóban. A bányászok akciója valóban a munkásérdekek védelmén alapult, de magasan fejlett osztálytudatuk azt jelentette, hogy állandóan látták az ellentétet a munkásosztály és különösen a bányászok érdekei és a gazdasági vezetés módszerei között, amelyekkel kizsákmányolva őket profitot termeltek a kiváltságos pártapparátus és uralkodó osztály számára a nemzet alapvető érdekeivel ellentétben.

Ősszel azonban már nem a Jerzy elmélet volt az uralkodó a militánsok körében és az önigazgatás témája is veszített fontosságából. Ettől kezdve a fő kérdés ez volt: a Szolidaritás a gazdaság szférájára korlátozza-e akcióját vagy ki kell terjesztenie a társadalmi lét minden területére?

(c) E pontban jelent meg a wroclawi csoportban a *Józef elmélet* (3. ábra), amit ugyanebben az időszakban fogalmazott meg Lódzban Andrzej és a szczecini csoport több tagja. A wroclawi csoport elé tettük a diagramokat és megvitattuk a két előző elméletet, amikor is Jozef, a kutatási csoport egy fiatal műszaki munkatársa hirtelen feje tetejére állította az érvelést. A Szolidaritást nem kezdeti céljaival, hanem végső céljaival kell meghatározni, ami nem más, mint a lengyel függetlenség. A szabad szakszervezetek létének egyetlen biztosítása a politikai demokrácia, ami viszont mindaddig nem létezhet, amíg a lengyel ügyeket ellenőrzik, és amíg saját maguk választotta demokratikus intézményeket nem hozhatnak létre. Egyedül a Szolidaritás képes e folyamat kezdeményezésére. Míg Grzegorz olyan mozgalomnak tekintette a Szolidaritást, amely lépésről-lépésre hajtja végre feladatát, Józef és mások úgy vélték, hogy a mozgalom célja csak a teljesség lehet, még ha el is ismerték, hogy a mozgalomnak számolnia kell a külső és a magára kényszerített korlátokkal, ami a gyakorlat szintjén azt jelenti, hogy lépésről-lépésre halad előre. Józef, a rá szemmel láthatóan hatást gyakorló Leszek Moczulskihoz hasonlóan nem volt szélsőséges: viszonylag csendesen viselkedett a csoportban, és amikor beszélt, akkor is inkább kérdéseket fogalmazott meg,és nem megállapodásokat tett, de a csoport többsége mellé állt, amikor azt mondta, hogy a mozgalom fejlődését felülről és nem alulról kell szemlélni, ami szükségképpen a gravitációs központ elmozdulását jelenti. Míg a többi elméletet a megfelelő szakszervezeti szintre és a vállalat egészén belül fogalmazták meg, addig ez egyértelműen a politika területére vonatkozott. A társadalmi mozgalom és a nacionalizmus határos egymással. És ha a végső cél a függetlenség, akkor a döntő elemnek a szabad választásoknak kell lennie, mely ponton, mondták a csoport más tagjai, a Szolidaritás különböző politikai erőkre szakad, s ugyanakkor megőrzi a klasszikus szak-

szervezeti funkciókat. Az egyetlen társadalmi mozgalomból pluralisztikus rendszerré történő átalakulás jellemzi majd a Szolidaritás végső győzelmét.

Itt a társadalmi mozgalomtól a társadalom felszabadításáig történő előrehaladást végigvitték annak logikus következményéig. A mozgalom győzelme saját megsemmisítését jelzi majd, amennyiben egy mindenkit képviselő egységes mozgalom helyébe a politikai választások sokfélesége lép, ami a demokrácia feltétele. A szükségszerű következmény a LEMP bukása, amiről úgy vélték, hogy a szabad választásokon legfeljebb 30 százaléknyi szavazatot kapna.

Az első és harmadik elmélet között a Szolidaritás önképe döntő mértékben változott meg: a társadalmi mozgalom a társadalom teljes felszabadítására törő erővé vált. Nincs teljes diszkontinuitás e három felfogás között: József egy pillanatig sem gondolta, hogy a függetlenséget célzó mozgalom lehetséges annak a munkásosztálynak mozgósítása nélkül, amit a Szolidaritás magával tudott ragadni.

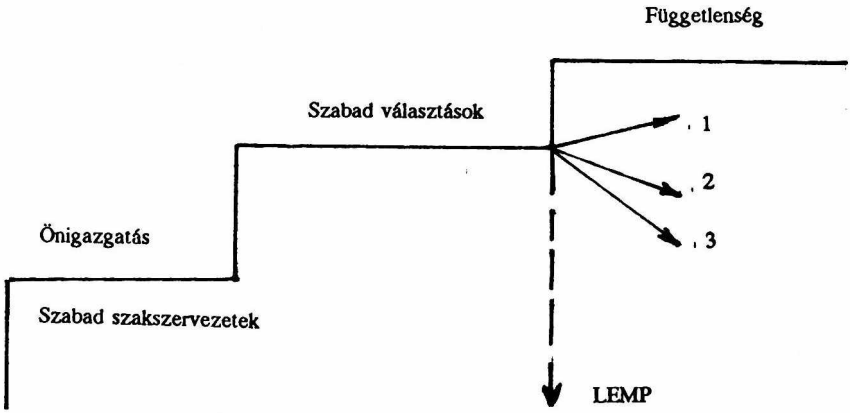

3. ábra A József elmélet

Wroclawban, Lódzban és Szczecinben sosem kérdőjelezték meg azt, hogy a Szolidaritás szakszervezetként kezdett létezni és hogy akciójának továbbra is a gyárban kell gyökereznie. De kutatócsoportjaink munkás és műszaki szakember tagjai egyre inkább úgy vélték, hogy Lengyelország külföldről támogatást kapó pártnak való politikai és nemzeti alárendelése határozza meg végső soron azokat a problémákat, amikkel a munka során szembekerültek. Semmi okunk azt hinni, hogy a szakszervezeti problémák másoknál kevésbé fontosak voltak számukra, vagy hogy a nemzeti kérdést központibb jelentőségűnek tekintették, mint a társadalmit. Biztonsággal azt lehet meg-

állapítani, hogy a válság súlyosbodásával és mindenekelőtt a párt széthullásának egyre nyilvánvalóbbá válásával a Szolidaritás egyre inkább felismerte, hogy kísérletei saját akcióinak korlátozására nem akadályozzák meg azt, hogy szembekerüljenek a politikai hatalom kérdésével, azzal a kérdéssel, ami valójában az első naptól kezdve napirenden volt, és hogy a konfliktust nem lehet egy sajátos területre korlátozni. És ennek oka egész egyszerűen az volt, hogy az ellenfél uralma nem korlátozódott a társadalom egyetlen szektorára, hanem olyan totalitariánus erő ez, aminek lényegi természete szerint alá van vetve a sajtó, az ipar vezetése, a munkások és a nemzet érdeke.

Vajon e felfogásokból arra a következtetésre kell-e jutnunk, hogy a Szolidaritást a szabad szakszervezet megalakításának céljára korlátozó álláspont tekintetében kezdetben egységes militánsok egyre inkább a politikai akció felé fordultak, hogy megszűnt az az önkorlátozó szerep, ami lehetővé tette, hogy akcióikat úgy hajtsák végre, hogy nem kerülnek közvetlen összeütközésbe a rendszerrel, és hogy a bukásért ezért maguk a militánsok a felelősek? Ez a következtetés elfogadhatatlan és ellentmond a kutatási csoportok üléseiről készült jegyzőkönyveknek. Kutatásunk sajátos hozzájárulás annak az elméletnek szétzúzásához, hogy a Szolidaritás egyszerű tagjainak korlátozott szakszervezeti céljai voltak, és hogy a mozgalmat a neki megfelelő gyakorlattól a csúcson lévő politikus értelmiségiek egy csoportja térítette el. Ennek ellenkezője már közelebb járt az igazsághoz, bár az is legalább ennyire elfogadhatatlan.

A valóságban nem volt különbség az egyszerű tagok és a vezetés között: szczecini és wroclawi csoportok egyszerű militánsai között lefolyt viták nem különböztek az Országos Bizottságban zajló vitáktól. A nemzeti tudat, a demokratikus törekvések és a munkások védelme minden szinten szétválaszthatatlanul összefonódtak, akárcsak a párton belül a gazdaság feletti uralom, a politikai hatalom monopolizálása és a Szovjetuniónak való engedelmesség. Biztos, hogy volt fejlődés a Szolidaritáson belül, de a mozgalom általános természete nem változott.

A változás tényezőit máshol kell keresnünk. A Szolidaritás sikere és a párton belüli válság azzal a hatással járt, hogy a szakszervezet közvetlenül került szembe a vezetéssel, az ország fennmaradásával és a saját léte feltételeivel kapcsolatos problémákkal. Vajon elképzelhető-e, hogy egy tízmilliós taglétszámú szervezettől megtagadják a tömegkommunikáció eszközrendszerének normális igénybevételét? Elfogadható-e, hogy a népesség nagy többsége által elutasított párt, amely már nem képes hatalmat gyakorolni és a gazdasággal kapcsolatos döntéseket hozni, még mindig monopolizálja az egész döntéshozatalt? A Szolidaritás puszta léte, a párt képtelensége arra, hogy alkalmazkodjon a helyzethez, közvetlenül totalitariánus törekvései ellen

hat, és provokatív akcióinak kudarca is hozzájárult ahhoz, hogy a központi problémává a társadalom és a rendszer közötti kapcsolat vált. Lengyelországban minden kollektív szereplőnek szembe kellett kerülnie e kérdéssel.

Ez természetesen az első pillanattól kezdve jelen volt. Először egy olyan erő megteremtésének szükségleteként jelent meg, amelyen keresztül a társadalom kifejezésre juttathatja elképzeléseit és szembehelyezkedhet a párttal. Azután világossá vált az emberek többsége számára, hogy ha nem akarják elkerülni azt a konfrontációt, amit a Szolidaritás tagjainak és vezetőinek többsége nem akart elkerülni, akkor a közéletet szabaddá kell tenni, a pártot kényszeríteni kell arra, hogy állítsa helyre a demokratikus intézményeket, semleges területeket kell teremteni, ahol a döntéseket a gazdasági és technikai racionalitással összhangba hozzák. A Szolidaritás fejlődését azután céljai általános meghatározásának funkciója és nem az események határozzák meg teljes egészében; belső dinamika jön létre, amit elősegít az akció alkotóelemei közötti kapcsolatok változása. Pontosabban szólva a fejlődés minden szakaszában ugyanazok a sokszínű nézetek fogalmazódnak meg a mozgalom céljait illetően, ugyanolyan távolság létezett a radikálisok és a mérsékeltek között, de minden időpontban más volt ennek az alapja és más célkitűzések álltak a középpontban. Az akció hű maradt az általános elvekhez, de különböző formákat öltött azzal a helyzettel összhangban, amivel szembekerült.

Önigazgatás

Elképzelhetetlen, hogy a szabad szakszervezetek megalakulásának ne lettek volna politikai és gazdasági következményei. Létüket intézményi reformokkal és a szervezkedés és a tájékoztatás szabadságával kellett biztosítani. Ez ugyanakkor a LEMP elleni közvetlen támadás volt, amely sosem korlátozta államon belüli vezető szerepét, magának követelte a társadalom valamennyi területe feletti hegemónia gyakorlását. Továbbá a Szolidaritás nem állhatott meg első győzelmeinél, hanem mint mozgalom új kezdeményezéseket tett, és két korláttal találta magát szemben: egyfelől a szovjet uralommal, másfelől a gazdasági válsággal, ami fontos tényező volt az 1976-os és 1980-as munkásmozgalmak létrejöttében. Ezeknek a megkerülhetetlen korlátoknak a hatása tovább erősítette a Szolidaritás alkotóelemeinek önállósulási törekvéseit, és azt, hogy saját logikájukat kövessék.

Kutatócsoportjaink teljes mértékben tudatában voltak annak a veszélynek, hogy a mozgalom e tendencia eredményeként darabokra szakadhat, és egyértelmű volt a vágy arra, hogy a mozgalmat egységesítő új elvet találjanak. A 4. ábra illusztrálja ezt a törekvést és megmutatja a leküzdendő problémákat.

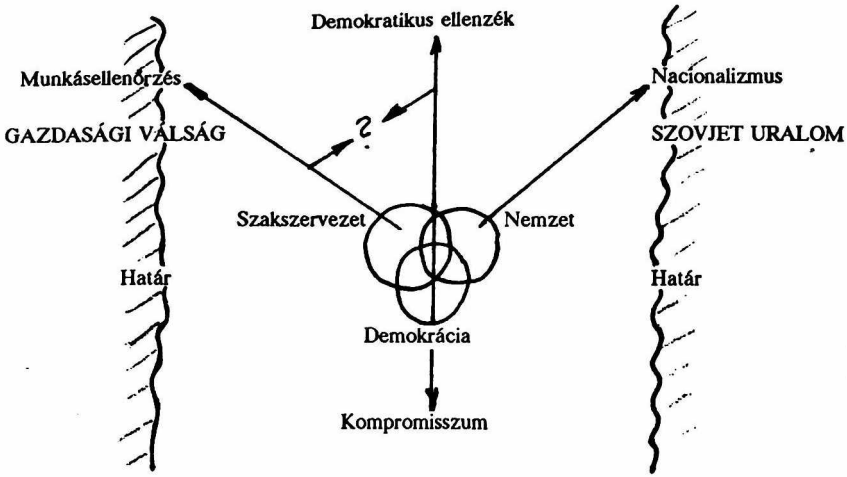

4. ábra

Mit kellett tenni annak megakadályozása érdekében, hogy a nemzeti elem – függetlenségért folytatott harccá válva – elszigetelődjön a mozgalom társadalmi céljaitól? Hogyan kell elkerülni egy olyan helyzetet, ahol e csoportok tisztán politikai akciója, irónikus módon elfogadva a párt rájuk vonatkozó negatív ítéletét és "szocializmus-elemeknek" nevezve magukat, elkülönül a munkástömegek akciójától, ahogy ez a diákok esetében már megtörtént? És hogyan állhat ellent a mozgalom annak, hogy a munkásellenőrzés olyan formájához térjen vissza, ami a szolidaritás akcióját a harcosabb nagyvállalatok körére korlátozná?

Az első lehetséges megoldás a párttal kötött történelmi kompromisszum volt, ami a gazdasági válság kövtkezményeit nyögte és megkövetelte a gazdaság reformjának végrehajtását. Rakowski, a miniszterelnök-helyettes és Barcikowski, a Politikai Bizottság tagja volt a fő szószólója ennek a magyar-stílusú realizmusnak, ami a Szolidaritást eszközként akarta felhasználni ahhoz, hogy felszámolja a vezetés káros módszereit, e ezáltal megszilárdítsa a párt uralmi helyzetét.

A valóságban a DiP csoport (Tapasztalat és Jövő nevű értelmiségi kör) híveit, a párttagokat, katolikusokat és sok független értelmiségit vonzó e megoldást ténylegesen sosem fogadták el a csoportok. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy volt néhány militáns, különösen a gdanski csoportban, akik a párt teljes átalakítását kívánták, ami eléggé jelzi e megoldás nehézségeit. A militánsok semmilyen értelemben sem viseltettek ellenséges érzelmekkel

a rendes párttagokkal szemben, akiknek jelentős része maga is csatlakozott a Szolidaritáshoz, de mély gyűlölet élt bennük a pártvezetők iránt. Úgy gondolták, hogy hatalmi egyensúlyra kell törekedni a párt és a Szolidaritás között, de nem hittek valamilyen fajta köztük létrejövő politikai megállapodás lehetséges voltában, még ha az egyház közvetítő szerepet is töltene be, mert meggyőződésünk volt, hogy a párt jellegét tekintve ízig-vérig totalitariánus és így sosem fogadhatja el hosszú távon azt, hogy a társadalom függetlenné válik a rendszertől.

Ezért azután a Szolidaritásnak saját magán belül és saját akciói révén kellett megtalálnia egysége fenntartásának és erősítésének útját. A fokozatosan kirajzolódó helyes megoldás a következőképpen összegezhető: a mozgalomnak el kell fogadnia a geopolitikai korlátokat, amiket világosan újra és újra megerősített a márciusi Bidgoszcz-i ügy, és a szovjet kommunista párt júniusi levele után a szovjet intervencióról keringő híresztelések; a Szolidaritás szakszervezeti akciójának sokkal következetesebb módon kell összekapcsolódnia a gazdaságban való részvétellel, ha a válságon úrrá akarnak lenni. A mozgalom így nem engedheti meg magának, hogy eluralkodjon a nacionalizmus, sem azt, hogy közvetlen politikai akciók eszközeihez nyúljon, de azt sem, hogy a munkástanácsok forradalmi mozgalmává váljon; a társadalmi mozgalom súlyát össze kell kapcsolnia a gazdaság újjáépítését célzó szervezett kampánnyal. Ez a két cél könnyen összekapcsolható, mivel a gazdaság újjáélesztésének első feltétele a párt eltávolítása a vállalatok életéből és a visszatérés a gazdasági racionalitás kritériumához. A szakszervezeti és demokratikus akciónak együtt kell járnia, nem azért, hogy a társadalom teljes átalakítását célozza, hanem annak érdekében, hogy keresztül lehessen vinni a vállalati élet és a gazdaság egésze sürgető reformját. Végül a munkás önigazgatás gondolata határozta meg a szakszervezeti és a politikai akció találkozási pontját.

1981 májusában és júniusában a Szolidaritáson belüli fő vitakérdés már nem a szervezkedés jogának rendszer általi elismerése volt, ami 1980 óta megvalósult; nem is az ellenfél ellentámadásának veszélye; hanem az önigazgatás. Sok gyár és különösen a nagyüzemek hálózata önállóan úgy döntött, hogy az 1956-ban nagy várakozások mellett felállított, de azután tartalmatlan szervekké vált munkástanácsokkal való teljes szakítás jeléül önigazgatási tanácsokat állítanak fel. Vita kezdődött a Szejmben az önigazgatásról szóló törvény meghozataláról, és konfliktusok robbantak ki a vállalatoknál, többek között a LOT légitársaságnál, amikor a munkások megpróbálták megválasztani saját vezetőiket.

Mi az "önigazgatás" kifejezés pontos jelentése, amelynek konnotációi közé tartoznak a Jugoszláviában 1950 után bevezetett reformok és a Franciaországban állandóan jelen lévő és a CFDT-ben gyökerező gondolat? Len-

gyelországban azok tudatában, akik az önigazgatásról beszéltek, az a vágy élt, hogy az ipari vezetést felszabadítsák a párt és nómenklatúra uralma alól. A közös alapból kiindulva különböző vélemények fogalmazódtak meg, voltak, akik valami munkásellenőrzéshez hasonlóra gondoltak, mások inkább egy kevésbé formalizált és pragmatikusabb alapokon nyugvó gazdasági racionalitás elismerésére. Az önigazgatásról folytatott vita gyakorlati és nem ideológikus, és csak az iparirányítás korábbi módszereivel való szakítás vágyaként érthető meg.

1980 előtt a vállalatoknak gyakorlatilag nem volt önállóságuk. Nagyságtól függetlenül egy ipari szövetség (Zjednoczenie) részei voltak és így egy miniszter ellenőrzése alatt állottak; olyan "felügyeleti" rendszerben voltak kénytelenek működni, aminek nem volt közvtlen gazdasági alapja. Ennek következtében egy vállalati vezető – akinek funkciói nagyon távol esnek egy nyugati vállalat igazgatójáétól – nem választhatott a különböző szállítók és a különböző fogyasztók, vagy a különféle termékek és termelési módszerek között a gazdasági életképesség vagy a technikai racionalitás kritériuma alapján. El kell ismerni, hogy 1956 és különösen 1970 után a vállalati vezetők kiválasztása nem kizárólag a nómenklatúra szabályai szerint történt: az alkalmazott műszaki hozzáértése egyre inkább megfontolás tárgyává vált. De a mérnökök, a műszaki szakemberek, a munkások és valószínűleg még a vezetők sem érthették a vállalat működését és a döntéshozatali folyamatot. K. Pomian egy ragyogó cikkében némi fényt derített erre a kérdésre. Lengyelországban a beruházási döntéseket, mondja, nem gazdasági alapon hozzák: ha egy vállalatba pénzt ruháznak be, akkor ez politikai befolyás tükröződése. Egy tartományi tisztviselő, például a vajdasági pártszervezet első titkára nagy beruházásokat igyekszik kieszközölni a helyi nehézipar számára, mert ez státust biztosít számára; míg a fogyasztási javakat termelő kisüzemek csoportja nem növeli annak a személynek a presztizsét és hatalmát, aki megszerzi a létesítésükhöz szükséges induló beruházási összegeket.

Az önigazgatást mindenki úgy tekintette, mint szakítást a nem gazdasági kritériumokon alapuló ilyen gazdálkodással. E szakításnak két oldala van: egyfelől felszabadítja a vállalati vezetők kezét és engedi számukra, hogy racionális döntéseket hozzanak: másfelől valamilyen ellenőrzést biztosít a munkások számára a vállalat működése felett, lehetővé téve számukra, hogy megszüntessék azt a pazarlást, korruptságot és mesterkéltséget, ami áthatja azokat a területeket, ahol a központosított gazdasági vezetés fennmarad, sőt erősödik.

A Szolidaritáson belül az, hogy a hangsúly az önigazgatás e két aspektusának egyikéről a másikára helyeződött át, mindig a megélénkülő vita jele volt, mind kutatási csoportjainkban, mind pedig országos vagy tartományi szinten. Sokan a legfontosabbnak azt látták, hogy hozzáértő, becsületes ve-

zetőket nevezzenek ki, hogy a vállalatokon belül ésszerű rendet alakítsanak ki, és így kivezessék az országot a válságból. A szakszervezeteknek nem kell részt vennie a vezetésben: a munkásérdekek védelmére kell korlátoznia a szerepét, és szigorúan ehhez kell tartania magát egy hatékony és racionális vezetés viszonyai között. Mások szerint a központi szerepet a munkástanácsoknak kell játszani, amelyek meghatározzák az üzemi politikát és annak végrehajtását bízzák csak a vezetőre: vállalaton belüli törvényhozó testületként működnének és a vezető csak a végrehajtó hatalom letéteményese lenne. Sziléziában a munkástanácsok e funkcióját a munkásellenőrzés egy formájaként fogták fel: az önigazgatást gyakorló szervek nem különülnek el egymástól, magától a szakszervezettől. Az "aktív" sztrájk már ennek kifejeződése volt: a munkások tovább termeltek, de kijelentették, hogy maguk rendelkeznek a "sztrájk" idején előállított termékekkel. Ha traktorokat gyártottak, akkor elmennek és eladják azokat a parasztoknak vagy élelmiszerre cserélik. Ha a bányászok dolgoztak szombaton, de aktív sztrájkot hirdettek, a kitermelt szenet arra használták fel, hogy orvosságot vagy tejet vásároljanak gyermekeiknek. Az első nézet másfelől a szakszervezet és az önigazgatási bizottság különválasztását hangsúlyozta, mely utóbbiban a Szolidaritás nyilvánvalóan uralkodó szerepet kell hogy játsszon, de amiben a vállalati pártbizottság, az Ifjú Szocialisták és a hivatalos, ágazati alapú szakszervezetek is képviseltetik magukat, melyek közül a két utóbbi a párt befolyása alatt áll.

Végül meg kell említenünk egy harmadik tendenciát is, amely a két említett felfogás között félúton helyezkedik el, és sokkal jobban megfelelt a lengyel gyárakban uralkodó helyzetnek, mint az első kettő bármelyike. Ez az önigazgatási bizottságnak uralkodó szerepet szán a vállalati szociálpolitika meghatározásában; elveszi a pártbizottságtól azt a szerepet, ami hatalmat biztosít neki, és ennyiben a munkásokat képviselő bizottság vezető szerepét állítja, de ugyanakkor elismeri, hogy a munkásbizottságok a jelenlegi helyzetben nehezen vehetnék át a vállalat gazdaságpolitikája feletti ellenőrzést. E köztes formulában, amely a szakszervezeteknek ellenőrző hatalmat biztosítana, Walesa és Mazowiecki nézetei tükröződnek.

A közös vezetés gondolatát egyhangúlag elvetették. A szakszervezet nem osztozhat és nem is akar osztozni a gazdasági vezetésért viselt felelősségben mindaddig, amíg fennáll a minisztériumok és a párt Központi Bizottsága közvetlen politikai ellenőrzése. A Szolidaritás nem vágyik jobban a hatalomban való osztozkodásra, mint a hatalom megragadására. Állandóan társadalmi mozgalomként határozza meg önmagát, olyan erőként, amely ellenáll a rendszernek és azoknak a külső korlátoknak, amelyek között a rendszer működik.

Az önigazgatás kérdésével kapcsolatos különböző változások erős integráló szerepet játszottak a Szolidaritás mint társadalmi mozgalom és a Szolidaritás mint a társadalmi felszabadítás tényezője összekapcsolásában. A tárggyal kapcsolatos eltérő gondolkodásmódok ellenére az önigazgatás gondolata volt képes egyesíteni a mozgalmon belüli két tendenciát. Csak a Szolidaritás rendelkezik a vállalati élet felszabadításához szükséges politikai és társadalmi erővel. De a Szolidaritás nem kíván a párt helyére lépni a hatalomban: a vállalat felszabadításával a polgári társadalom létfontosságú szektora életének helyreállítására törekszik. Ennek eredményeként az összes militáns elismerte, hogy el kell jönnie egy olyan pontnak, amikor választaniuk kell, hogy a szakszervezetben folytatják tovább tevékenységüket vagy pedig az önigazgatásban vesznek aktívan részt. Jan Litynski, a Robotnik című újság szerkesztője elmondta nekünk, hogy már világossá kezd válni, hogy melyik militáns melyik útra lép. Litynski, akárcsak mások, üdvözölte a funkciók e különválasztását, és teljes mértékben normálisnak tekintette, hogy konfliktus robban ki a szakszervezet és a gyár érdekeit képviselő önigazgatási bizottság között. Stefan Bratkowski, az Újságírószövetség elnöke ugyanezt az elgondolást fogalmazta meg, csak kevésbé erőteljesen: számára a lényegi követelmény a vállalaton belüli gazdasági hatalom valóságos központjának megteremtése volt és ezért a tőketulajdon különböző formáit meg kell határozni. A Szolidaritás tagjait ugyanúgy nem győzte meg ez a szélsőséges menedzserizmus, mint a pártvezetést. A Szolidaritásban az önigazgatás nem része a gazdaságirányítás valamilyen teljes modelljének: egyszerűen – bár önmagában véve ez is nagyraló törekvés – a párt vállalaton belüli abszolút hatalma felszámolásának kérdése, a szakszervezetek felszabadításának kiterjesztése.

A gazdasági válság mélyülésével a Szolidaritás akciója egyre inkább a gazdaság területére tolódott át. De a Szolidaritás nem tekintette magát gazdasági szereplőnek. Önmaga szemében társadalmi, demokratikus és nemzeti mozgalom maradt, amelynek a szerepe a gazdaságban a párt mindenható uralmának eltörlése, és a szakszervezet által támogatott, de ugyanakkor a szakszervezettel való összeütközéshez eléggé független gazdasági szereplők tevékenysége számára szabad tér megteremtése.

A "Szolidaritás II." gondolata a szakszervezet fejlődésének e fázisára adott válasz volt kutatócsoportjainkban. Az elgondolást a kutatók vetették fel és a csoportok dolgozták ki: a "Szolidaritás I." ezután is fő célját, a szakszervezetek felszabadítását szolgálja, a "Szolidaritás II."-t pedig lényegét tekintve önigazgatási mozgalomnak tekintették. A formulából nem következik, hogy az eredeti helyére egy más típusú mozgalmat kell állítani: inkább arról van szó, hogy ugyanaz a mozgalom az egyik szakaszból eljut a másikba, a szakszervezetről a gazdaság területére terjesztve ki tevékenységét, ugyan-

akkor megtartja státusát olyan társadalmi mozgalomként, amely egyidejüleg trade-unionista, demokratikus és nemzeti jellegű.

A "Szolidaritás I."-ből "Szolidaritás II."-vé alakulást felgyorsította a bydgoszczi válság. Az önigazgatás témája lehetővé tette a Szolidaritás számára, hogy egy sor éles belső konfliktus után helyreállítsa belső egyensúlyát. A szakszervezeten belüli elemek fel akartak készülni a közvetlen politikai összeütközésre, és itt volt a válasz nekik: a szakszervezeti akciónak továbbra is az üzemen kell alapulni, míg ugyanakkor sokkal közvetlenebb kihívást képvisel a rendszer gazdaságirányításával és egész gazdaságpolitikájával szemben. A Szolidaritás II. ezért a mozgalom akciója új szakaszának tekinthető, ahol a régi célok és indítékok megmaradtak, de hozzáidomultak az új körülményekhez.

Ez a lépés nem kizárólag pozitív jellegű. Az önigazgatás növekvő fontossága a tömegakció szintjéről történő visszalépést jelentette, mivel nem ugyanazokra a képességekre van szükség, mint a szakszervezeti tagoknak a szakszervezeti függetlenség miatti mozgósítása esetén. Erre különféleképpen reagáltak: az egyik póluson a gdanski csoport több tagja kezdett túllépni az önigazgatáson a közvetlen politikai akció felé; a katowiczei csoportban másfelől az önigazgatás gondolatát a munkásoknak a rendszerrel szembeni aktív védekezéseként értelmezték. Varsóban történt az, hogy a legszilárdabb szövetségnek lehettünk szemtanúi a támadó és a védekező között, a politikai akció felé történő előrehaladás és ezzel párhuzamosan a Szolidaritás és a párt közötti közvetlen konfrontáció elkerülését biztosító intézményes megoldások keresése között.

Politikai akció felé?

1981 novemberére az önigazgatás témájának sokkal kisebb volt a jelentősége, mint ugyanezen év májusában vagy júniusában. Kevés szó esett róla Lódzban és Wroclawban, és Szczecinben egyértelműen a mozgalom legmérsékeltebb elemeit foglalkoztatta csak ez a kérdés. Minden bizonnyal az volt ennek az oka, hogy a Szejm szeptemberben a vállalati vezetők választásával kapcsolatos kompromisszumos megoldás mellett döntött, amit Walesa is elfogadott, de a szakszervezet más országos vezetői elleneztek: az önigazgatást ettől kezdve inkább egy másik kompromisszumnak tekintették, nem pedig a legutolsó győzelemnek, és a kompromisszum ugyanúgy nem volt kielégítő, ahogyan a tavaszi Varsói Egyezmény sem. Még kevésbé látszott kielégítőnek, ahogy a gazdasági válság mélyülésével mélyült a párton belüli válság is, és a militánsok úgy látták, hogy megrövidítették őket. Ekkoriban senki sem érezte a győzelem mámorát, és nem álmodott arról, hogy helyet kap a hatalomban; egyfelől világos volt, hogy a militánsok, a nép egészéhez ha-

sonlóan a fizikai túlélés kérdéseivel voltak kénytelenek foglalkozni, másfelől pedig ott állt a rendszeren belüli nyílt válság felismerése és annak tudata, hogy mivel a népesség egyedül a Szolidaritásban bízik, a mozgalomnak szükségképpen túl kell lépnie a vállalati önigazgatástól a helyi intézményekhez, majd a politikai intézmények egészéhez, ami a szabad választások szükségességét és megszervezését jelentette.

E fejleményekre "Szolidaritás III."-ként utalunk. A célok most nyíltan politikaiak voltak: a tájékoztatás szabadsága és különösen a Szolidaritás televíziós nyilvánossághoz jutásának normalizálása: nyílt jelölés az 1982 februárjára kitűzött helyi választásokon; egy másik kamara megalakítása a Szejmben, amit a társadalmi és gazdasági csoportok képviselőiből kell felállítani; a nemzetgazdaság ügyeinek intézésére társadalmi tanács felállítása, szakemberek olyan csoportjáé, amelyik nagy kezdeményezési jogkörrel rendelkezik; és végül szabad parlamenti választások.

A gazdasági válság súlyosbodása minden eddiginél égetőbbé tette a párt és a Szolidaritás közötti politikai megállapodás szükségességét, és az egyház hivatalait ennek előmozdítására próbálta felhasználni. De a Szolidaritás militánsai nem voltak hajlandóak közvetlenül belépni a politikai küzdőtérre. Nem akarták, hogy a Szolidaritás politikai párttá váljon azért, hogy jelölteket állítson a helyi választásokon: a mozgalomnak továbbra is a társadalmat kell képviselnie a rendszerrel szemben és nem szabad politikai összecsapásba bocsátkoznia. Ahogy azonban a konfliktus központi magva egyre közelebb került a politikai hatalom központjához, úgy vált egyre nehezebbé a Szolidaritás számára az egység megőrzése. Bizonyos kisebbségi funkciók készen álltak a politikai akcióra, míg a másik oldalon sok militáns vissza akart térni a tisztán szakszervezeti tevékenységhez, többnyire azért, hogy a munkások közvetlen szükségleteivel és különösen az élelmiszerellátással foglalkozzanak, mások viszont egyre elégedetlenebbé váltak a párt és a kormány manőverei miatt. Az ekkoriban sok gyárban folytatott vadsztrájkok sokkal jobban jelzik, hogy hogyan gondolkodtak a militánsok, mint Marian Jurczyk vagy Jan Rulewski nyilvánosság előtt tett kijelentései. E végső szakasz központi tendenciája az ellenszenv volt azzal a párttal szemben, amely visszautasította a tárgyalásokat és egyre gyakrabban nyúlt a provokáció eszközéhez. A bekövetkezett események megmutatták, hogy mennyire jogosak voltak ezek az érzések: ekkor már az elnyomást és a katonaság bevetését készítették elő a párton belül. A militánsok egyre gyakrabban kényszerültek annak kimondására, hogy a mozgalomnak végig kell mennie a nemzeti függetlenséghez és politikai demokráciához vezető úton, bár még nem kívánták a szabad választások azonnali kiírását, és még kevésbé kívánták a Szovjetunióval való szakítást. Az egész gazdaság összeomlásának tudatában visszaléptek bázisukhoz és megerősítették a mozgalom elveit.

Minden bizonyíték két, nyilvánvalóan egymással ellentmondásban lévő következtetés felé mutat. Egyfelől kétségtelen a politikai akció felé történő mozgás, ami a Szolidaritás kongresszusán és a szabad választások melletti határozatban érte el csúcspontját, ami nem kevesebbet jelentett, mint a párt szétrombolására vonatkozó döntést. Ez a mozgás megfigyelhető az aktív sztrájk gondolatában, ami szükségképpen két hatalmi központ létrejöttéhez vezet. De másfelől itt a politikai mozgósítás hiánya, és a tisztán védekező jellegű akció kifejlesztése a tagság szintjén.

Ha meg akarjuk érteni ezt a nyilvánvaló ellentmondást, akkor vissza kell térnünk ahhoz a gondolathoz, hogy a Szolidaritás nem politikai mozgalom és soha nem is volt az. Mivel politikai akcióra való képességét szigorúan korlátozta Lengyelország függése a Szovjetuniótól és a gazdasági válság, inkább meggyőződés és tudatállapot volt a mozgalom, nem pedig a kollektív akció eszköze. Ennek következménye az, hogy sokkal inkább társadalmi mozgalom, mint szakszervezet. És ahogy a válság mélyült és a párttal szembeni ellenségesség egyre inkább a felszínre került, úgy távolodott a Szolidaritás e szerepétől a társadalom felszabadítására törő mozgalom irányába, és tért vissza meggyőződéséhez, az uralkodó renddel szembenálló erővé szervezve önmagát. Amikor támadta az orosz uralmat, a párt autokráciáját és a gazdaság hozzá nem értő irányítását, a Szolidaritás nem akarta azt, hogy a lengyelek fogjanak fegyvert, tüntessenek a pártszékházak előtt vagy alakítsanak forradalmi munkástanácsokat. Megerősítette, hogy célja a munkások jogainak és a nemzet függetlenségének védelme, de egy pillantra sem adta fel demokratikus programját, ami csak azok számára tűnt tűrhetetlennek, akik számára minden demokrácia tűrhetetlen. Amikor a szabad választásokért állt ki, célja nem az volt, hogy politikai párttá váljon, hanem, hogy megszüntesse önmagát a különböző politikai pártok megalakulásával, vagy hogy vissztérjen a sokkal mérsékeltebb szakszervezeti funkcióhoz. A Szolidaritás minden bizonnyal egyre közvetlenebb összeütközésbe került a rendszerrel, de nem a hatalomért harcolt és nem akarta átvenni az állam feletti ellenőrzést; egyre nyíltabban hangoztatta, hogy a demokratikus megoldások és a választott vezetők vezethetik csak ki az országot a válságból. A politikai mozgósítás hiánya világosan kitűnik abból, hogy a mozgalom visszatért a közvetlen védelmi jellegű akcióhoz, mint például az éhségmenetek 1981 nyarán.

E harmadik szakaszban a leginkább "radikális" akció nem felfelé, a hatalom megragadására, hanem lefelé, az elutasítás formáinak kialakítására irányult. Amikor 1980-ban radikálisokról esett szó, a kifejezés a KOR-ra és mindenekelőtt a Jacek Kuron által képviselt irányzatra vonatkozott. Állandóan azt ismételte, hogy az ellenfél megbukott, és hogy a már döntő győzelmet aratott Szolidaritásnak tovább kell nyomulnia és széleskörű fe-

lelősséget kell vállalnia a közéletben. Bár az óvatosság mellett emelt szót és mindenképpen meg akarta őrizni a mozgalom egységét, elemzése felhívás volt a közvetlen politikai akcióra. Már a szakszervezet megalakítása előtt világosan leszögezte, hogy minden akció, amire Lengyelországban sor kerül, szükségképpen csak politikai természetű lehet végső soron: a munkásmozgalmat a körülmények állították az akció középpontjába, de ami igazán fontos, az nem az eszköz, hanem az elvégzendő feladat, ami nem egyéb, mint a demokrácia visszaállítása és egy Finnországéhoz hasonló mértékű függetlenség megteremtése.

1981 őszén a kifejezésnek egészen más jelentése volt. Most általában Kuron és a KOR ellenségeire utaltak vele. A radikálisok populisták és nacionalisták voltak, az "igazi lengyelek", akiket kimerítettek a meddő tárgyalások és a rendszer által megszegett egyezmények, és türelmetlenül nyílttá tették a társadalmi és nemzeti identitás és az egyszerűen külföldi ügynöknek tekintett rendszer közötti ellentmondást. Varsóban ezek a radikálisok kétségbe vonták az olyan emberek politikai hozzáértését, mint Zbigniew Bujak, Wroclawban támadták az MKZ vezetését. Nem lenne helyénvaló e törekvéseket a plisudskizmus leginkább nacionalista elemeihez hasonlítani. Mindazonáltal nem vált uralkodóvá befolyásuk a Szolidaritásban, és különösen Szilézia volt az a terület, ahol a radikalizmusnak a kagylóhéjba való e visszavonulása egyre ritkábban öltötte védekező osztályakció formáját. De e különbségek ellenére a két attitűdnek vannak fontos közös elemei: mindkettő értelmiség- és politikaellenes.

Mindkét fronton arra ösztönözték a radikális tendenciák a Szolidaritást, hogy ne váljon politikai párttá, hanem inkább tudatosítsa a politikai, gazdasági és katonai veszélyeket. Léte kezdetén a Szolidaritás a társadalomról alkotott felfogásának megfelelően fogalmazta meg elveit; az utolsó hetekben védekeznie kellett a rendszer fokozódó militarizálása és az ország lakosságát éhezésre kárhoztató gazdasági válság ellen. Minél szélsőségesebb álláspontot foglaltak el a militánsok, annál kevésbé hittek abban, hogy céljaikat elérhetik. A befolyásos "radikálisok" közeledni kezdtek Walesahoz és kompromisszum-kötési és tárgyalási készségéhez. Még az olyan látványos tettet is, mint a szovjet birodalom valamennyi népéhez intézett felhívás, amit a kongresszus első ülésének végén fogalmaztak meg, úgy kell érzékelnünk, mint a militánsoknak a nemzeti lét legmélyebben rejlő erőibe vetett hite kifejeződését és nem olyan nyilatkozatként, aminek az a célja, hogy politikai téren beavatkozzon más államok ügyeibe. A Szolidaritás nem mozdult el a politikai akció irányába: inkább a válság dimenzióinak tudata és annak a pártnak elutasítása, attól a párttól való félelem uralkodott, amely elvesztette munkásosztálybeli tagjainak tömegét és nár nem volt képes a gazdasági, közigazgatási és társadalmi élet ellenőrzésére vagy irányítására.

De az ellenállás irányába mutató tendencia növekvő fontossága nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy a Szolidaritás ugyanakkor a közvetlen politizálás területe felé haladt. A kongresszus során közvetlen kihívást intézett a párthoz, és elismerte (ahogyan azt a párt korábban már megtette), hogy valaki nehezen lehet egyidejüleg mindkét szervezet tagja. Kezdett megfogalmazódni az a gondolat, hogy a Szolidaritásnak valahogyan be kell avatkoznia a küszöbön álló helyi választásokba. A szovjet uralom alatt élő népekhez intézett felhívást a párt provokációjának tekintették. Az ilyen izgatás, amit Walesa időnként képtelen volt ellenőrzése alatt tartani, és ami mindenekelőtt az Országos Bizottságtól eredt, a konfrontáció előjátéka volt. Néhányan valóban akarták ezt, de a militánsok és a vezetők többsége úgy gondolta, hogy nincs áthidalhatatlan szakadék a Szolidaritás és a párt által javasolt megoldások között.

A kutatócsoportjaink fejlődésében megkülönböztethető három szakaszt - a "Szolidaritás I.," "II." és "III." - a mozgalomról adott általános elemzésünk részének kell tekinteni. Története során a Szolidaritás mindvégig szakszervezet, demokratikus erő és nemzeti mozgalom maradt. Fejlődésének minden szakaszában tudatos kihívást intézett az uralom egész rendszeréhez, de ugyanakkor általános volt a meggyőződés, hogy korlátoznia kell a mozgalomnak önmagát, és hogy nem válhat politikai mozgalommá. Az 1980 ősze és 1981 ősze között végbement változás tényezője a közte és a párt között fennálló hatalmi egyensúly.

Fejlődésének minden pontján össze tudta hangolni egymással a Szolidaritás belső dinamikáját, az igényt arra, hogy egyre újabb területeket foglaljon el, és másfelől azt a vágyat, hogy szemtanúja legyen a befolyásától teljesen független társadalmi és politikai szereplők újra megjelenésének. Az önigazgatás gondolata éppen ilyen összehangolást képvisel: a szakszervezet fontos szerepet játszik a gazdaságban, de az ipari vezetők függetlenek maradnak. Az utolsó hónapok sokkal politikusabb beállítottsága ugyanígy nem ment tovább annál az igénynél, hogy létre kell hozni egy politikai teret, amit a legkülönbözőbb erők foglalhatnak el. Szoros kapcsolatban áll ezzel a Szolidaritás békés jellege: sosem viselkedett a hatalmat megragadni akaró politikai erőként, sem pedig forradalmi szakszervezeti mozgalomként, és sokaknak az az érzése, ami a szabadságaikat és a demokrácia gépezetét védelmezni akaró militánsokban kialakult akkor, amikor a rendszer visszatért a velük szembeni erőszak eszközének alkalmazásához, hogy az egyenes arányban állt a mozgalom nem erőszakos természetével.

Fordította: Tóth László

Klaus Reiff

A "Szolidaritás" éve: A munkásszakszervezet népi mozgalommá válik* (II. rész)

Konfliktus a „Szolidaritás" alapszabályával kapcsolatban

Szükségszerűen el kellett jönnie az első komoly nézeteltérésnek is, midőn a Lengyelországban megalakult új szakszervezetek bejegyzésére kijelölt varsói vajdasági bíróság, teljesen a korábbi stílus szerint eljárva, önhatalmúlag megváltoztatta a "Szolidaritás" által benyújtott szervezeti alapszabályt. A "Szolidaritás", a számos újonnan alapított szakszervezet közül tizenötödikként, 1980. szeptember 24-én, bejegyzési kérelmével együtt alapszabályát is benyújtotta az illetékes bíróságnak. Sokan úgy gondolták talán, hogy ez az adminisztratív eljárás nem más, mint puszta formalitás, és Lengyelország "megújulásával" az egyébként szokásos kitétel, "a párt vezető szerepe az államban" mellőzhető a szakszervezeti alapszabályban. Azonban a vajdasági bíróság, mint a fennálló rend védelmezője, a párttal együtt más véleményen volt, amennyiben önhatalmúlag beírta a "Szolidaritás" alapszabályába a pártnak az államban betöltött szerepére utaló mondatot, majd bejegyezte a független szakszervezetet, igencsak bízva abban, hogy ez utóbbi majd csak beletörődik a hozzájárulása nélkül véghezvitt módosításba. A többi új szakszervezet végül felvette alapszabályba a kérdéses passzust. Igen ám, de ezek taglétszámukat és politikai súlyukat tekintve jelentéktelen szervezetek voltak. A "Trybuna Ludu" világossá tette, mit is gondol a párt a vajdasági bíróság önhatalmú eljárásáról. A "kiegészítések" - így a lap - szükségesek voltak, "hogy az új szakszervezet ideológiai karaktere egyértelmű legyen, és ne adjon kétségekre okot".

A "Szolidaritás" az illetékesség szerinti következő felsőbb fórumhoz, a Legfelsőbb Bírósághoz fordult, és fellebbezést nyújtott be. A konfliktus éleződött, és a lélegzetelállító gyorsasággal erősödő fiatal szakszervezet első drámai erőpróbájára készült. Felső-sziléziai szakszervezeti tagok azonnal általános sztrájk meghirdetését követelték. Lech Walesa azonban a jogi utat választotta, és további tárgyalásokkal kívánta megkísérelni az ügy rendezését. Csak a Legfelsőbb Bíróság ítélete után, melyet egyébként 1980. november

* Részlet Klaus Reiff: Polen. Als deutscher Diplomat an der Weichsel. (Verlag J.H.W. Dietz Nachf. 1990.) című művéből.

10-re vártak, jön majd el a cselekvés ideje. De a szakszervezet – elszántságát demonstrálandó – országos sztrájkot hirdetett november 12-re, még arra az esetre is, ha a Legfelsőbb Bíróság elítélné az önhatalmú alapszabály-módosítást.

Az üzemek már november 4-én megkapták a sztrájkra vonatkozó utasításokat: a sztrájk kezdetét november 12-én, reggel 6 órakor a gyári szirénák és kürtök jelzik. A tömegközlekedési eszközök aznap csak 9 óráig lesznek forgalomban Varsóban. Csupán egy-két buszvonalon tartanak fenn ügyeleti szolgálatot. A Mazowsze körzet "Szolidaritás" elnöksége reggel 6 órától kezdve a Varsói Kohóüzemben ülésezik. A sztrájk gyárfoglalás jellegű lesz, ezért minden munkás az üzem területén marad. A "Szolidaritás" rendfenntartó szolgálata utasítást kap, hogy a rendőrség, a katonaság és az állambiztonság erőit ne engedje be a gyár területére. A munkásokat felszólítják, hogy már november 11-én hozzanak magukkal takarókat és hálózsákokat, november 12-én pedig két napi élelemmel ellátva érkezzenek az üzembe. A sztrájk kezdetekor alkoholtilalom lép életbe.

A helyzet Lengyelországban a "társadalmi szerződések" aláírása óta most először robbanásra kész. Az országszerte terjedő és véget érni nem akaró munkabeszüntetések, sztrájkok és tiltakozó megmozdulások láttán az államtanács kénytelen nyugalomra inteni és produktív munkára felszólítani a lakosságot. Figyelmeztető szó a kormánynak is: javítson az ellátáson, és gyorsítsa a beígért gazdasági reformokat. A szürke, novemberi Varsóban gondterhelten tekintenek az emberek a jövőbe. November 8-án, a Legfelsőbb Bíróság döntését megelőző szombaton a "Szolidaritás" kis munkacsoportjai járják a várost, és mindenüvé plakátokat ragasztanak, amelyeken a "Ma Szolidaritás – Holnap győzelem" jelszó olvasható. Nem sokkal később már látnom kell, hogyan szakítják le sok helyütt a frissen felragasztott plakátokat, vagy festenek rájuk Dávid-csillagot, alámázolva a "Zsidó propaganda" feliratot. "A gazdaság javítását követeljük, nem pedig az alapszabályét" – olvasom az egyik plakáton. "Bejegyzést és nem szerkesztést követelünk" – olvasható egy másikon. Bárhová néz az ember, házfalakon, kirakatokban, újságbódék oldalán, sőt még a közlekedési eszközök szabad felületein is a "Szolidaritás" jelszavai láthatók. És mindegyik így kezdődik: "Zadamy – Követeljük..."

A következő hétfőn – 1980. november 10-ét írunk – már kora délelőtt ott tolonganak az emberek, feszült várakozásban, a Legfelsőbb Bíróság épülete előtt. Külföldi televíziós forgatócsoportok ácsorognak, ugrásra készen. Fehér-piros karszalagot és a szakszervezet jelvényét viselő rendfenntartók várnak bevetésre. Rendőrök biztosítják a forgalom zavartalanságát az utcában. A tömegben transzparenseket és plakátokat látni. "A hit fél siker" – áll az egyiken. "A lengyelek összetartása győzni fog" – hirdeti a másik. Az

egyik transzparensen a következő, némiképp talányos szavakat olvasom: "Adott esetben az utolsó ítélethez* fellebbezünk." Mit jelenthet ez? Azután a Varsói Közlekedési Vállalat két autóbusza érkezik a "Szolidaritás"-delegációval. "Szolgálati út" és "kiránduló busz" jelöli a felirat rendeltetésüket.

Fehér-piros zászlókat verdes a szél a buszok ablakaiban. A csillogóan tisztára mosott járművek – Varsóban szokatlan kép – első és hátsó oldalán mindenütt a "Szolidaritás" neve olvasható. Taps és lelkes üdvözlés közepette száll ki a buszból Lech Walesa. A tolongás már-már életveszélyes. A rendfenntartók azt sem tudják, hol áll a fejük, hogyan tartsák vissza a tömeget, szabaddá téve az utat Walesának a bíróság épületébe. Walesa anélkül, hogy bárkinek is nyilatkozna, eltűnik tanácsadó stábjával együtt az épület előcsarnokában. Azonnal becsukódott mögöttük a nehéz, vasrácsos ajtó.

A Legfelsőbb Bíróság meghozza döntését: az alapszabály önhatalmúlag véghezvitt módosítása semmisnek tekintendő. Az alapszabály 1. cikkelyében utalás történik a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 87. és 89. számú egyezményeire, amelyet Lengyelország ratifikált, valamint a Gdanski Megállapodások 1. pontjára. Az alapszabályhoz újólag csatolt függelék szó szerint tartalmazza az egyezmények és a Gdanski Megállapodások 1. pontjának szövegét. Győzött volna a "Szolidaritás"? Inkább kozmetikázó kompromisszum született, ugyanis a "párt vezető szerepe az államban" passzus, amely ellen a szervezet tiltakozott, mégiscsak az alapszabály része maradt, még ha a függelékben is, ugyanúgy, mint Lengyelország szocialista társadalmi rendjének elismerése. Másrészről a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetnek a szakszervezeti szabadság elveire és a szakszervezet védelmére vonatkozó egyezményei, valamint a szervezkedés és a kollektív tárgyalások joga még egyszer – immár a legfelső bíró által – megerősítésre kerültek. De mit jelent mindez, ha azt tekintjük, hogy a lengyel parlament már 1956-ban jóváhagyta ezeket az egyezményeket, csak éppen érvényesülni nem hagyta őket azóta sem. A "Zycie Warsawy" c. sajtóorgánum az alábbiakban foglalta össze az alapszabály körüli vita kimenetelét: „Az alapszabályban ugyanúgy helyet kapott a szocializmus, mint a Szolidaritás függetlenségének elismerése".

Az új társadalmi erő

1981 elején a "Szolidaritás" a katolikus egyház és a kommunista párt mellett a meghatározó társadalmi erőkhöz tartozott Lengyelországban. A független

* A német szövgben szójáték az Oberste Gericht = Legfelsőbb Bíróság és a Jüngste Gericht =utolsó ítélet (vallási) kifejezésével.

szakszervezet, megnövekedett hatalmának teljes tudatában, szembeszegült a párttal. Általános nyugtalanság, de egyben lelkes hangulat uralkodott az országban. A lakosság többsége meg volt győződve arról, hogy ha a kormány rákapcsolna, nem lenne többé megvalósíthatatlan álom Lengyelország megújulása. 1981-ről, a "Szolidaritás" évéről azonban mást is őrzök emlékezetemben: szakadatlan sztrájkfelhívásokat, figyelmeztető sztrájkokat és tiltakozó akciókat, valamint józanságra intő figyelmeztetéseket. Még most is magam előtt látom az NZS Független Diákszövetség diákjait, ahogy tüntető menetben végigvonulnak a varsói Krakowskie Przedmiescie úton, követelve a politikai foglyok szabadon bocsátását. Emlékezem a gyorsan romló közellátásra is. Üres pultok, húsnak nyoma sincs, csak szitkozódó vevők a lecsupaszított polcok előtt. Kormánybizottságok készenlétben, hogy a sztrájkolókkal tárgyaljanak. Többnyire rögtön a miniszterelnököt kérték tárgyalópartnerül, később azonban a nómenklatúra alacsonyabb rangú képviselője is megtette.

A követségen aggódással töltött el bennünket, hogy a "Szolidaritáson" belül – és egyéb, reformokra törekvő társadalmi intézményekben is – mutatkozó türelmetlenség esetleg biztató kezdeményezéseket hiúsított meg. Valósággal lélegzetelállítónak tűntek számunkra a lengyelországi változások a szomszédos országokban uralkodó helyzethez képest. Minden alkalommal azt gondoltuk, most eljött a fejlődésben az a pont, ahonnan már nem megy tovább. De megdöbbenésünkre mindig volt folytatás. Senki sem akarta hinni, hogy szovjet beavatkozásra kerülne sor Lengyelországban. Túl sok nyomós érv szólt ellene, nem utolsó sorban a két nép közös történelmi tapasztalata is. Mindazonáltal irritáló volt látni, ahogy a párt és az államhatalom az egyre erősödő népi mozgalom nyomására meghátrált. Hirtelen úgy látszott, a titkosrendőrség és a rendőrség többé már nem rúg labdába. A Varsó melletti Otwock-ban a felpaprikázott tömeg felgyújtott egy rendőrségi autót. Az emberek, úgy tűnt, elvesztették a hatalomtól való félelmüket. Mintha csak valami láthatatlan erő hajtaná őket, úgy meneteltek egy bizonytalan cél felé. Lengyelországban a helyzet egyre zűrzavarosabb és áttekinthetetlenebb lett. Igencsak nagy fáradságunkba került, hogy az események alakulását az országban valamelyest figyelemmel kísérhessük. Ha még nekünk is, ott a helyszínen, sokszor nehezünkre esett, hogy megértsük a lengyelországi helyzetet, akkor hogy is foghatták volna fel Bonnban, mi történik a Visztulánál! Az sem maradt el, hogy tárgyalópartnereink a "Szolidaritás"-ból ne tegyék szóvá néhány SPD-politikus velük szemben tanúsított tartózkodó magatartását. Éppen a szociáldemokratáktól reméltek megértést és szolidáris hozáállást, és most csalódottan kell tudomásul venniük ezt a távolságtartó magatartást. Az SPD-politikusok szemére vetették, hogy a lengyel kommunistákhoz fűződő jó kapcsolataik miatt és az NSZK Lengyelország-politi-

kájának megterhelésétől tartva, kerülik a közeledést.

A Német Szakszervezeti Szövetség és a kötelékébe tartozó szakszervezetek közül jónéhány felvette a kapcsolatot az új lengyel testvér-szervezettel. Ellentétben azonban más nyugat-európai szakszervezetekkel, akik látványosan delegációkat küldözgettek Varsóba és Gdanskba, a DGB került minden olyan lépést, amely a lengyel belügyekbe való beleavatkozás látszatát kelthette volna. Düsseldorfban mindenki egyetértett abban, hogy a szakszervezeti szolidaritást érzékkel kell gyakorolni, már csak azért is, hogy ne szolgáljanak oldsó érvekkel a "Szolidaritás" ellenfeleinek. Ezért a DGB nem küldött hivatalos delegációkat Lengyelországba, hanem diszkrét módon és kellő visszafogottsággal ápolta kapcsolatait a "Szolidaritás"-sal.

Amikor a DGB nemzetközi osztályának vezetője, Erwin Kristoffersen a "Szolidaritás" első országos kongresszusán a DGB nevében üdvözölte a fiatal lengyel szakszervezetet, a lengyel kormány nem rejtette véka alá rosszallását. Arról nincs tudomásom, hogy ugyanilyen rossz szemmel nézte volna más nyugati szakszervezetek képviselőinek a fellépését is az említett rendezvényen. Mindenesetre a párt tájékoztató orgánumai jobb tudomásuk ellenére mind a mai napig azt állítják, hogy a DGB képviselője arra szólította fel a "Szolidaritás" küldötteit, legyenek a német nép segítségére az újraegyesítésben. Ilyesfajta koholmányokkal igyekeztek árnyékot vetni a "Szolidaritás"-nak a német szakszervezetekhez fűződő kapcsolataira. Azzal, hogy a propaganda poros kelléktárából az egyetlen mumust előráncigálták, és megpróbáltak ijesztgetni vele, a hazához való hűtlenség bélyegét akarták rásütni a független szakszervezet tagjaira. Csakhogy a "Szolidaritás"-nak azokban a napokban bizonyára egyéb gondja is nagyobb volt annál, mintsem a német újraegyesítés kérdésével foglalkozzon.

Erwin Kristoffersen rövid üdvözlő beszédében óvó szándékkal valójában csak annyit mondott, hogy a német szakszervezeti mozgalom saját keserű tapasztalatából tudja, hogy rend szabadság nélkül csupán élettelen rend, melyet tartósan egy társadalom nem tűr el anélkül, hogy ne tiltakozna ellene, akár békés eszközökkel, akár harcias fellépéssel. De a szabadságnak is szüksége van a rendre. A DGB reméli, hogy a lengyel társadalom meghatározó hangú csoportjai, amelyek között ott van a "Szolidaritás" is, megtalálják a szabadság és a rend helyes egyensúlyát, és így biztos alapokon álló, stabil társadalmat formálnak ki országukban. A DGB küldötte az új lengyel szakszervezetet mint az ország dolgozó polgárainak legitim képviseletét ismerte el, és hozzáfűzte, hogy a Német Szakszervezeti Szövtség elvárja, hogy a "Szolidaritást" ebben a minőségében nemzeti és nemzetközi téren egyaránt mindenki vegye figyelembe. A német-lengyel kapcsolatokra rátérve, Erwin Kristoffersen utalt a Varsó és Bonn között a kapcsolatok normalizálásáról kötött szerződésre, amely – mint mondta – új fejezetet nyit a két ország

kapcsolatában. "Az a szenvedés, mely Németország nevében országotokat sújtotta, oly nagy volt, hogy emléke generációkon keresztül tovább él majd. Elfelejteni és megbocsátani mindezt bizonyára nem lehet. De nem is kell. Reméljük azonban, hogy kezeteket nyújtjátok az új, szabad Németországnak, hogy a Szolidaritás és a DGB továbbléphessen az országaink polgárai közötti enyhülés és együttélés útján. Közösen kell harcolnunk azért, hogy országainkban megvalósuljon a katonai leszerelés és azzal együtt a társadalom megerősödése. Csak így őrizhetjük meg a szabadságot, a békét és a biztonságot, melyek nélkül a szabad szakszervezetek hosszú távon nem létezhetnek."

A Német Szakszervezeti Szövetségnek semmi oka nem volt arra, hogy kerülje a Lengyelországban legálisan működő független szakszervezettel való kapcsolatot. Hogy megbízható forrásból hallja, miképp is képzeli a "Szolidaritás" a szakszervezeti munkát, a DGB szövetségi elnöke németországi látogatásra hívta meg, 1981 októberében, Zbigniew Bujakot, a Mazowsze körzet elnökét és kíséretét. Düsseldorfban az volt a vélemény, hogy az igazi segítséget az új lengyel szakszervezet számára elsősorban a szakszervezeti munka gyakorlati tapasztalatainak átadása jelenti. Ez különösen a sztrájk fegyverével való bánásmódra volt érvényes. A német szakszervezeti aktivisták arra intették lengyel kollégáikat, mindig jól gondolják meg, mikor alkalmazzák ezt a fegyvert. A DGB a vállalati döntésekben való részvétel kérdéseiben is felajánlotta tanácsadó szolgálatait. Javasolta, hogy vezető funkciót ellátó lengyel és német szakszervezeti tagok tegyenek cserelátogatást egymás üzemeiben, a "Szolidaritás" szakszervezeti funkcionáriusai pedig vegyenek részt a DGB-iskolák tanfolyamain, hogy kellő tudással vértezzék fel magukat a szakszervezeti munkához. Szó volt még közös tanácskozásról a gazdasági demokrácia, a döntésben való részvétel és az önkormányzat kérdéseiről, kiegészítve a német és lengyel szakszervezeti aktivisták közötti tapasztalatcserével.

A Német Szakszervezeti Szövetség részéről azonban konkrét segítségben sem volt hiány. Az üzemekben meghirdetett gyűjtési akció során kereken 22.5 millió DM jött össze Lengyelország megsegítésére. Ebből a pénzből élelmiszert, alapvető gyógyszereket, valamint értékes orvosi készülékeket vásároltak. A DGB 100.000 DM nagyságú összeget nyújtott át Zbigniew Buják-nak és küldöttségének, a lengyelországi szakszervezeti munka támogatására.

Nagyon is érthető, hogy a párt és a kormány nem örült éppenséggel annak, hogy a független szakszervezet sokoldalú támogatást élvez a külföldi munkavállalói érdekképviseleti szervezetek részéről. A hivatali szervek, ahol csak lehetett, lassították, sőt megakadályozták a segítségnyújtást, mint ahogy ez a nyomdai gépek kivitelénél is történt. A Lengyel Egyesült Munkáspárt

úgy találta, itt az ideje, hogy megzabolázza a legális alapon működő "Szolidaritást", hacsak nem akarja, hogy az amúgy is minden eresztékében recsegő-ropogó rendszerét a "Szolidaritás"-bacillus teljesen elemésszé. Nem a párt hatása bomlasztotta a független szakszervezetet, ahogy sokan tartottak ettől – a párt erre már képtelen volt –, hanem éppen fordítva történt. 1981 márciusában varsói pártkörökben az a hír járta, hogy kereken 1,5 millió LEMP-tag egyben a "Szolidaritás"-nak is tagja. Ez a szám meghaladta az akkor 2,8 milliós összlétszám felét. Az alsó-sziléziai Jelenia Góra vajdaságban például 1980 decemberében a párttagok 60 százaléka vallotta magát a "Szolidaritás" tagjának is. A LEMP 1981 júliusában, Varsóban tartott 9. rendkívüli kongresszusán hivatalos adatok szerint a küldöttek 20,4 százaléka tagja volt a független szakszervezeteknek. A 9. pártkongresszus által választott Központi Bizottság 20 százalékában "Szolidaritás"-tagokból állt, a Revíziós Bizottság és a Párt-Ellenőrző Bizottság tagjai közül pedig 17,1 százalék, illetve 18,9 százalék tartozott a szabad szakszervezetekhez. Még a pártvezetőség legfelső szintjén, a Politikai Bizottságban is volt egy "Szolidaritás"-tag: Zofia Grzyb, a radomi "Radoskór" bőrdíszműgyár brigádvezetője, aki 1948 óta volt párttag, és 1980-ban lett első ízben a KB tagja is.

Wroclaw-ban, ahol a "Szolidaritás" az egykor Lembergből idetelepült lengyelek között különösen erős pozíciót tudott kivívni magának, a 9. pártkongresszust előkészítő vajdasági LEMP-konferencia meghívta a "Szolidaritás" három képviselőjét is, szólaljanak fel a konferencián résztvevő küldöttek előtt. A LEMP fennállása óta eddig még soha nem kérték fel az ideológiai ellenfelet arra, hogy kritikai véleményét közvetlenül a pártfunkcionáriusokkal ismertesse. Ez a példátlan eljárás nagy port vert fel a párton belül, elsősorban azért, mert Jan Balenkowski, aki a "Szolidaritás" részéről felszólalt a vajdasági konferencián, élt az alkalommal, és a párttagok lelkére beszélt. A pártnak – mondta – soha többé nem szabad engednie, hogy olyan helyzet alakuljon ki Lengyelországban, melyben bármely uralmon lévő párt azoknak szolgál támaszul, akik elvesztették a társadalom bizalmát. A "Szolidaritás" semmiképpen nem törekszik egyeduralomra a dolgozók társadalmi képviselete terén, még akkor sem, ha a wroclawi vajdaság mintegy 500.000 dolgozója közül 430.000 a független szakszervezet tagja.

A Krakkó melletti Nowa Huta Lenin Kohóművének pártszervezete is jobbnak látta, ha egyezséget köt a függgetlen szakszervezettel. A Lenin Kohóműben a LEMP befolyása szinte már a nullával volt egyenlő. A "Szolidaritás" és a LEMP 1981 júniusában együttműködésben állapodtak meg, és az üzemi munkásönkormányzat kérdésében közös nyilatkozat kiadásáról döntöttek. Ezt éppenséggel nem lehetett úgy tekinteni, mint egyenlő felek között létrejött együttműködési megállapodást; itt inkább a párt kétségbeesett kísérletéről volt szó, mely arra irányult, hogy ne engedje át teljesen a

terepet a "Szolidaritás"-nak egy olyan üzemben, amely Lenin nevét viseli.

Ebben az időben a "Szolidaritás" már régen túlnőtt a párt által számára engedélyezett kereteken. Már régen nem olyan szakszervezet volt csupán, amely az üzemekben bérekért és jobb munkafeltételekért harcol, hanem bázisforradalmi szervezet, világos politikai ambíciókkal. Mást nem is vártak Lengyelország polgárai tőle. A vezető üzemekben működő "Szolidaritás"-alapszervezetek hálózatával, röviden a "Hálózat"-tal (Siec) a független szakszervezet már a politikai tagozatát-ágazatát is megteremtette, és ennek segítségével igyekezett a lengyelországi reformokat célzó gazdaság- és társadalompolitikai elképzeléseit valóra váltani. A "Hálózat" különösen a munkásönkormányzatok kérdését vállalta fel, amit fordulópontnak tekintett a lengyelországi reformok szempontjából.

A gdanski Lenin Hajógyárban 1981. április 14-én és 15-én lezajlott alakuló gyűlésüket követően a "Hálózat" képviselőinek nézetei korántsem találtak egyhangú szimpátiára a "Szolidaritás"-on belül. Voltak néhányan a "Szolidaritás" csúcsvezetőségében, de az Országos Koordinációs Bizottságban és a területi szervezeteknél is, akik a "Hálózat" által oly fontosnak tartott munkásönkormányzatok kérdésére elutasítólag reagáltak. A munkásönkormányzatokban a független szakszervezet üzemi szervezeteinek konkurenciáját látták. Az elutasítás gyakran odáig ment, hogy például a "Szolidaritás" alsó-sziléziai körzetének elnöksége megtiltotta munkásönkormányzatok alakítását saját területén.

Mindazonáltal, a pártban egyesek előtt világossá vált, hogy a "Szolidaritás" éppen a "Hálózat" tevékenységének segítségével, a munkásönkormányzatokon keresztül igyekszik közvetlen befolyást szerezni a lengyel gazdaságra. A "Hálózat" képviselői és elsősorban fő kezdeményezője, Jerzy Milewski azonban sokkal tovább mentek elképzeléseikben. Milewski a "Hálózatot" szemmel láthatólag további politikai tervek előfutárának tekintette. Ő, Jacek Merkel és Grzegorz Palka kezdeményezői voltak az 1981. november 22-én, Bydgoszcz-ban megalakult, szociáldemokrata irányzatú "Lengyel Munkáspárt" (Polska Partia Pracy) életrehívásának. Alapítóinak akarata szerint a "Lengyel Munkáspárt"-nak a "Hálózat" bázisán kellett működnie. Tényleges veszély alakult ki a kommunista LEMP-re nézve, mivel a munka talaján olyan autentikus munkáspárt jött létre, amely a munkásosztály valódi érdekképviseletére törekedett Lengyelországban.

Harc a jogért és igazságért

Fennállásának 16 hónapja alatt a "Szolidaritás" a lengyelországi szociális helyzet javulásáért is síkra szállt. Gyakran megrendítő dolgokat lehetett olvasni akkoriban a lengyel újságokban az ország szociális problémáival

kapcsolatban: 3 millió gyermek él a legnagyobb szegénységben. Mire iskolába kerülnek, az éhezés okozta betegségek nyomait hordozzák csontjaikban, halláspanaszokkal, szembajokkal küszködnek. A lengyel nyugdíjasok 63 százaléka élt 1981 januárjában a társadalmi létminimum alatt – közölte Kabaj professzor a Munka- és Szociálügyi Intézet igazgatója. Jelena Goraban, a sztrájktárgyalásokon, a sziléziai terület katasztrofális orvosi ellátását bírálták a "Szolidaritás" képviselői. 100.000 lakosra összesen csak két kórház jut – panaszolták –, míg a belügyminisztérium ugyanitt 17 szanatóriumot és üdülőt tart fenn az állambiztonsági dolgozók számára.

A társadalmi visszaélések és a lakossági panaszok orvoslására a "Szolidaritás" úgynevezett "intervenciós bizottságokat" hozott létre.

Az intervenciós bizottságok információ- és tapasztalatcserével egybekötött első országos találkozójára 1981 februárjában, Poznan-ban került sor. A varsói Mazowsze körzet küldöttsége arról tájékoztatta az egyesületeket, hogy intrvenciós bizottságának csupán 4 hónap alatt 700 lakossági bejelentést kellett kivizsgálnia. A találkozóról kiadott közleményből megtudhattuk, hogy a tanácskozások középpontjában állítólag a biztonsági szervek emberei által a Lengyel Népköztársaság polgárainak sérelmére elkövetett gyilkosságok kérdése szerepelt. Beszámoltak többek között az Opolei vajdaságban lévő Strzelce Opolskie nevű helységben történt esetről, ahol a rendőrök gumibottal és derékszíjjal megvertek néhány, lopással gyanúsított gyereket. Bejelentések érkeztek továbbá, melyek az állami gyermekotthonokban uralkodó botrányos állapotokra hívták fel a figyelmet. Gdansk "Szolidaritás"-képviselők kijelentették, készek gondnokságot vállalni a megvert és éhező gyermekek felett.

Az a számos bejelentés, panasz, kérés, mely a segítségre szoruló emberek részéről az intervenciós bizottságokhoz érkezett, rávilágított a lengyel társadalmi valóságra, és a jogbiztonság hiányára, melynek az egyszerű polgárok voltak a szenvedő alanyai. Ezzel együtt azonban kifejezésre jutott az embereknek a "Szolidaritás"-ba vetett bizalma is.

Az állami hatóságoknak igen kínos lehetett az intervenciós bizottságok ténykedése, mivel ezek drasztikusan dokumentálták a hatóságok működésének csődjét. Most először fordult elő, hogy bátor kezek kiteregették az addig teljhatalmú és kikezdhetetlen államigazgatás szennyesét. Számos lengyel ember számára a "Szolidaritás" intervenciós bizottságainak működése a hathatós segítség, az igazságosabb bánásmód reményét jelentette; reményt arra, hogy jogaikat nemcsak leírva látják, hanem ténylegesen élvezhetik is. A "Szolidaritás", ahányszor csak jogtalanságra bukkant, a nyilvánosság elé tárta azokat, és könyörtelen következetességgel harcolt ellenük, ha kellett, még a mindent megbénító sztrájk eszközével is.

A helyzet kiéleződik

Azt, hogy az államhatalom a fentiekben vázoltak ellenére hatalmi eszközei útján még mindig cselekvőképes volt, bizonyítják 1981. március 19-ének eseményei, mikor is a rendőrség hatalommal űzte ki a "Szolidaritás" tagjait Bydgoszcz-ban, a vajdasági Nemzeti Tanács üléstermából. Ez éppen az alatt a "kilencven nyugodt nap" alatt történt, amelyre az 1981. február 11-én megválasztott új miniszterelnök, Wojciech Jaruzelski tábornok kérte az ország népét. Mindenesetre úgy tűnt, a Bydgoszcz-i rendőrség nem törődik a tábornok kérésével. Figyelemre méltó, ahogy a történtek után a "Gazeta Pomorska" helyi pártorgánum az incidenst kommentálta. "Ne féljünk a demokráciától!" címmel azt írta a lap: az embernek ellenállhatatlanul az a benyomása támad, hogy a drámai helyzet Bydgoszcz-ban elsősorban néhány döntéshozó embernek a demokráciától (pontosabban a lengyel valóságban évek óta gyakorolt demokrácia eddigi formájának megváltoztatásától) való félelmére vezethető vissza. "A demokrácia lehetővé teszi, hogy az emberek kifütyüljék azt, aki nem tetszik. Így legalább majd kevesebb ostobaság hangzik el a szónoki emelvényekről, és minden szót, minden érvet meggondol majd az, aki kimondja. Nem könnyű a demokrácia nyelvén beszélni. Mindnyájunknak meg kell még tanulnunk. Csakhogy ez a tanulás néha nagyon sokba kerül."

A bydgoszczi rendőrök tettlegességig fajuló eljárása az 1980 augusztusában lezajlott sztrájk óta most először idézett elő ismét – szántszándékkal vagy akaratlanul – jelentős, hacsak nem döntő konfrontációt Lengyelországban. Ti vagy mi! – ez volt most a tét. A szélsőségesek – mindkét oldalon – követeléseikkel és akcióikkal csak tovább élezték a helyzetet. Félő volt, hogy a középvonal hívei, akik csakis a párbeszédben és a türelmes tárgyalásokban látták a válságból való kiutat, most felőrlődtek a szélsőségesek akciói között. Az 1981 márciusában valósággal drámaivá fejlődött események világossá tették: itt tudatosan húztak egyet a csavaron, hogy döntésre vigyék a dolgot. Mindkét oldalt mozgásba hozták. 1981 márciusa – anélkül, hogy ez akkor bárkiben is tudatosult volna – a döntés előkészítésének hónapja volt, talán valamiféle főpróba a nagy játszma előtt.

Már március elején, amikor jelentősen kiéleződött a sztrájkhelyzet Lengyelországban, és tulajdonképpen mindenhonnan csak tiltakozásokról, követelésekről és sztrájkokról lehetett hallani, azt kezdték suttogni Varsóban, hogy odafenn mérlegelik az Alkotmány által lehetővé tett szükségállapot bevezetését, a belső nyugalom helyreállítása érdekében. A hónap elején valóban összehívták az államtanácsot. Tagjai azt várták, hogy az ülésen majd megvitatják, milyen módon lehet az országban egyre komolyabbá váló helyzeten úrrá lenni, és hogyan lehetne korlátozni a "Szolidaritás" tevékenységét.

Olyan feltevések is elhangzottak, hogy az államtanács esetleg ösztönzést kap a szükségállapot bevezetésére. Ilyen várakozással foglaltak helyet az államtanács tagjai az ülésteremben. Mindenki meglepetésére azonban egy másik, jelentéktelen téma került napirendre, melynek semmi köze nem volt az országban kialakult robbanásveszélyes helyzethez. Az államtanács tagjai azt gyanították, hogy időközben Wyszynski bíboros, prímás közbenjárt a párt első titkáránál, és lebeszélte a tervezett intézkedésekről.

A "Szolidaritás" eközben mesterien játszott tovább a különböző sztrájkformákkal. A "sztrájkkészültség" gyakorlatilag még semmit sem jelentett, csupán azt jelezte, hogy a szakszervezetiek ráncolják a homlokukat. A "sztrájkkészültség" látható jelét az adta, amikor megjelentek a nemzetiszínű karszalagok, és felkerült a lengyel lobogó a gyárak kapujára. Komolyabbá vált a helyzet az úgynevezett "olasz sztrájknál", ahogy a lengyelek a lassító sztrájkot nevezik. A "figyelmeztető sztrájk" már rövid munkabeszüntetéseket eredményezett. Ezzel többnyire a folyamatban lévő tárgyalásokra akart a szakszervezet nyomást gyakorolni. Hasonló formában ment végbe a "szolidaritási sztrájk" is. Csak ezek után következett a tulajdonképpeni sztrájk, és végül nagyágyúként, a mindent megbénító "általános sztrájk".

Március 11-én azt olvashattuk az újságokban, hogy március második felében a Varsói Szerződés haderői "terv szerinti közös manővert" hajtanak végre Lengyelországban, az NDK, Csehszlovákia és a Szovjetunió területén. Hogy pontosan mikor is kezdődnek és érnek véget ezek a hadgyakorlatok, azt titokban tartották. Sok lengyel számára vészjel volt ez a hír: a szövetségesek nyomást gyakorolnak.

Ezekben az izgalmas napokban a Lengyel Újságírószövetség elnöke, Stefan Bratkowski, párttag mivoltában figyelmeztető hangú levelet intézett elvtársaihoz: Ez a válság az utolsó esély mindazok számára a pártban, akik a pártot a társadalmi szerződések útjáról letérítve, katasztrófába akarják sodorni. De nem vezetheti a népet az, aki haragban áll vele, s munkások és parasztok millióival néz ellenségesen farkasszemet. Ezeknek az embereknek a pártban nincs koncepciójuk, csak a konfrontációt keresik, és a nép félretájékoztatására törekszenek. Mindaz, amit tesznek, polgárháborúba sodorja az országot. Az a szándékuk, hogy a pártot és a kormányt a nép ellen fordítsák. Ezek a párttagok az egész nemzetet provokálják. Őszintén szólva – folytatja levelében Bratkowski – itt már csak Stanislaw Kania és Kazimierz Barcikowski segíthet, mivel őket az egész nemzet elfogadná; ez a két ember az egész nemzetet maga mögé tudná állítani, megnyerve a célnak az egyházat és az értelmiséget is. Nem látok egyéb kiutat a párt számára. Minden más út egyenesen a temetőbe vezet – sommázta Bratkowski.

Rakowski miniszterelnök-helyettes, aki a közvetítő szerepét becsülettel felvállalva, a "Szolidaritás" és a kormány közötti egység létrehozásán fára-

dozott, és a "Szolidaritás"-sal mint egyenrangú féllel együttműködésre törekedett, most beletörődni látszott az ügy reménytelenségébe. A "Trybuna Robotnicza" katowicei pártlap március 23-án közölte azt az interjút, amelyben a miniszterelnök-helyettes így nyilatkozott: "Az utóbbi tíz napban egyre több helyi konfliktusról kaptam hírt. Telexek érkeznek, olyan követelésekkel, melyeknek a politikához látszólag semmi közük. Akciók kezdődtek, melyek nem pusztán gazdasági indíttatásúak, hanem politikai jelleget öltenek. Tanácstalanul állok a követelések áradata előtt, melyek meggyőződésem szerint nem illenek a társadalmi nyugalom fogalmába... Mire megy ki a játék? – kérdem magamtól. Talán arra, hogy az országot a barikádokra vigyük, céltalan, értelmetlen, testvérgyilkos háborúba kergessük? Az után az egy hónap után, mely során a Szolidaritás számos emberével kapcsolatba kerültem, véleményt cseréltem – és Lech Walesá-val igazán könnyen megy a beszélgetés – most az a benyomásom, az íróasztalomat naponta elözönlő, újabb és újabb kategórikus hangú követelések láttán, hogy ezeket a követeléseket Lengyelország új tulajdonosai fogalmazták. Azok, akik tudják, csak ők egyedül, hogy mi a jó az országnak. Egyik írásomban együttműködést javasoltam – most mégis gyakran elcsüggedek. Hirtelen úgy érzem, kissé idealisztikusak voltak elképzeléseim".

(Fordította: Farnadi Éva)

Az SZGTI kiadásában megjelent

A D Ó S S Á G

(Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről)
című kötet,

Andor László, Czabán László, Lóránt Károly,
Nyilas András és Vigvári András tanulmányaival.

A könyv ára: 98,- Ft.

Megrendelhető: SZGTI, 1021. Budapest, Tárogató út 2-4.

Totth Gedeon

Szocio-kulturális áramlatok elemzése és a marketing

A XX. századi társadalmi fejlődés a demokratikus és pluralista társadalmak irányában magával hozza azt, hogy az *ember* súlya, jelentősége növekszik, erősödőben van egy olyan tendencia, amely az emberek növekvő autonómiáját mutatja. Egyre többen igénylik, hogy saját személyükhöz erősebben kötődő életet éljenek. Az emberi tényező meghatározóvá válik az új technológiákkal, új termékekkel, vállalatokkal, reformokkal és kormányokkal kapcsolatos sikerekben, illetve bukásokban.

Egy adott termék nem azért sikeres elsősorban, mert tulajdonságai szerint jó, hanem főleg azért, mert megfelelően kapcsolódik a fogyasztókhoz, megfelelő helyet talál azok szokásaiban. Egy technológia akkor hatásos és akkor terjed el, ha megtalálja a módját, hogy alkalmas, mondhatnánk "baráti" legyen felhasználói számára. Egy szervezési séma sem önmagában jó vagy rossz, hanem a hatásaival, amelyeket azok magatartására fejt ki, akiket megszervez, és főképp azzal a közvetett hatással, amit az érintettekben sikerül keltenie.

Az emberek többé-kevésbé manipulálhatók, azonban nem lehet őket automatikusan befolyásolni, vezérelni. A legeredményesebben azok a szervezetek képesek hatni rájuk, amelyek felismerik akcióikban mozgatórugóit. A komplexicitás növekedésével a vállalatoknak és a hatóságoknak arra kell törekedniük, hogy megértsék a fejlődés dinamizmusát. Ehhez magasfokú informáltság és jó adag intuíció szükséges, hogy előre lássák és ennek alapján megfelelően integrálják az őket érintő folyamatokat.

A változások világszerte érzékelhetők. Azok a termékek, know-how-k, szervezési, vezetési és eladási módok, amelyek tíz éve működnek és működtek, mára már nagyrészt elavultak. Amelyek ma még megfelelőek, holnapra már idejétmúlttá válnak.

A mai változások jelentős mértékben eltérnek az 50-es, 60-as évek változásaitól. Ugyanis ma már nem egyszerű növekedési, fejlődési trendekről van szó, amelyek annak idején lehetővé tették az előrelátást és az extrapoláláson alapuló tervezést. A mostani helyzet hajlékonyabb reagálást, több kreativitást és intuíciót igényel.

Fenti változások középpontjában az ember áll, akinek mentalitásbeli, magatartásbeli változása gyakran megelőzi a struktúrák, intézmények, sőt esetenként még a technológiák változását is. Ez a felismerés tette szükségessé egy olyan módszer kidolgozását, amellyel ezek a szocio-kulturális változások idejekorán felismerhetők, továbbá úgy definiálhatók és előrejelezhetők, hogy az a vállalatok és kormányzatok számára tényleges segítséget nyújtson stratégiájuk kialakításához.

A COFREMCA 1954. óta folytat mind módszertani, mind alkalmazott kutatásokat a szocio-kulturális folyamatok meghatározására, valamint kvantifikálása terén. Az első gyakorlati eredmények az 1960-as évek végén láttak napvilágot, amikor is az előző 15 év vizsgálatai alapján megszervezte Franciaországban a 3 SC-nek nevezett rendszerét (System Cofremca de Suivi des Courants Socioculturels). Később nemzetközi információs rendszereket hozott létre (SOCIOVISION). Ezek a rendszerek Nyugat-Európa és Amerika számos országában működnek, és szolgáltatásaikat olyan nagy ismert cégek veszik igénybe, mint például a Royal Dutch Shell, a Nestlé, a Fiat, a L'Elektricite de France, a Flachatte, a le Credit Lyonnais, a Cerrafour, a Volvo, a L'oreal, valamint néhány állam kormányzata.

A 3 SC megfigyelési és elemzési rendszere a következőkből tevődik össze:

- egy szociológiai "felderítő" rendszerből, amely szociológián, etológián, szociálpszichológián és szemiológián alapuló állandó, kvalitatív kutatásokat jelent, megfigyelések, mélyinterjúk és monográfiák felhasználásával,
- periodikus intézkedések rendszeréből, egy nagyméretű reprezentatív minta évenkénti megkérdezéséből, amelynek eredményeit számítógépbe táplálják,
- adatok, rendszerek és stratégiák egyéb módszerekkel történő nagyvolumenű elemzéséből.

A szocio-kulturális áramlatok mennyiségi vizsgálata, mérése is lehetséges. Miután megtörtént egy áramlat azonosítása és leírása, sor kerül azoknak az indikátoroknak, mutatóknak a kiválasztására vagy kialakítására, amelyekkel a szóban forgó populációk pozíciója egy adott pillanatban jellemezhető. A COFREMCA az 1950-es évek második felében kezdte le azoknak a teszteknek, mutatóknak a kidolgozását, amelyek az adott jelenségek kvantifikálását lehetővé teszik.

Ez gyakorlatilag egy olyan módszercsomag, amelyben a minőségi, valamint a kvantifikálható ismérveken belül a belső korrelációt vizsgálják.

A reprezentatív vizsgálatok rendszeres ismétlésével felmérhető adott irányzat fejlődésüteme a populáció egészében vagy bizonyos szegmenseiben. Példa lehet erre a többoldalú érzékelés elemzése. Az elmúlt évszázadokban

a vizuális érzékelés volt a domináns. Ebből következett a világosan reprezentáltnak, a lineárisnak, a logikusnak és a racionálisnak a túlsúlya.

Manapság a világ spontán értékelése nemcsak vizuális, hanem többérzékűvé vált. Tehát az érzelmekre ható auditív, tapintható és a sajátosságokat érzékelő tényezők egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert. A COFREMÇA 1954-ben állapította meg először a többérzékűség kialakulását Franciaországban. (Ez egy vizsgálat során történt, amely a nők kozmetikum- és szappan-használati szokásaira vonatkozott.) Abban az időszakban ez a többérzékűség még erősen kötött áramlat volt; 1974-től kezdték mérni Franciaországban ennek terjedését. Megállapították, hogy a fiatalok látszólag úgy fejlődnek, mint a populáció összessége, de határozottan többérzékűek, mint az átlag.

A COFREMCA jelenleg Nyugat-Európában több mint 50, többségében határozott karakterrel bíró szocio-kulturális áramlat alakulását követi nyomon. Ilyenek például:

- a nemek szerinti kisebbfokú differenciáltság,
- a szexuális liberalizálódás,
- az érzelmességben gazdag élet terjedése,
- a kockázat megízlelésének vágya.

Egy személynek vagy populációnak adott áramlathoz való viszonya segít az emberek tipizálásában. Meghatározható, hogy egy adott pillanatban miként helyezkednek el egy adott irányzathoz képest a különböző populációk, szegmentumok. (Példa erre a többérzékűség behatolása a különböző szegmensekbe. A jelentős mértékben többérzékű szegmensekben ez az arány 30 százaléknál nagyobb, a gyengén többérzékű szegmensekben az ilyen típusúak aránya 22 százalék alatt van.)

A nagymennyiségű és évente nagymértékben bővülő információk kezelését és áttekinthetőségét faktoranalízissel, súlypontozással, valamint szociográffal és ún. szocio-kulturális kártyák alkalmazásával teszik lehetővé.

A faktoranalízis biztosítja a sokdimenziós szocio-kulturális tér látens strukturájának a feltárását. Például Franciaországban 1988-ban egy 2500 fős reprezentatív minta alapján mintegy 50 szocio-kulturális áramlatot különítettek el, amelyeket faktoranalízis segítségével két dimenzióra egyszerűsítettek. Az egyik tengely egyik pólusán azok a franciák helyezkednek el, akik tiszteletben tartják a konvenciókat és tartanak a változásoktól. A túlsó póluson állók tele vannak vitalitással, individualitással, megtestesítik a változásokra való törekvést.

A másik tengely egyik végén az autonóm, nyitott, hierarchiát elutasító emberek állnak, a túlsó póluson azok, akik mereven strukturált világukat harciasan védik. A súlypontozás az egy bizonyos szegmensre jellemző súlypontok (geometriai helyek) bemutatására szolgál.

A szociográfok a különböző tipológiák kombinációját teszik lehetővé. A valamennyi fogyasztási szektorra érvényes tipológiák ugyanis stratégiai hibákhoz vezethetnek. Ezért változó tipológiákra van szükség, vagy olyanokra, amelyek ahelyett, hogy a különböző típusok szembenállására helyeznék a fő hangsúlyt, azok folyamatosságára és összefüggésére összpontosítanak. Így elméletileg átállhatunk egyik típusról a másikra, és újbóli kombinációkat végezhetünk. A szociográf ezt a funkciót tölti be.

A szocio-kulturális kártyák segítségével kimutatható, hogy valamely népesség mely társadalmi áramlattal áll leginkább összhangban.

A fenti eszközök alkalmasak bonyolultabb elemzési és marketing-stratégiai vizsgálatokra. Például úgy, hogy összehasonlítjuk az adott termékkel elégedett és elégedetlen fogyasztókat, valamint a rendszeres felhasználókat az alkalmi felhasználóikkal, és azokkal, akik a konkurens terméket használják. Vizsgálható továbbá a termékek pozíciójának időbeli változása.

A szocio-kulturális változások Nyugat-Európában

Az európai szocio-kulturális változások nem egyenes vonalúak, hanem törések, leágazások tarkítják azokat, bizonyos áramlatok tartalma pedig legyengül. Példa erre a hedonizmus, amely végigkísérte az elmúlt 70 év történelmét, és szimultán fejlődött valamennyi nyugat-európai országban és Észak-Amerikában, olymódon, hogy a továbbra is eltérő szocio-kultúrák (pl. az angol, a svéd és az olasz) bizonyos mértékig integrálódnak benne.

Ez a hedonizmus, amely "mohó" és "követelődző" volt az 1950-es, 60-as években, az 1980-as évekre "ínyenccé" finomodott, önmagát fékezte le.

Előfordulnak visszafejlődések is, mint például a modernségre törekvés, amely mélyen jellemezte a 20-as, 30-as, valamint az 50-es 60-as éveket. Ez a tendencia 1965 és 1970 között megfordult. Hogy az áramlat a jövőben milyen szerepet fog játszani, arra bizonyos mennyiségi ismérvekből lehet következtetni, például az érintett polulációk szocio-demográfiai strukturájából, a szétszóródás üteméből és formájából.

A 60-as évek végén a COFREMCA képes volt igen korán azonosítani a főbb irányzatok közül azokat, amelyek az 1970-es és 80-as éveket jellemezték (az individualizmus, az egyének autonómiájának növekvő igénye, az emberek hajlandósága a dialógusra és a részvételre).

Az elmúlt évtizedek markáns szocio-kulturális áramlatai közül az alábbiakat érdemes külön is kiemelni:

Az önmegvalósítás

Az önmegvalósítás és az önmeghatározás igénye közel 30 éve erősen terjed a demokratikus ipari országokban. A jelenség egyaránt megfigyelhető Svéd-

országban vagy Olaszországban, az USA-ban vagy Japánban. Ez már jó 15 éve is olyannyira látható volt, hogy a COFREMCA 1970-ben leírta a Franciaországban tapasztaltakat.

A szabadság értéke (azt csinálni, amit akarok, amikor akarom, nem korlátozva a bürokrácia által) fontosabbá vált, mint az egyenlőség értéke. Újabban ez a mozgalom tovább erősödött az által a szocio-kulturális változás által, amely a kalandvágynak, a kockázatvállalásnak, a versenyszellemnek a fokozódását hozta. A nyugati országokban a 60-as évek elején az önmegvalósítás gyakran bizonytalan formában jelentkezett, elnyomta a hasonlóság, a tradíciók, a kötelesség.

Szolidaritás és kapcsolatépítés

A hetvenes években a szakemberek attól tartottak, hogy az egyének identitásuk, önmegvalósításuk keresése közben érzelmeik és emócióik hatására valamiféle önimádatba esnek, minek eredményeként a társadalom sejtekre esik szét. Mindez szerencsére nem így történt. Olyan áramlatok kerültek felszínre, amelyek a kapcsolatok kiépítésének a fontosságát és növekvő empátiakészséget hoztak magukkal.

Ez a folyamat eltávolította a franciákat az 1970-es évek önmegvalósító "én"-generációjától. Megszületett az embert önmagát az emberi környezetével együtt középpontba állító "én-mi"-generációja. A jóval érzékenyebb, rugalmasabb, fogékonyabb személyiség önmagát környezeti kapcsolatainak eredményeként tartja számon. Ebben az áramlatban az "én" mind jobban elveszti jelentőségét, önmagában nem, csupán a "mi"-vel együtt érzékelhető. Ezt a folyamatot már nem az erkölcsök, hanem sokkal inkább az öszt0nök és az érzelmek vezérlik. Olyan mozgalmak számának növekedése várható, melyeket nem az érzelem, hanem valamiféle belső indíttatásból fakadó együttérzés motivál.

A változásokat nagyon jól tükrözte az interjúalanyok viselkedése, akik egyes szám első személyben nyilatkoztak és valamennyien egy közös lelkiismeretre hivatkoztak (mi franciák, mi nyugatiak, mi modernek, mi demokraták stb.). Ezek a mozgalmak nem valamiféle elvtől vagy ideológiától függenek, hanem hajtóerejük az egymásrautaltság és a közös társadalmi felelősségvállalás. Mind több változatukban képesek arra, hogy gyakorlatilag intuíciók alapján vegyék észre a társadalmi problémákat, a várható folyamatokat, azok hatásait, illetve az általuk kezdeményezett cselekvések másokra gyakorolt hatását.

Ezeket a folyamatokat néhány új vagy megújulóban lévő technológia is erősítette. Ezek közé tartoznak az információ- vagy a szervezési technikák. Példa erre a konferencia-telefon. Franciaországban a telefonhálózat a hiva-

talos szférában és a polgárság körében terjedt el, ahol a társas kapcsolatok már hosszabb idő óta spontán kialakultak. A hetvenes évektől kezdődően a telefonhálózat fejlesztését alapvetően a fiatalok határozták meg, akik körében divatba jött a "társas" telefonálás. A konferencia-telefonok teszik lehetővé az ilyen típusú felhasználást.

Társadalmi szervezet

A francia, amerikai vagy olasz társadalom több mint egynegyede feltehetően rendszeres információforrásokra támaszkodva komplex módon és szervezetben szocializálódott, de az őt körülvevő intézményrendszer megmaradt a harmincas évek színvonalán.

A társadalmi élet nagy változásai észrevétlenül következtek be, fittyet hányva a kasztokra épülő, hierarchikus szervezetnek. Húsz év alatt többékevésbé létrejött egy egyidejüleg szétaprózott és egységes, minden előzőekhez képest jóval változatosabb és rugalmasabb, kapcsolatokon alapuló társadalom, amelyben az önszerveződés kezdi megrendíteni a hierarchia bástyáit. A személyiség mind kisebb mértékben akar társadalmi normáknak megfelelni, keresi önmagát, saját kiteljesedését. Jellemzője, hogy egyre kevésbé hagyja magát osztályokba, típusokba stb. kategorizálni. Az egyértelmű szegmentumok kiszélesednek, mozgalmasabbakká válnak és végül összeolvadnak. A homogén tömeget felépítő nagy alcsoportok egyszerűen szétrobbannak.

Ma már a franciák mind többen képesek életformát választani, illetve eddigi életükön változtatni. Például: megválasztani órabérüket, családi állapotukat (megházasodni vagy nem, vállalni gyereket vagy nem) megválasztani lakóhelyüket (vidéki élet, külvárosi élet, közel vagy távol a munkahelytől stb.) megválasztani kiadási szerkezetüket.

A nyugati társadalmakat merev, kasztszerű formációk jellemezték. Mindennek meg volt a maga helye és ideje. Világos órabérekről és szabályokról, jól körülhatárolt és definiált osztályról, jól azonosítható nézetekről, meghatározott szerepekről és strukturákról lehetett beszélni (a bank bank volt, a biztosító társaság biztosító).

A néhány igen erős kapcsolaton alapuló társadalomból átmenet figyelhető meg egy olyan társadalmi formációba, amelyet számos laza kapcsolat tart össze. Mindenkinek volt néhány rendkívül erős köteléke: az én családom, az én városom, az én országom, az én társadalmi helyzetem. Ma már szinte mindenki arra törekszik, hogy jóval nagyobb számú, de lazább kötődési pontot találjon, melyek gyökeresen mások, mind amilyenek húsz évvel ezelőtt a személyiség számára lényegesek voltak. Ezek között újak és megújultak egyaránt fellelhetők, például a lakóhely (város, kerület, ország, Európa).

Új kötődésnek tekinthető a vállalat, a szabadidő-eltöltés hasonlósága, érdekek egyezősége, szakma stb. Ezek a kötődési pontok azonban nem egy esetben bizonytalanok. A státus-szimbólumok (öltözködés, gépkocsi) jelentéktelenek és egyszersmind jelentéssel bírók napjainkban.

A személyiség kevesebb függőséggel és egyúttal kevesebb kötődéssel bír. Megértőbbé válik, képes átérezni az őt körülvevő legkülönfélébb információk helyzetét. A kapcsolatok és kötődések megsokszorozódása ugyanakkor az egyén önállóságát erősíti. A mind jobban különböző és saját maguk felett rendelkező személyiségek pedig egyre több és több kapcsolat kiépítésére törekszenek.

Az indivíduum mind nagyobb választási lehetőséggel rendelkezik (társat választ, választ az összegyűjtött információk közül, a tömegkommunikációs eszközök közül stb.). Elindít egy önszabályozó folyamatot, mely a társadalom átrendeződéséhez vezet. A kapcsolatok ilyetén szerveződése sokkal inkább biológiai, mint mechanisztikus elveken nyugszik. Ez a mind gyakoribb szerveződési forma az egyének folyamatos kommunikációján alapul, nem determinált és nem formális. Mivel szabad teret enged az önszerveződésnek, életszerű és mindennek kövtkeztében egyre nagyobb teret hódít a gazdasági és társadalmi életben egyaránt.

Azzal, hogy nem determináltak és nem formálisak, hosszabb távú állandóságuk nem biztos. Eltűnhetnek anélkül, hogy beépülnének valamilyen formális szervezetbe, majd később újra megjelennek. De amikor felszínre kerülnek, valamilyen politikai erővel együttműködve vagy anélkül nyomást gyakorolnak a hatalomra, tehát szándékaikat, céljaikat és igényeiket nem lehet nem figyelembe venni.

Ezeknek a társadalmi tendenciáknak az idejekorán történő felismerése nélkülözhetetlen lesz nálunk is, s felhasználható a jó marketing-stratégiák kidolgozásához és a jó marketing munkához.

Rácz Sándor és társai perének vádirata(1957)

(Folytatás*)

III.

BALI SÁNDOR munkás családból származik. 1946-ban a B. Híradástechnikai gyárban kitanulta a szerszámlakatos szakmát és ebben a munkakörben dolgozott egészen 1957. március 2-án történt őrizetbevételéig. Jó munkája folytán több megbecsülésben részesült. Mint többszörös sztahanovista legutóbb két ízben is megkapta a "szakma kiváló dolgozója kitüntetést." Jó társadalmi munkáját igazolja, hogy egészen az ellenforradalmi időszakaszig, 4 éven át a gyártásgazdálkodási és szerszámkészítési osztály szakszervezeti üzemi bizottságának elnöki tisztségét töltötte be.

Fenti körülményekből kitűnik, hogy Bali Sándornak minden oka megvolt ragaszkodni ahhoz a népi demokratikus rendhez, amely számára is megbecsülést, munkát és jólétet biztosított. Az 1956. október 23-át követő ellentforradalmi események során azonban Bali Sándor a munkáshatalom védelme helyett szembefordult saját osztályával és azt megtagadva a munkásosztálytól idegen érdekek szolgálatába szegődött.

Az 1956. október 25-én megtartott ideiglenes munkástanács választáson tagja lett a B. Híradástechnikai gyár 15 tagú munkástanácsának, majd 1956. november hó végén a végleges munkástanácsba is beválasztották. Terhelt úgy az ideiglenes mint a végleges munkástanácsban elnöki tisztséget töltött be.

A B. Híradástechnikai gyárat mint a XI. kerület legnagyobb üzemét már az ellenforradalom első napjától tanácskérés és tájékozódás céljából felkeresték a XI. kerület többi üzemei. Így gyakorlatilag már 1956. október hó végén megalakult a XI. kerületi ideiglenes munkás tanács. Ennek vezetője

* Az előzményt folyóiratunk előző, 1990. 4. számában találja az olvasó.
A vádirat szövege 1987-ben jelent meg a Magyar Szabadságharcos Világszövetség Los Angeles-i Szervezete kiadásában, Chicagóban. Rácz Sándor egyetértésével közöljük a dokumentumot (szöveghű utánnyomatban, a nyelvtani hibák és elírások az eredetivel egyeznek.)

egészen a kerületi tanácsok 1956. december 9-én történt felosztásáig ugyancsak Bali Sándor terhelt lett. 1956. november 14-én a XI. kerületi munkástanácsok képviselőjeként terhelt tagja lett a Nagybudapesti K.M.T.-nak, ahol később a politikai bizottságba nyert beválasztást. Terhelt ily módon a XI. kerületi üzemek viszonylatában kezdettől kezdve vezető, irányító szerepet töltött be, amit később megerősített az a körülmény is, hogy tagja lett a Nagybudapesti K.M.T.-nak és annak munkájában is tevékenyen részt vett.

Terhelt az ellenforradalom utáni működésével sorozatosan szembe került a Forradalmi Munkás Paraszt Kormánnyal és maga is azokhoz csatlakozott, akik az ellenforradalmi érdekeknek megfelelően a Kormány, Párt, Szovjet és Szakszervezet ellenes tevékenységet fejtett ki. Bali Sándor terhelt munkástanácsi működése alatt a munkásság képviselőjének tüntette fel magát és az általa hangoztatott követelésekről azt állította, hogy azok a munkásság érdekét, a szocializmus ügyét szolgálják. Ezen állítását azonban sorozatosan megcáfolják ellenséges cselekményei, amelyek élesen szemben állottak a munkásosztály igazi érdekeivel és így az ellenforradalmat segítették.

Terhelt 1956. október 25-én még az ideiglenes munkástanács megszervezte mintegy 200-300 főnyi dolgozónak az üzemből való kivonulását, hogy tüntetés céljából csatlakozzanak az egyetemi ifjúsághoz. A tüntetésben a dolgozókkal együtt maga terhelt is részt vett. (Berecz Bertalan tanúvallomása V. kötet 168. oldal.)

A Bali Sándor vezetése alatt működő ideiglenes üzemi munkástanács 1956. október 29-én 8 pontba foglalta a "nemzeti forradalom követeléseit". Ebben a Munkás Tanács teljesen magáévá tette a nacionalista szólamokba burkolt ellenforradalmi érdeket szolgáló követeléseket a szovjet csapatok kivonásával, a többpártrendszerrel, az általános titkos szavazásokkal, a "teljes szólás, sajtó és gyülekezési szabadsággal" kapcsolatban. Ezeket a követeléseket a B. Híradástechnikai gyár végleges munkástanácsa még 1956. december 8-án is megismételte. (VII. kötet 74. oldal IV. kötet 11. oldal.)

Az 1956 . október végén folytatott megbeszélések alapján Józsa Béla Munkás Tanács tag a Vörös-szikra gyáregységből üzembe helyezése céljából áthozott a B. Híradástechnikai gyárba 1 db. 1 kW-os rádió adó-vevő készüléket. Ennek üzembehelyezésére azonban nem került sor, mivel 1956. október 31-én ezt a készüléket a Budapesti Orvostudományi Egyetem nevében eljáró t-tagú fegyveres csoportnak felhasználás céljából a Munkás Tanács átadta. (VII. kötet 21. old. Pados Mészáros György vallomása VI. kötet 13-15. oldal.)

Bali Sándor terhelt irányítása alatt a XI. kerületi Munkástanács küldöttek már 1956. október 31-én munkásgyűlést tartottak, amelyen 6-pontba foglalva különböző ellenforradalmi követeléseket rögzítettek le. A követelések első pontja szerint:

"a XI. kerületi üzemek küldöttei egyhangúlag elhatározták, hogy a XI. kerület munkásai addig, míg magyar földön vér folyik és Magyarországon szovjet csapatok tartózkodnak, nem veszik fel a munkát." (VII. kötet 173, bűnjel Rotaprint lemez.)

A követelések további pontjai több párt részvételével általános titkos választásokat, a régi miniszterek leváltását és Magyarországnak a varsói szerződésből való azonnali kilépését hangoztatják.

A fegyveresen fellépő ellenforradalom leverése után Bali Sándor terhelt a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány felhívásának megfelelően nem a munka felvételét szervezte meg a XI. kerületi üzemekben, hanem ellenkezőleg a vezetése alatt álló XI. kerületi üzemek munkástanácsai 1956. november 12-én a B. Híradástechnikai gyárban összejöttek és a munka felvételét az általuk megszabott 8-pontos követelés teljesítésétől tették függővé. A 8-pontos követelésben szerepelt a Kormány átalakítása, a többpártrendszer bevezetése és a szabad választások megtartása, a szovjet csapatok az ország területéről való kivonása, a Nagy Imre-kormány tagjainak, parlamentereinek és "szabadságharcosainak" azonnali szabadlábra helyezése. Bali Sándor terhelt részt vett abban az 5-tagú küldöttségben, amely a fenti követeléseket tartalmazó határozatot a Kormánynak átadta. (VIII. kötet 33, X. kötet 76. oldal.)

A Forradalmi Munkás Paraszt Kormány felé irányuló követelések egységesítése érdekében merült fel Bali Sándor terheltben az a gondolat, hogy a budapesti üzemek részére is kellene olyan tervet létrehozni, amely egységesen képviselné valamennyi üzem munkássága által felvetett követeléseket. Ez a terv már a következő napokban valóra is vált, amikor a XI. kerületi munkástanácsok képviseletében 1956. nov. 14-én részt vett a Nagybudapesti K.M.T.-nak nevezett bizottság megszervezésében, amely az akkori – demokratikus követelmények megelőzésével megválasztott – ideiglenes Munkástanácsok jelenlévő képviselőiből alakult meg abból a célból, hogy összegezze a követeléseket és a Kormánnyal tárgyaljon azok megvalósítása érdekében. Ez alkalommal Bali Sándor is tagja lett annak a 22 tagú csoportnak amely magát később Nagybudapesti K.M.T.-nak nevezte. Már a megalakulás alkalmával szovjetellenes megnyilvánulást tett. Felszólalása során elmondotta, hogy őt előző nap éjjel a XI. kerületi munkástanácsok értekezletéről többed magával elvitték az oroszok, a munkások készüljenek fel ilyen esetekre, mert ezzel is számolni kell.

Bali Sándor terhelt az 1956. november 14-én történt megalakulást követően esetenként részt vett a Nagybudapesti K.M.T. munkájában, egyidejüleg irányította a XI. kerületi üzemek munkástanácsait és a B. Híradástechnikai gyár munkástanácsát is. A Nagybudapesti K.M.T.-ban eszközölt felszólalásai során a szocializmust összehasonlítva a nyugati kapitalista társadalmi rend-

szerekkel, a nyugati kapitalista életformát "szabadnak, jobbnak" minősítette. (Ring István vallomása V. kötet 104-109. oldal.)

Terhelt a K.M.T.-tagi működésének alapjául elfogadta az 1956. november 14-én meghozott 8-pontos határozatot, amellyel maga is egyetértett. (VII. kötet 4. oldal) Ebben a szellemben hozta meg az általa vezetett XI. kerületi üzemek munkástanácsa 1956. november 15-én a munka felvételéről szóló határozatot is, amelyben azonban a korábbi követelések fenntartása mellett újabb sztrájkot helyeztek kilátásba kijelentve:

> "amennyiben a Kádár kormány ígéretét nem tartaná meg, a Kormány és a mögötte álló szovjet hatalom felelősségére a munkát azonnal újra beszüntetjük." (VII. kötet 16. oldal.)

Bali Sándor terhelt a K.M.T.-on belül következetesen támogatta a Rácz Sándor és Sebestyén Miklós által képviselt ellenforradalmi irányvonalat. Ezt bebizonyította azzal, hogy az 1956. november 21-i és 1956. december 8-i illegális értekezleteken részt vett a 48 órás sztrájkok megszavazásában. (VII. kötet 29, 164. oldal.)

Állásfoglalásának megfelelően a XI. kerületi üzemek mindkét alkalommal a sztrájkot megtartották. Ugyancsak megszervezte az 1956. november 22-23.-i és a december 11-12-i sztrájk végrehajtását saját üzemében a B. Híradástechnikai gyárban is, ahol kezdeményezésére az üzemi munkástanács a sztrájk megtartását ugyancsak megszavazta. Az így bekövetkezett sztrájkok kerületi viszonylatban súlyos gazdasági károkat okoztak és gátolták a Forradalmi Munkás Paraszt Kormánynak a termelő munka beindítására irányuló törekvéseit. Terhelt az 1956. december 8-i illegális K.M.T. ülésen az országos sztrájk megszervezésében annak ellenére vett részt, hogy a K.M.T.-ból való visszavonulása a B. Híradástechnikai gyár munkástanácsának határozta alapján még az illegális ülés befejezése előtt megtörtént és tudomására is jutott. (VII. kötet 144. oldal.)

Terhelt semmit nem tett a vezetése alatt álló XI. kerületi munkástanácsban annak érdekében, hogy az ellenséges elemek által terjesztett sztrájk hangulatot leszerelje, sőt maga is szította ezt. Ezt bizonyítja, hogy már a december 8-i országos illegális K.M.T. értekezletet megelőzően - 1956. december 6-án - a XI. kerületi munkástanács Bali Sándor vezetése alatt a sztrájk mellett foglalt állást. Ennek megfelelően Bali Sándor terhelt a K.M.T. aznapi ülésén bejelentette a XI. kerületi munkástanács azon állásfoglalását, hogy amennyiben a Kormány nem bocsátja szabadon a letartóztatott munkástanács tagokat, általános, de rövid sztrájkot kell tartani. Ilyen módon terhelt is az 1956. december 8-án meghozott országos sztrájkhatározat egyik kezdeményezőjévé vált. Ugyancsak részt vett terhelt a sztrájkhangulatot mesterségesen szító provokációs célú Memorandum megszavazásában is. (Szelvényi Imre vallomása IV. kötet 105. oldal, VII. kötet 134. oldal.)

Bali Sándor ellenséges beállítottságára egyébként jellemző, hogy amikor Fazekas János az Újpesti Bányagépgyár munkástanácsának tagja a 48 órás sztrájkhatározat megszavazása után sztrják ellenes rádiónyilatkozatot tett, felhívta telefonon és mindenféle piszkos embernek, munkásárulónak nevezte. (Fazekas János tanúvallomása V. kötet 41. oldal.)

Bali Sándor terheltnek a K.M.T. 1956. november 28-án megtartott zártkörű értekezletén tett hozzászólása Kormány és Szakszervezet ellenes állásfoglalását igazolja. Ez alkalommal többek között az alábbi kijelentéseket tette:

> "Elismerjük-e a Kormányt? Egy bizonyos: kompromisszumot kell kötnünk egyes kérdésekben a Kormánnyal.
> A Szakszervezettel kapcsolatosan: bomlási folyamatuk egészséges, elő kell segítenünk." (VII. kötet 73. oldal.)

Terhelt az ellenforradalmi beállítottságát a Budapesti nagyüzemi munkás tanács küldöttei és gazdasági vezetői részére a Parlamentben a Kormány által megtartott értekezleten is bebizonyította, Rádión keresztül is közvetítette hozzászólásában az 1956. októberi eseményeket nemzeti forradalomként értékelte és a többpártrendszer bevezetésének szükségességét hangoztatta az 1945. évi koalíciós pártoknak megfelelően. (I. kötet 109. oldal.)

Bali Sándort a K.M.T. az általa képviselt politikai irányvonal méltányolásaképpen 1956. november 30-án három tagjával együtt a K.M.T. politikai bizottságának tagjává választotta. (VII. kötet 98. oldal.)

Jelentős mértékben elősegítette a K.M.T. által kifejtett ellenforradalmi tevékenységet az a körülmény, hogy Bali Sándor terhelt – mint a B. Híradástechnikai gyár munkástanácsának elnöke – üzemének Rotaprint sokszorosító gépein megszervezte és lehetővé tette a K.M.T. által kiadott tájékoztatók, röpcédulák és határozatok sokszorsítását és terjesztését. Így a B. Híradástechnikai gyárban történt meg az 1956. november hó 30-án kiadott 3. sz. K.M.T. Tájékoztató sokszorosítása. (VII. kötet 94, 120. oldal.) Ugyancsak a B. Híradástechnikai gyárban került sokszorosításra az 1956. nov. 21-i sztrájkhatározat az 1956. november 30-án megszavazott sajtóbojkottra felhívó röpcédulák, az 1956. december 6-án megszavazott Memorandum és a XI. kerületi Munkás Tanács által kiadott határozatok. Az így lesokszorosított példányokat a kerületi üzemek munkástanácsainak küldöttei a B. Híradástechnikai gyárban vették át saját üzemeik számára. (VII. kötet 172-173, Berecz Bertalan tanúvallomása: V. kötet 170.)

Bali Sándor nemcsak az üzemi sokszorosító berendezés felhasználásával, hanem egyéb módon is segítette a Nagybudapesti K.M.T. munkáját. Így Bali Sándor 1956. december első napjaiban a K.M.T. rendelkezésére bocsátott 2 db. rádiót, 2 db. írógépet és egy magnetofonkészüléket. Egyidejűleg átadta azt a 6 tekercs magnetofonszalagot, amelyek a nyugati rádió magyar nyelvű

ellenséges propagandát tartalmazó adásairól készültek. (X. kötet 95., 186. old.)

Bali Sándor terheltnek ellenforradalmi nézeteit, Kormány, Párt és Szakszervezetellenességét jól visszatükrözi a B. Híradástechnikai gyár munkástanácsán belül kifejtett tevékenysége. Az 1956. november 19-i üzemi Munkás Tanács ülésen került sor 17 többségben kommunista – dolgozónak az üzemből való kitiltására. Ezen eltávolított dolgozók számára csak az 1956. december 20-i Munkás Tanács ülés határozata alapján biztosítottak fizikai munkakört. (VIII. kötet 11, 19, IX. kötet 56.)

Ugyanezen a Munkástanács ülésen Bali Sándor munkás tanács elnök bejelentette, hogy a szakszervezeti üzemi bizottság munkája nem szorítkozhat másra, csak a segélyek kifizetésére, mivel a jelenlegit a dolgozók nem fogadják el üzemi bizottságnak. A Párttal kapcsolatos ideiglenes munkás tanács határozatot ez alkalommal az alábbiak szerint szögezte le:

> "A dolgozók határozott kívánsága, hogy gyáron belül semmiféle párt és semmiféle olyan funkcióban lévő olyan ember ne legyen, aki abból él, hogy politizál, aki eddig függetlenített ez és az volt, a gyár egyes helységeit pedig pártszobának és pártirodának használták. Ezeket megszüntettük. A jövőben az a kívánságunk, hogy aki politizálni kíván, járjon el a kerületekben felállítandó párthelyiségekbe és politizáljon ott, a gyárunkban pedig dolgozzunk, termeljünk. Helyesnek találjuk mi a B.H.G. dolgozói azt, hogy legyen több párt a jövőben, s mindenki iratkozzék ha kedve tartja abba a pártba, amely elveinek legjobban megfelel, de gyáron belül – hangsúlyozzuk gyáron belül – párt nem kell." (VIII. kötet 12. oldal.)

Nyilvánvaló, hogy ezen pártellenes álláspont nem az egész üzem becsületes dolgozóinak véleményét tükrözte vissza, hanem azt csupán az ideiglenes munkástanácsokba demokratikus követelmények megsértésével bekerült reakciós elemek hangoztatták.

A sztrájk megszüntetésével és a munka felvételével kapcsolatban az 1956. november 19-i munkástanács ülésről készült jegyzőkönyv szerint Bali Sándor a következő kijelentéseket tette:

> "Kádár és Marosán rádióban elhangzott beszédét most is visszautasítjuk és meg van a véleményünk róluk. A munkát fel kell venni. Ha nem vesszük fel gyárunkban a munkát, úgy az orosz parancsnokság, vagy ha jobban tetszik a Szovjetunió ide küld a gyárba szovjet vezetést, külföldi mérnököket és esetleg munkásokat is.
>
> Azért kell felvenni a munkát, hogy az oroszok ne vigyék el az embereket.
>
> Orosz részről feltették a kérdést Kádár felé: szükséges-e még egyáltalán a szovjet csapatok ittartózkodása?

Előbb utóbb minden esetre az a cél, hogy szabad választás legyen országunkban.

Meg kell mondani, egy a lényeg: be kell jönnünk a gyárba és dolgoznunk kell. Együtt akcióképesek vagyunk. Külön-külön sokkal jobban elbánnak velünk. Szervezkedni csak egységes erővel a gyárba való bejövetellel tudunk." (VIII. kötet 12-13. oldal.)

Kitűnik ebből, hogy Bali Sándor terheltet a munka felvételének megszervezésében az a cél vezette, hogy az 1956. október 23-a utáni ellenforradalmi követelések szervezettebb megvalósítását biztosítsa. E cél érdekében fegyverként alkalmazta a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány lejáratását is. A B. Híradástechnikai gyár ideiglenes üzemi munkástanácsának 1956. november 19-én megtartott ülését ellenséges hangú megnyilvánulások után Bali Sándor az alábbi kijelentésekkel zárta le:

"Legjobb értesülésem szerint – a Parlamentből most jött a hír –, hogy a Kádár és Münich-féle társaság egymás haját tépi, ami egyáltalán nem baj. Reméljük minden ami történik, a mi ügyünket viszi előre. (VIII. kötet 18. oldal.)

Bali Sándor Munkás Tanács elnök pártellenes állásfoglalásának döntő szerepe van abban, hogy a B. Híradástechnikai gyárnak vezetése alatt működő ideiglenes és végleges munkástanácsa egyaránt ellenezte a Párt üzemen belüli szervezését. Pártellenes irányzat tűnik ki a végleges üzemi munkástanács alakuló ülésének alábbi határozatából:

"A B. Híradástechnikai gyár jelenlévő igazgatójának ama kijelentése alapján, hogy a Munkás Tanács politikai célkitűzéseit magáévá teszi, a gyárban pártszervezetet egyelőre nem tart kívánatosnak és maga pártmunkát nem fog végezni, Berecz Bertalan igazgatót bizalmáról biztosította." (IX. kötet 71. oldal.)

A Bali Sándor által képviselt ellenforradalmi befolyás érvényesülésére vall, hogy az üzemi munkástanács az 1956. december 4-én megtartott ülésen a sajtóbojkott támogatására az alábbi határozatot hozta:

"A Munkás Tanács felhívja a gyár dolgozóinak figyelmét a K.M.T.-nak arra a határozatára, amellyel a megjelenő két napilap bojkottálását mondta ki – tiltakozásul az ellen, hogy a saját sajtótermék kiadását ismételt ígéretek ellenére nem tették lehetővé.

Annak érdekében, hogy a gyár dolgozói az adott helyzetben tájékozatlanul ne maradjanak, a Munkás Tanács gondoskodott arról, hogy a megafon útján hazai és külföldi eseményekről folyamatos tájékoztatás történjék." (IX. kötet 76. oldal.)

Bali Sándor terheltet ellenforradalmi tevékenység gyanúja miatt 1956. december 11-én őrizetbe vették. Az 1956. december 16-án történt szabadon bocsátása után nem szakított azonban korábbi tevékenységével. Mindvégig

napirenden tartotta a Munkástanács ellenforradalmi tevékenység miatt őrizetbe vett fogjainak szabadon bocsátásával kapcsolatos követeléseket. A B. Híradástechnikai gyár munkástanácsa Bali Sándor vezetése alatt a politikai irányvonallal és a letartóztatott személyek ügyével kapcsolatban az alábbi határozatot hozta:

> " A Munkás Tanács ugyanakkor leszögezi, hogy az országos méretű termelő munka kibontakozásának és a rend országos helyreállításának alapját a független, szabad, demokratikus és nem az egypártrendszer igányítása alatt dolgozó Magyarországban látja.
> Gyári viszonylatban a Munkás Tanács a gyári termelés és nyugalom teljes helyreállítása érdekében szükségesnek tartja a még letartóztatásban lévő négy gyári dolgozó mielőbbi szabadonbocsátását és felkéri a Munkás Tanács elnökségét, hogy ennek érdekében minden rendelkezésre álló eszközt vegyen igénybe." (IX. kötet 69. oldal.)

Terhelt 1956. december 20-án megtartott Munkás Tanács ülésen beszámolt a letartóztatottak szabadon bocsátása ügyében az általa folytatott tárgyalások eredményeiről. (IX. kötet 48. oldal.)

Annak ellenére, hogy az 1956. októberi események ellenforradalmi jellege, előzményei és célja részben a nyilvánosan elkövetett terrorcselekmények, részben pedig a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány nyilatkozatai folytán az egész ország népe előtt ismeretessé vált, Bali Sándor az egész munkástanácsi működése alatt az ellenforradalom érdekeinek megfelelően "nemzeti forradalomnak" nevezte a történteket és ragaszkodott annak célkitűzéseihez. Ezt bizonyítja többek között az 1956. december 29-én megtartott munkástanács ülés is, ahol az alábbi határozat született meg:

> "A Munkás Tanács szükségesnek tartja leszögezni, hogy a munkafegyelem javítása és a munka intenzitásnak fokozása érdekében tett erőfeszítései távolról sem jelentik azt, hogy a Munkás Tanács feladta volna a nemzeti forradalomnak azokat a célkitűzéseit, – elsősorban a nemzeti függetlenség, önrendelkezési jog és politikai szabadságjogok biztosítását – amelyekkel a gyár dolgozói olyan lelkesen azonosították magukat.
> Változatlan szívósággal harcol a munkástanács annak a két gyári dolgozónak szabadonbocsátása érdekében is, akik még mindig letartóztatásban vannak, s akiknek becsületességéről és jószándékáról a Munkás Tanács meg van győződve. Letartóztatásuk óta egyetlen nap sem telt el anélkül, hogy a Munkás Tanács kiszabadításuk érdekében lépéseket ne tett volna és továbbá is az elnökség feladatává teszik, hogy a szabadonbocsátásukat minden lehetséges eszközzel annál inkább is szorgalmazza, mert a törvényesség következményeinek megfelelően hivatalos közlés mind eddig nem történt arról,

hogy a fennálló törvényes rendelkezésekbe ütköző cselekményt követtek volna el." (IX. kötet 60. oldal.)

Bali Sándor terhelt ugyancsak mindvégig következetesen kitartott pártellenes nézetei mellett. Az irányítása és befolyása alatt működő munkástanács az 1957. február 8-án megtartott Munkás Tanács ülésen az üzemi MSZMP-vel kapcsolatos kérdésekben az alábbi határozatot hozta:

> "A Munkás Tanács elnöksége a Tanács elé terjesztette az MSZMP, ideiglenes helyi szervezetének azt a kívánságát, hogy a Párt Intéző-bizottságának egy tagja a Munkás Tanács ülésein rendszeresen jelen legyen, a Pártszervezet a gyárban állandó helységet kapjon és a gyári megafont rendszeresen használhassa.
> A Munkás Tanács megállapítja, hogy az MSZMP kiküldöttjének a tanácsülésein való részvételét a munkástanácsok működését szabályozó törvényerejű rendelet lehetővé nem teszi.
> A kérdés megvitatása során kialakult vélemény szerint a dolgozóknak munkaidő alatt politikai kérdésekkel való foglalkoztatása gazdasági szempontból hátrányos a gyár jövője és a népgazdaság érdekei szempontjából. Ennek megfelelően a Munkás Tanács a Pártszervezet kérését teljesíthetőnek nem találta." (IX. kötet 6. oldal.)

Bali Sándor terhelt egész ellenforradalom alatti és azt követő tevékenysége adott alapot arra a bizalomra, amely szerint Renner Péter a Nyugatról bedobott kém, a Király Béla által képviselt ellenforradalmi szervezet ellenséges ügynöke, alkalmasnak és megbízhatónak tartotta őt arra, hogy vele a kapcsolatot felvegye. Renner Péter ellenséges ügynöknek a kapott feladat szerint különböző ellenforradalmi csoportokkal, közöttük több Munkás Tanáccsal kellett kapcsolatot kiépíteni és megszervezni azok Kormányellenes röplapokkal és fegyverekkel való ellátását. Ezen feladat végrehajtása érdekében 1957. február hó 19-én Erdélyi Tibor egyetemi hallgató útján üzenetet küldött Bali Sándornak.

Erdélyi Tibor a B. Híradástechnikai gyárban kereste fel Bali Sándort és közölte, hogy egy Nyugatról illegálisan Magyarországra jött személy találkozni és beszélni kíván vele. Bali Sándor a kapott ajánlatot habozás nélkül elfogadta és másnapra – 1957. február 20-án este 6 órára a "Jégkunyhóban" találkozót beszéltek meg.

A megbeszélés szerint Bali Sándor terhelt másnap este a "Jégkunyhóban" megismerkedett Renner Péterrel. Innen Erdélyi Tibor társaságában a Gellért szálló éttermébe mentek. Itt vacsorázás közben Renner Péter elmondotta, hogy Király Béla megbízásából, illegálisan jött Magyarországra a kapott feladatok végrehajtása céljából. Tájékoztatta terheltet arról, hogy Király Béláék "Forradalmi Bizottsága" – melyet az amerikaiak pénzelnek – Magyarországon egy baloldali polgári demokráciát akar létesíteni és ezzel kap-

csolatban fegyveres felkelést szerveznek. Ilymódon átmeneti időre az ország nyugati részét leszakítják és ott ellenkormányt létesítenek, amely az ENSZben a kínai helyzetnek megfelelően Magyarországot képviseli. Ezzel kapcsolatban az a feladata, hogy a felkelésben való részvételre a Munkás Tanácsok, Írószövetség és Petőfi Kör egyes tagjaival szoros kapcsolatot létesítsen és azokat támogassa. Kijelentette, hogy többek között pénzzel kívánják támogatni a letartóztatott munkás tanács tagok hozzátartozóit. E célra Renner Péter nyomban fel is ajánlott magyar pénzben 20000 Ft-ot, amit ígérete szerint az egyetemistákon keresztül fog küldeni. Bali Sándor ezt az ajánlatot elfogadta, azonban röpcédulák terjesztésére, fegyverek tárolására és cikkek írására nem volt hajlandó.

A beszélgetés során Renner Péter több kérdést tett fel Bali Sándorhoz. Terhelt a hozzá feltett kérdésekre elmondotta korábbi őrizetbevételének, fogvatartásának körülményeit, ismertette a rendőri kihallgatása során tett vallomásának egyes részeit és a fogvatartás során Déri Tibor és Háy Gyula írókkal kapcsolatban tudomására jutott vizsgálati adatokat. Renner kérte Bali Sándort, hogy megbízható írót nevezzen meg, akivel szintén kapcsolatot teremthet. Bali Sándor ekkor Kiss Károlyt említette meg, aki a Magyar Írószövetség részéről a B. Híradástechnikai gyár üzemi összekötőjeként működött, azonban nem javasolta a kapcsolat felvételét, mivel a Munkás Tanácsok ügyében már úgyis eléggé kompromitálta magát szereplésével.

A beszélgetés végén Bali Sándor megegyezett Renner Péterrel, hogy a letartóztatott munkástanács tagok részére felajánlott 20000 Ft-ot elfogadja és a kapcsolatot Erdélyi Tiboron keresztül fogják tartani.

Bali Sándor másnap az üzembe visszatérve a szociális ügyek intézésével megbízott Szalai Gézáné munkástanács tagot tájékoztatta arról, hogy rövidesen 20000 Ft-ot fognak kapni a letartóztatott Munkás Tanács tagok segítésére, annak idején majd gondoskodjon ezen összeg szétosztásáról.

Bali Sándornak a Renner Péter ellenséges ügynökkel létesített kapcsolata végérvényesen igazolta, hogy tevékenységével az ellenforradalmi érdekek és célok szolgálatába állva a munkáshatalom megdöntésére tört. (I. kötet 192-194, 215-218, Renner Péter VI. kötet 2, Erdélyi Tibor VI. kötet 5. Szalai Gézáné VI. kötet 7. oldal alatti vallomása.)

IV.

NEMESKÉRI JÓZSEF terhelt munkás családból származik. 3-éves színművészeti akadémiát végzett. 1942-től 1944-ig tényleges katonai szolgálatot teljesített, az 1944 elején kapott Tbc-fertőzés miatt leszerelt és 75 %-os honvédelmi rokkanttá nyilvánították. A színészi foglalkozást abbahagyva, 1947-től különböző üzemekben dolgozott,

mint gyári munkás. 1952-ben a Duna Cipőgyárban cipőtalpakat lopott és ezért 6 hónap börtönbüntetésre ítélték, amiből 3 hónapot le is töltött. Büntetésének hátralévő részére az 1953. évi 11. tvr. alapján közkegyelem alá esett és így azt elengedték. 1952 őszétől kezdve a Fémszerelvény Árugyárban dolgozott mint gépmunkás. Az 1954 évben diszpécseri tanfolyamot végzett és 1955 elejétől egészen az ellenforradalmi eseményekig ebben a munkakörben dolgozott.

Nemeskéri József terhelt nyomban az ellenforradalom első napjaiban bebizonyította, hogy ellenségesen áll szemben a népi demokratikus államrenddel és nem volt méltó az általa társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett lopás büntette miatt kiszabott börtönbüntetésnek kegyelemből való elengedésére sem.

Terhelt 1956. október hó végétől szoros kapcsolatot tartott különböző fegyveres ellenforradalmi csoportokkal, majd 1956. október 30-án maga is csatlakozott a VII. kerületi Pártházat (VII. ker. Lenin krt. 6.) megszállva tartó 20-22 tagú Corvin-közből odatelepült fegyveres csoporthoz. Terhelt ellenséges beállítottságával elérte, hogy a magát "Kossuth csoportnak" nevező felkelők parancsnokuknak ismerték el. (Rontó Balázs VI. köt. 52. old.) Terhelt ennek megfelelően képviselte a fegyveres csoportot a Corvin-közi ellenforradalmi parancsnokságon és a környező egyéb fegyveres egységeknél. Terhelt parancsnoki tisztségének megfelelően a csoport tagjai részére utasításokat adott ki, eligazításokat tartott, beosztotta a fegyveres járőrszolgálatot, élelem beszerzéséről gondoskodott és több társával együtt maga is fegyveres igazoltatásokat hajtott végre a járókelők között. (Rontó Balázs VI. kötet 52., Mészáros Béláné X. kötet 19. oldal, ifj. Rontó Balázs X. kötet 15. oldal alatti vallomása.)

Nemeskéri József többször eljárt a Corvin-közi parancsnokságon, hogy a Kossuth fegyveres csoport tagjai részére nemzetőr igazolványokat és ruhaneműt szerezzen, mivel hiányosan voltak ruhaneművel ellátva. Ruhaneműket nem sikerült szereznie. Így 1956. november 1-én önmagának és 22 társának csupán a Nemzeti Forradalmi Bizottmány Corvin-közi parancsnoksága által kiállított fegyverviselésről szóló nemzetőri igazolványokat vitte át és osztotta szét a csoport tagjainak. (VII. kötet 30, II. kötet 108, 160. oldal.)

Terhelt 1956. november 1-én a Kossuth fegyveres csoport képviseletében részt vett a fegyveres ellenforradalmi egységek részére a VII. kerületi Honvéd Kiegészítő Parancsnokságon megtartott értekezleten. Ezen Nemeskéri József a Corvin-közi parancsnokság összekötőjének és a VII. kerületi Pártbizottság épületében tartózkodó fegyveres csoport vezetőjének nevezte magát. Az értekezleten meghatározták, hogy a különböző fegyveres csoportok tagjai milyen kerületben fognak fegyveres járőrszolgálatot tartani.

Terhelt 1956. november 3-án a fegyveres csoport képviseletében részt vett a rendőrkapitányság épületében megtartott értekezleten, amelyen Király Béla vezérőrnagyot a nemzetőrség parancsnokává és Kopácsi Béla r. ezredest pedig helyettesévé választották meg. Az értekezleten határozatot hoztak a fegyveres erők megerősítése érdekében a kerületi Nemzetőr Parancsnokságok megalakítására és a különböző fegyveres egységek összevonására.

A VII. kerületi fegyveres csoportok összevonásával kapcsolatos intézkedéseket az értekezlet után a Baross tér 9. szám alatti ellenforradalmi központban beszélték meg. Terhelt ezen megbeszélésen ugyancsak részt vett és ezt követően intézkedéseket tett a VII. kerületi pártházba irányított többi fegyveres csoportok elhelyezése iránt. Az összevonás folytán a VII. kerületi pártházban lévő felfegyverzett személyek száma meghaladta a 120 főt. Az elhelyezést követően a csoportok között vita támadt a parancsnok személyével kapcsolatban. Ez azzal végződött, hogy a vitába beavatkozó Nemeskéri Józsefet bízták meg az összevont fegyveres erők parancsnoki tisztségével is. Nemeskéri József ezen tisztségét elvállalta, azonban csupán 1956. november 4-ig töltötte be, mivel ezen időtől kezdve a parancsokságot a VII. kerületi Honvéd Kiegészítő Parancsnokságról odahelyezett Drabandt őrnagyra bízták.

Terhelt ezt követően továbbra is részt vett a fegyveres ellenforradalmi csoportok munkájában, annak ellenére, hogy a csoport tagjai akkor már a hazánkban baráti segítséget nyújtó szovjet csapatokkal szemben fegyveres harcot folytattak: tüzeltek a szovjet harckocsikra és fegyveres egységekre, kézigránátokkal, Faust páncélgránátokkal harckocsikat tettek üzemképtelenné és a harckocsik felgyújtására benzines palackokat töltöttek meg.

Terhelt 1956. november 4-én a fegyveres csoport részére az éjjel-nappali KÖZÉRT-ből és az egyik közeli pékségből élelmet szerzett, hogy ilymódon segítse további ellenállásukat. A fegyveres csoport tagjait terhelt még 1956. nov. 5-én és nov. 6-án is felkereste és tudomásul vette, hogy azok két harcoló szovjet katonát is elfogtak és fogságban tartottak. A VII. kerületi pártházban lévő fegyveres csoporttal való kapcsolatnak csupán az vetett véget, hogy a harcok során a csoport tagjai elmenekültek. (Kovács Ernő tanúvallomása VI. kötet 60-61, II. kötet 160-168, 181.)

Terhelt a fegyveres ellenforradalmi harc leverésébe nem nyugodott bele és további ellenállás kifejtésére gondolt. Ezúttal azonban a nyílt fegyveres harc helyett más eszközöket kellett választania a népi demokratikus államrend elleni támadásra. Az adott körülmények között terhelt a legcélravezetőbb eszköznek a népi demokratikus államrend elleni illegális szervezkedést találta.

Terhelt még a nyílt ellenforradalmi harc időszakában megismerkedett dr. Hösz Dezső és dr. Farkasházi Vilmos orvosokkal, akik elsősegélynyújtás

céljából gyakran felkeresték a VII. kerületi pártházban tanyázó fegyveres csoportot. (II. kötet 178.) A fegyveres csoportok szétverése után, terhelt 1956. november 9-én és 10-én az ellenforradalmi harcokban résztvevő ifj. Rontó Balázs nevű társával együtt felkereste a Korányi Frigyes kórházban szolgálatot teljesítő fenti két orvost és beszélgetés közben megállapodtak abban, hogy röpcédulákat fognak készíteni, miután dr. Hösz Dezső és dr. Farkasházi Vilmos tisztázták, hogy a röpcédulák készítéséhez a szükséges kellékek (írógép, stencilpapírok, sokszorosító gép) rendelkezésre állnak.

Másnap a kórházban ismét összejöttek és együttesen állapították meg a röpcédulára szánt szöveget. Terhelt az által javasolt szöveget – éppen úgy mint társai – külön papírra írva adta át dr. Farkasházi Vilmosnak, aki azután társaival együtt összeállította a végleges szöveget. Ennek alapján készült el több száz példányban "Kossuth Forradalmi Parancsnokság" aláírással az 1956. november 14-én kiadott röplap, amely az alábbi ellenforradalmi izgatást és követeléseket tartalmazta:

> "Magyarok, Budapest népe! Mindaddig sztrájkolunk, míg követeléseinket nem teljesítik! Szabad Magyar hazát! Szabad választásokat! Szabad Kormányt! (VIII. kötet 30. oldal.)

Az elkészült röpcédulából Nemeskéri József 25-30 db-ot vett magához és azokat a Rákóczi úton szétszórta.

Terhelt a Nagybudapesti K.M.T. megalakulása után meggyőződött arról, hogy annak tevékenysége lényegében megegyezik azzal a céllal, amit a Korányi Közkórházban tanyázó ellenforradalmi csoport maga elé kitűzött. Ilyen előzmények után már érthető, hogy terhelt miért akart mindenáron a Nagybudapesti K.M.T. munkájába bekapcsolódni. Nyomban a K.M.T. megalakulását követő napokban jelentkezett Rácz Sándornál, aki azonban – munkástanácsi megbízólevél hiányában – elutasította. (I. kötet 99. oldal.)

Terheltet azonban az első kudarc nem riasztotta vissza céljától. Visszatért a Korányi Közkórházba és ott dr. Farkasházi Vilmos közreműködésével 1956. nov. 18-án a K.M.T.-ba való befurakodás céljából az alábbi szövegű megbízólevelet készítette:

> "Alulírott a felkelők nevében megbízzuk Nemeskéri Józsefet, hogy érdekvédelmi ügyeinket a Központi Forradalmi Munkástanács előtt támogassa és szóvátegye." (VIII. kötet 30. oldal.)

Az így készült megbízó levelet azután 11 – az ellenforradalmi harcokban résztvevő és sebesülten kezelés alatt álló – ellenforradalmárral aláíratták. (Ádám István tanúvallomása X. kötet 14. oldal.)

Jellemző a K.M.T.-ban uralkodó állapotokra, hogy Rácz Sándor és Sebestyén Miklós az ellenforradalmárok nevében jelentkező Nemeskéri Józsefet személyi viszonyainak közelebbi megvilágítása nélkül már méltónak és alkalmasnak ítélték meg arra, hogy a Nagybudapesti Központi Munkás Ta-

nács munkájában részt vegyen. Sebestyén Miklós a K.M.T. igazolványával látta el Nemeskéri Józsefet és nyomban megfelelő beosztásról is gondoskodtak számára. (VIII. kötet 30. oldal.)

A K.M.T. 1956. november 18-án meghozott határozta alapján Nemeskéri József, Varga Lajos és Labodita János munkástanács tagokkal együtt tagja lett annak a bizottságnak, amelynek a feladata a szovjet parancsnoksággal és magyar karhatalmi szervekkel való kapcsolat felvétele volt abból a célból, hogy fellépjenek és eljárjanak az ellenforradalmi tevékenység miatt őrizetbe vett munkástanács tagok és egyéb személyek kiszabadítása érdekében. (VII. kötet 18. oldal, Szelvényi Imre vallomása IV. kötet 101. old.)

Az akkori zűrzavaros állapotokat kihasználva terhelt éjjel-nappali közlekedésre és fegyverviseletre jogosító igazolványt szerzett a Szovjet parancsnokságtól, hogy mozgékonyságát ilymódon növelje. (VIII. kötet 30. oldal.) Ilyen módon a K.M.T. nevében és képviseletében folyamatosan tárgyalásokat folytatott a Szovjet parancsnoksággal és ugyancsak több ízben eljárt a Parlamentbe is. Itt többek között dr. Münnich Ferenc, a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány elnök helyettese előtt is hangoztatta a Központi Munkás Tanácsnak azon követelését, hogy a karhatalomba a Munkástanács által kijelölt "megbízható" személyek kerüljenek.

Terheltnek a nyomozás során lefoglalt 1956. évi naptárából saját kezű bejegyzése alapján megállapítható, hogy már 1956. november 16-tól felvette a kapcsolatot a Nagybudapesti K.M.T.-al és ez követően a K.M.T. képviseletében több alkalommal járt a Parlamentben és a Szovjet parancsnokságon a letartóztatott személyek kiszabadításával kapcsolatban. (VIII. kötet 30. oldal.) Számos esetben arra is sor került, hogy terhelt vagy a budapesti Rendőrkapitányság vagy az Országos Rendőrkapitányság vezetőjét kérte fel a szabadlábra helyezéssel kapcsolatos intézkedés megtételére és a K.M.T. által bejelentett eltűnések kivizsgálására. Ilyen körülmények után már érthető, hogy a K.M.T.-ot – az ellenforradalmi propaganda hatására – különböző személyek őrizetbevételekkel és eltűnésekkel kapcsolatos bejelentések tömegével keresték fel. A bejelentések rendőri vizsgálása után derült ki, hogy az eltűntnek jelzett személyek legnagyobb része disszidált, anélkül, hogy hozzátartozóit arról értesítette volna. (X. kötet, 127. oldal, VIII. kötet 24-30. old.)

Nemeskéri József a K.M.T.-on belül szorosan felzárkózott a Rácz Sándor és Sebestyén Miklós által képviselt ellenforradalmi irányvonalhoz annál is inkább, mivel ezzel maga is teljesen egyetértett. Ezt bizonyítja, hogy bár a Munkás Tanácsba befurakodott, mégis egyike volt a leghangosabb személyeknek. Amikor a magukat tatabányai küldötteknek nevező ellenforradalmárok provokációs céllal azt hangoztatták, hogy a sztrájk kapcsán a bányákban lévő szivattyúkat is leállítják, terhelt ezt helyeselte és kijelentette:

"inkább pusztuljunk el mindannyian, de a szovjet csapatoknak az országból ki kell vonulni." (Fazekas János tanúvallomása V. kötet 40. oldal.)

Terhelt 1956. november 30-án részt vett a K.M.T.-nak azon ülésén, amelyben a sajtóbojkottal kapcsolatos javaslatot szavazták meg, amellyel terhelt is egyet értett. (X. kötet old.)

Nemeskéri József terhelt támogatta a Nagybudapesti K.M.T.-nak a területi munkástanácsnak kiépítésére és megerősítésére irányuló törekvéseit is, bár jól tudta, hogy a Kormány az ezzel kapcsolatos intézkedéseket ellenzi. Ennek ellenére Rácz Sándor megbízásából 1956. december 1-én a K.M.T. nevében részt vett a kecskeméti Munkástanácsok értekezletén, ahol felszólalása során a K.M.T. által képviselt irányvonalat érvényesítette.

Terhelt még ugyanazon a napon Budapestre viszatért és részt vett a K.M.T. ülésén. Az ülés megnyitása után a pécsi munkástanács küldötte bejelentette, hogy Dobrovics Emilt – az egyik pécsi bánya munkás tanácsának elnökét – letartóztatták és ezért mintegy 300 bányász már harmadik napja nem hajlandó feljönni a bányából és éhségsztrájkot kezdtek. Nemeskéri József terhelt Rácz Sándor uszítására a B.M.O.R.K.-ban, majd a budapesti Rendőrkapitányságon is eljárt a bizottság tagjaival a letartóztatás megszüntetése érdekében. Mivel a kapott választ nem tarották kielégítőnek, a Központi Munkás Tanács úgy határozott, hogy Nemeskéri József Mester Endrével együtt másnap utazzon le Pécsre és ott a helyszínen tegyék meg a szükséges intézkedést. Terhelt ennek megfelelően Mester Endrével le is utazott Pécsre, ahol a megyei Pártbizottságon és a Szovjet Parancsnokságon közölték velük, hogy Dobrovics Emil letartóztatása az általa elkövetett ellenforradalmi és egyéb bűncselekmények miatt törvényesen történt meg. Terhelt a bányász küldöttekkel folytatott beszélgetésekből arról is meggyőződhetett, hogy a K.M.T.-ban Dobrovics Emil munkástanács elnökkel kapcsolatban tett bejelentés és az ún. "éhségsztrájk" csupán ellenforradalmi provokatív célt szolgált, mivel a bányászok az aknába leszállás előtt már előre nagymennyiségű élelmiszert és italt vittek le. (Mester Endre X. kötet 148. oldal.)

Számos adat merült fel arra, hogy Nemeskéri József a K.M.T.-ba való befurakodásával csupán újabb lehetőséget kívánt teremteni az általa korábban megkezdett ellenforradalmi akciók folytatásához. Ezt a tényt bizonyítja az a körülmény, hogy a Korányi Kórházban tanyázó ellenforradalmi csoporttal továbbra is fenntartotta a kapcsolatot. Folytatták a röpcédulák gyártását, terjesztését és újabb fegyveres akciókra készültek.

1956. november 20-a uán Rontó Balázs dr. Farkasházi Vilmos közreműködésével már előre elkészített szöveg alapján „Forradalmi Munkás Tanács" aláírással újabb röplapot készítettek. A röplap a magyar munkásokat arra

hívta fel, hogy követeljék a szovjet csapatok kivonulását, a szabad választásokat, folytassák a sztrájkot, mert a Kormány nem törvényes Kormány, hanem csak a szovjetek részéről lett kijelölve." A kb. 15-16 soros röpcédulából sokszorosítás útján 5-600 darabot készítettek. A röplapok szétvagdosásánál és összerakásánál megérkezett Nemskéri József terhelt, aki terjesztés céljából kb. 300 röpcédulát vett magához és eltávozott. A röpcédulákból Nemeskéri József terhelt a Rákóczi út és Szövetség út sarkán előzetes megbeszélés után egy köteget több diáknak adott át. (Kovács Ernő tanuvallomása VI. kötet, 62. oldal, Rontó Balázs vallomása X. kötet 16,28. oldal.)

Nemeskéri József terhelt 1956. november hó végén a Korányi Frigyes Közkórházban lévő ellenforradalmi csoport - dr. Hösz Desző, dr. Farkasházi Vilmos, Mészáros Béláné, Veres Éva, Rontó Balázs - tagjai által megtartott illegális megbeszélésen elmondotta, hogy a K.M.T.-ban vállalt megbízatása folytán többször járt a Parlamentben s így alaposan megismerte az ottani körülményeket. Ismertette az őrség létszámát, fegyverzetét és elmondotta, hogy a Stúdió elhelyezését is megismerte, amit egy közlemény céljából keresett fel.

Nemeskéri József tájékoztatása alapján felmerült a jelenlévőkben az a gondolat, hogy a röpcédulák helyett zavarkeltésre való uszítás céljából a Rádiót fogják felhasználni. Ezzel kapcsolatban megbeszélték, hogy dr.Hösz Dezső orvos Nemeskéri József és Rontó Balázs részvételével egy fegyveres csoportot szervez, amelyet gépkocsin az Országház közelébe visznek. Ott váratlanul lefegyverzik az őrséget arra azidőre amíg a Rádión keresztül mint „a szabad Kossuth Rádió adását" több nyelven is bemondják az előre elkészített rövid szöveget:

„Le a Kádár kormánnyal, űzzék ki a szovjet csapatokat, ne hagyjuk abba a harcot és küzdjünk függetlenségünkért."

A megbeszélés alapján dr. Mészáros György orvost bízták meg azzal, hogy a fönti szöveget különböző idegen nyelven lefordítsa. Ezen vakmerő ellenséges provokáció végrahajtására már nem került sor, mert időközben 1956. december 4-én megtörtént Nemeskéri József terhelt őrizetbevétele. (Mészáros Balázsné vallomása X. kötet 24. oldal.)

GT

Társadalomtudományi folyóirat

A GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

1990-ben indult, kéthavonta megjelenő társadalomtudományi folyóirat, amelyben neves hazai és külföldi szerzők tanulmányait, elemzéseit olvashatja korunk legégetőbb gazdasági, társadalmi és politikai kérdéseiről. A folyóirat eddig nyilvánosságra nem került anyagokat, kordokumentumokat is közread.

Az 1. szám tartalmából:

Ágh Attila: Modernizáció és legitimáció
Urbán László: A modernizáció-elméletekről
Kozma Ferenc: Ökonómia és ökológia
Gèrard de Bernis - Claodio Jedlicki: Nemzetközi adósság-gazdálkodás
Alec Nove: Megvalósítható szocializmus?
Alain Touraine: 1956-1968-1980: A kommunista uralommal szembeni ellenállás Közép-Európában

A 2-3. szám tartalmából:

Gidai Erzsébet-Galgóczi Béla: A mûszaki fejlődés jellege, gazdaságstratégiai összefüggései
Mach Péter: A hazai szénbányászat helyzete
Mocsáry József: Az államkapitalizmus csapdája
Munkás-önigazgatás a peresztrojka védelmére (dokumentum)

A 4. szám tartalmából:

Orolin Zsuzsa: A lakosság rétegződése jövedelemforrások szerint
Bognár Zoltán: Egy magánháztartás húsz éve a statisztika tükrében (1969-1988)
Czabán László: Magyarország nemzetközi pénzügyi helyzete 1982-1989között
Prugberger Tamás: Vállalati tulajdon, vállalati önigazgatás, polgári jogias munkajog
Az Európai Szociális Charta
Klaus Reiff: A „Szolidaritás" éve
Dokumentum: Rácz Sándor és társai perének vádirata (1957)

A folyóirat megrendelhető:
SZGTI, 1021 Budapest, Tárogató út 2-4.

Ára: 96,- Ft